

Ekonomik Göstergelerle
Türkiye’de Tarım
2008

TARIMSAL EKONOMİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Ekonomik Göstergelerle
Türkiye'de Tarım
2008

TARIMSAL EKONOMİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TEAE

<http://www.aeri.org.tr>

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Kampüsü
Eskişehir Yolu 9. Km 1 Nolu Kapı
06530 Lodumlu / Ankara

Tel: 0.312.287 58 33

Faks: 0.31.287 54 58

ISBN:

TEAE Yayın No:

Ağustos 2009

© TEAE. Her Hakkı Saklıdır.

TEAE'nin izni olmaksızın çoğaltılamaz, ancak kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.

Yayın içeriğindeki hertürlü yorum ve değerlendirmeler yazar/lara aittir ve TEAE'nin görüşlerini yansıtmaz.

ÇALIŞMA GRUBU

Dr. Kemalettin TAŞDAN

Editör / Rapor yazımı

Veri Hazırlama ve Değerlendirme

Dr. Kemalettin TAŞDAN

Tüm bölümler

Kübra TAŞDEMİR

Dünyada ve AB'de Tarım

Umut GÜL

Makroekonomik Göstergeler

Tarımsal Yapı

İlkay UÇUM

Üretim

Tuğba CEBECİ

Fiyat

Destekleme

H. Efendi ÖZAT

Destekleme

ÖNSÖZ

Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü (TEAE), tarım politikalarının belirlenmesine yönelik tarım ekonomisi konusunda araştırma projelerini hazırlama, yürütme ve araştırma sonuçlarını karar alıcılara bildirme görevinin yanısıra, çeşitli ürünlerde hazırladığı raporlarla dünya ve ülke piyasasını takip etmekte, yayımladığı eserlerle ve düzenlediği etkinliklerle ilgili tüm kesimleri bilgilendirmektedir. TEAE, 12 yıllık kısa geçmişinde yayımladığı 170'den fazla eser, 15 üründe 50'yi aşan Durum ve Tahmin raporu, 100'e ulaşan el broşürü, 15'i aşkın sempozyum, kongre ve panel ile tarım sektöründe bilgi açığını kapatmaya çalışmaktadır.

TEAE, "Ekonomik Göstergelerle Türkiye'de Tarım" adı ile yayımladığı çalışmanın üçüncüsünde, tarım ile ilgili tüm kesimlerin ihtiyaç duyabileceği ekonomik verileri özetleyerek yorumlamakta ve bir başvuru kitabı şeklinde sunmaktadır.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmamızın politika belirleyen merciler için olduğu kadar, tarımla ilgilenen tüm kesimlerin yararlanabileceği bir kaynak olacağını umuyoruz.

Remzi ÇUBUK
TEAE Müdür V.

ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI

Tarım sektörü, gerek üretimi gerekse hem kendi içerisinde hem de diğer sektörlerle yaptığı katkı yoluyla yarattığı katma değer yanında istihdam ve dış ticaretteki payı ile Türkiye ekonomisi içerisindeki önemini artırmaktadır.

Son yıllarda yaşanan global krizlere bağlı olarak ulusal ve uluslararası piyasalardaki dalgalanma ya da istikrarsızlıklar tarım sektörünün gelişiminin dikkatlice izlenmesinin, hatta gıda güvenliği ve yeterliliği önceliğinde değişen piyasa koşullarına göre yeniden yapılandırılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu gerekliliğin diğer faktörleri ise kuraklık ve iklimsel değişimlerle kendini gösteren küresel ısınma, artan ve değişim gösteren tüketim yapısı, tarım ürünlerinin biyoyakıt gibi alternatif kullanım alanlarının artması sonucu gıda maddeleri üretiminin risk altına girmesi vb dir.

Bu çalışmada da yukarıda belirtilen gerekliliğe bağlı olarak daha önceki yıllarda yayınlanan ve yıllık gelişmelerin ele alındığı iki çalışmada olduğu gibi, 2008 yılında tarım sektöründeki gelişimlerin neden sonuç ilişkileri içerisinde detaylı olarak izlenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma tarım sektörünün mevcut durumunu detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek için 7 ana başlıktaki bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilkinde dünya ve AB ülkeleri tarım ürünleri piyasalarındaki gelişim ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde makroekonomik göstergeler tarım sektörü kapsamında ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde tarım işletmeleri ile tarımsal faaliyetlerin özellikleri incelenmekte ve tarımsal yapı ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde tarımsal üretimdeki gelişim ve üretimin bölgesel dağılımı, yoğunlaşması ve arz talep dengeleri gibi konular üzerinde durulmakta ayrıca TÜİK tarafından yayınlanan istatistiklerle bitkisel ve hayvansal üretim yapan işletmelerin temel özellikleri belirtilmektedir. Beşinci bölümde fiyat gelişimleri incelenirken, altıncı bölümde tarım ürünleri dış ticaretinin gelişimi ve bileşimi ile bu ticarettten doğan kazanç ve kayıplar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Son bölümde ise desteklemeler üzerinde durulmakta ve OECD kriterleri dikkate alınarak AB ile karşılaştırmalar yapılmaktadır.

Tarım sektörünün ayrıntılı olarak incelenebilmesi için detaylı istatistiklere ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak Türkiye’de bu istatistiklere istenen detayda ulaşım güçtür. Bununla birlikte mevcut istatistiklere ek olarak TÜİK tarafından son yıllarda AB ile uyum çalışmaları kapsamında yapılan araştırmalarla elde edilen veriler çalışmada geniş şekilde kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan tüm verilerin toplanması ve değerlendirilmesinde görev alan TEAE personelinin katkıları çalışmanın ortaya çıkmasındaki en önemli faktör olmuştur.

Dr. Kemalettin TAŞDAN
Editör

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
1. Bölüm / Dünyada ve AB’de Tarım	1
TÜRKİYE’DE TARIM	
2. Bölüm / Makroekonomik Göstergeler	13
3. Bölüm / Tarımsal Yapı	19
4. Bölüm / Üretim	39
5. Bölüm / Fiyat	68
6. Bölüm / Dış Ticaret	83
7. Bölüm / Destekleme	94
Kaynaklar	105

1. Bölüm

Dünyada ve AB’de Tarım

İnsan ihtiyaçlarının karşılanmasında ilk sırada yer alan gıda sektörü, son yıllarda gerçekleşen küresel piyasa istikrarsızlıkları, ekonomik kriz, hayvan hastalıkları ve iklim değişimlerinden olumsuz etkilenmiştir. Dünya nüfusunun 2005 yılında 6,5 milyar iken, 2050’ye kadar 9,2 milyara çıkmasının beklenmesi, gıda arzı yetersizliği endişelerini artırmaya başlamıştır.

FAO raporlarına göre 2007 de yetersiz beslenme koşullarında yaşayan insan sayısı 923 milyondur. 2004 yılında bu rakam 864 milyon civarındayken 3 yılda % 7 oranında artmıştır. Bu durumda 9 milyardan fazla nüfusu açlık olmadan beslemek için küresel gıda üretiminin 2050’ye kadar ikiye katlanması gerekmektedir. Böylece küresel gıda kaynaklarının sürdürülebilirliği, iklim değişiklikleri ile mücadele, yenilenebilir kaynak üretimi ve gıda güvenliği gibi konuların önemi giderek artmaktadır.

1. Dünya Tarım Ürünleri Piyasalarındaki Gelişmeler

Tahıl grubu bitkiler dünyada en fazla üretilen tarımsal ürünlerdir ve üretimleri artmaktadır. Dünya buğday üretimi 2004/2005 pazarlama yılı (PY)’nda 626 milyon ton iken, 2008/2009 PY’da yüksek fiyatların ekimleri artırmasıyla ve hava koşullarının uygun olmasıyla 684 milyon tona yükselmiştir (Tablo 1). Bu artışla birlikte üretimin tüketimi karşılayacağı ve azalan küresel rezervleri de destekleyeceği tahmin edilmektedir. Üretimdeki gelişim birçok tahılın uluslararası fiyatının 2008 yılının ilk üç ayında artmasını daha sonraki aylarda ise sert düşüşler yaşanmasını sağlamıştır. Küresel mali kriz ve düşen ham petrol fiyatları da bu düşüşler de etkili olmuştur. Ancak pirinç fiyatları için farklı bir durum söz konusudur. 2004 yılından 2008 yılına kadar dünya pirinç fiyatlarında düzenli bir artış görülürken, ihracatta yapılan sınırlamalar, ABD dolarının güç kazanması ve küresel krizin ithalat talebine olumsuz etkileri sonucunda pirinç fiyatlarında yüksek dalgalanmalar görülmüş ve 2007’ye oranla ortalama % 108 oranında artış gerçekleşmiştir.

Pirinç ve mısır ticaretinde ihracat sınırlamalarından dolayı daralma gerçekleşmiştir. Mısır ihracatı 2008/2009 PY'da % 23 oranında azalarak 75 milyon ton'a, pirinç ihracatı da 29 milyon \$'a gerilemiştir. Buğday dış ticaretinde ise artış gerçekleşmiştir. Dünya buğday ihracatı 2007/2008 PY'da 117 milyon ton iken 2008 yılında % 9,4 oranında artarak 128 milyon ton'a yükselmiştir.

Etanol talebindeki artış tahıl üretimini artırırken, biyodizel talebindeki artış da yağlı tohumların üretiminde artışa neden olmaktadır. Bu durum, özellikle ABD'de mısır ve yağlı tohum üreticileri arasındaki rekabeti de hızlandırmıştır.

Dünya ayçiçeği üretimi 2004/2005 PY'ndan bu yana % 27 oranında artarak 32 milyon ton'a yükselmiştir. Aynı dönemde soya üretimi % 1 artarken, kanola üretimi % 26 oranındaki artış ile 58 milyon ton'a yükselmiştir (Tablo 1). Kuraklık nedeniyle ayçiçeği veriminin düşmesi kanola üretimini artıran temel faktör olmuştur.

Yağlı tohumlar dış ticaret piyasasında en aktif ürün olan soya ihracatı 2004/2005 PY'ndan bu yana % 14 oranında artarak 74 milyon tona ulaşmış ve yağlı tohum ihracatında ilk sırada yer almıştır. Ayçiçeği ihracatında ise aynı dönemde % 58 oranında artış gerçekleşirken, kanola ihracatı % 126 oranında artarak 2008 yılında 11 milyon tona yükselmiştir.

Dünya ayçiçeği fiyatında 2004-2006 yılları arasında düşüş görülürken, sonrasında büyük oranda artış görülmüştür. 2007 yılında 498 \$/ton olan ayçiçeği fiyatı, üretimdeki artışın talebi karşılamaması nedeniyle % 32 oranında artarak 2008 yılında 656 \$/ton'a yükselmiştir (Tablo 2). Bu durum, ayçiçek yağı fiyatının da artmasına, üretici ve tüketicinin ayçiçeğine ikame olan ve daha ucuza üretilen kanolaya yönelmesine sebep olmuştur.

Soya fiyatında da 2008'de 2007'ye oranla % 30 oranında artış gerçekleşmiş ve 426 \$/ton'a ulaşmıştır. Bu artışın nedeni, dünyanın ikinci ve üçüncü en büyük soya üreticisi ülkeleri olan Brezilya ve Arjantin'in güney bölgelerinde gerçekleşen kuraklık ve kuzey bölgelerindeki aşırı yağışlardan dolayı rekoltenin düşmesidir.

Tekstil sanayinin hammaddesi olarak kullanılan pamuk üretiminde son yıllarda düşüş görülmektedir. 2004/2005 PY'nda 25 milyon ton olan dünya pamuk üretimi 2008/2009 PY'nda 24 milyon ton'a düşmüştür (Tablo 1). Gelişen sanayi ile artan pamuk talebi düşünüldüğünde pamuk üretimindeki bu düşüş endişelere neden olmaktadır. Pamuk maliyetinin yüksek olması sebebiyle önemli pamuk üreticisi ülkeler alternatif ürün olarak soya ve mısıra yönelirken pamuk üretimini artırmaya devam eden tek ülke işçilik maliyetlerinin düşük olduğu Hindistan'dır. Dünya pamuk ihracatında ise yıllar itibarıyla çok fazla bir değişim görülmemiştir. 2008/2009 PY itibarıyla pamuk ihracatı 8 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.

Küresel ısınma sonucu pamuk rekoltesinin istenen düzeyde olmaması dünya pamuk fiyatlarında artışa neden olmuştur. 2006 yılında 58 cent/lb olan pamuk fiyatı, 2008 yılında 68 cent/lb ye yükselmiştir (Tablo 2).

Dünyanın en önemli süt ihracatçıları Avustralya ve Yeni Zelanda'da hava koşulları nedeniyle üretim sorunları yaşanması, uluslararası süt ürünleri piyasalarının zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum, 2007/2008 PY'ndan sonra süt üretiminin ve ihracatının azalması olarak piyasalara yansımıştır. 2007/2008 PY'nda dünya süt üretimi 641 milyon ton iken, 2008/2009 PY'nda 504 milyon tona gerilemiştir. Süt ihracatı ise % 21 oranında azalarak 417 milyon tona düşmüştür (Tablo 1).

Tablo 1. Dünya tarım ürünleri üretimi ve ticareti

		2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Buğday	Alan	217,6	218,8	213,0	218,6	224,4
	Üretim	625,7	620,0	596,1	611,0	684,4
	Verim	2,9	2,8	2,8	2,8	3,1
	Tüketim	605,4	617,2	619,0	614,5	647,9
	İhracat	111,2	116,8	111,6	117,0	128,0
	İthalat	109,8	110,5	114,0	113,2	127,0
Mısır	Alan	145,1	146,3	149,9	160,8	157,4
	Üretim	715,7	699,1	712,3	793,0	787,1
	Verim	4,9	4,8	4,8	4,9	5,0
	Tüketim	688,2	704,6	725,3	770,0	773,0
	İhracat	77,6	81,0	93,8	98,3	75,3
	İthalat	76,7	79,3	90,8	97,0	74,6
Pirinç	Alan	151,0	153,1	153,9	154,1	155,5
	Üretim	401,4	418,5	420,7	432,1	441,0
	Verim	4,0	4,1	4,1	4,2	4,2
	Tüketim	406,8	412,2	418,7	425,9	431,0
	İhracat	28,5	30,4	31,3	30,8	29,3
	İthalat	25,9	26,6	28,6	28,2	26,9
Pamuk	Alan	35,7	34,7	34,7	33,1	31,0
	Üretim	25,2	25,5	26,6	26,3	24,7
	Verim	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
	Tüketim	22,7	25,0	26,5	26,4	26,0
	İhracat	7,7	9,7	8,1	8,4	8,4
	İthalat	7,3	9,7	8,2	8,3	8,4
Ayçiçeği	Üretim	25,4	30,0	29,8	27,2	32,2
	Tüketim	25,8	29,6	29,4	26,7	31,6
	İhracat	1,2	1,5	1,9	1,4	1,9
	İthalat	1,1	1,4	1,7	1,2	1,7
Soya	Üretim	215,8	220,7	237,4	220,8	218,8
	Tüketim	204,9	215,4	225,5	229,7	225,4
	İhracat	64,8	63,8	71,5	79,5	74,1
	İthalat	63,5	64,2	69,2	78,8	73,5
Kanola	Üretim	46,1	48,5	45,2	48,4	57,9
	Tüketim	43,6	47,4	46,4	49,0	54,7
	İhracat	4,9	7,0	6,6	8,2	11,1
	İthalat	5,0	6,7	7,0	7,5	10,8
Süt	Üretim	610,6	621,4	626,7	640,8	504,4
	Tüketim	610,3	621,1	626,5	640,6	504,2
	İhracat	571,0	560,0	496,0	529,0	417,0
	İthalat	287,0	292,0	266,0	318,0	293,0

Alan: milyon ha

Verim: ton /ha

Üretim, Tüketim, İhracat, İthalat: milyon ton

Kaynak: USDA, 2009a

Tablo 2. Dünya tarım ürünleri fiyatları (\$/ton)

	Buğday	Mısır	Pirinç	Ayçiçeği	Soya	Pamuk ⁽¹⁾	Süt ⁽²⁾	Kümes H.Eti	Koyun Eti	Sığır Eti
2004	145,3	111,9	244,5	323,2	288,5	61,9	31,3	2,0	4,6	3,7
2005	135,9	98,4	290,5	303,3	238,6	55,3	30,2	2,1	4,4	3,9
2006	158,2	121,1	311,2	301,3	234,8	57,7	29,5	1,9	4,0	3,8
2007	234,8	162,7	334,5	497,5	326,9	60,3	33,8	2,0	4,1	4,0
2008 ort.	268,2	223,3	695,3	655,7	425,8	68,4	37,0	3,0	4,6	4,3
Ocak	339,7	204,1	385,0	772,0	434,0	68,1	40,4	2,4	4,3	3,8
Şubat	394,0	218,7	463,0	826,0	469,0	71,5	39,7	2,4	4,5	4,0
Mart	397,2	234,5	567,0	922,0	443,0	82,8	38,3	2,6	4,8	4,1
Nisan	309,2	247,8	853,3	928,0	470,0	71,4	36,9	2,5	4,9	4,3
Mayıs	259,8	242,4	962,6	749,0	469,0	68,5	36,4	2,7	5,0	4,4
Haziran	249,4	281,0	870,3	767,0	512,0	68,8	35,4	2,9	4,9	4,7
Temmuz	247,0	272,3	834,8	763,0	508,0	69,7	36,3	3,1	5,0	4,0
Ağustos	250,0	235,4	787,0	589,0	436,0	68,6	37,3	3,2	4,8	4,4
Eylül	224,9	234,3	764,3	511,0	407,0	61,5	37,5	3,4	4,5	4,8
Ekim	188,2	186,8	683,2	389,0	338,0	52,7	36,5	3,7	4,3	4,9
Kasım	182,3	165,9	591,0	337,0	323,0		35,7	3,8	4,1	
Aralık	176,9	156,7	582,0	316,0	300,0		34,1		3,9	

⁽¹⁾ US cent/lb

⁽²⁾ avro/100 kg (EU 15)

Kaynak: FAO, 2009, ICAC, 2009, DairyCo, 2009

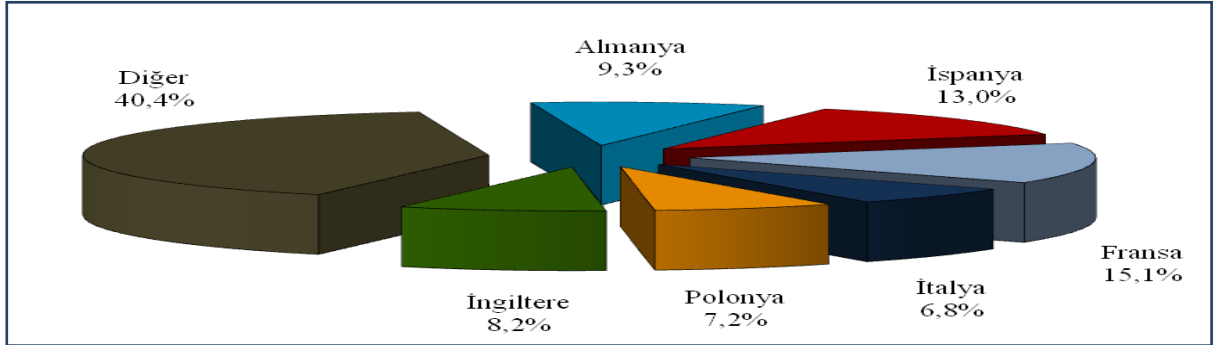
2006-2007 döneminde bazı tarımsal ürünlerde özellikle kuraklıktan kaynaklanan düşük üretim seviyeleri ve artan biyoyakıt üretimi, stok miktarlarının düşmesine neden olmuştur. Artan talep, düşük stoklar, kuraklık, yem bitkileri arzında azalış, 2006 yılının ikinci yarısından başlayarak başta yem bitkileri olmak üzere tüm hayvansal kökenli gıda ürünlerinin fiyatları üzerinde etkili olmuş ve fiyatlar artmaya başlamıştır. Bu değişiklik özellikle süt sektöründe etkin olmuş ve süt ürünleri fiyatları tahminlerin çok üzerinde bir artış göstermiştir. 2007 yılında süt fiyatı (AB 15) 34 €/100 kg iken 2008 yılında % 9 oranında artarak 37 €/100 kg'a yükselmiştir (Tablo 2).

2. AB Tarım Sektöründe Gelişmeler

2.1. Temel Tarımsal Göstergeler

AB 27 ülkelerinde 2006 yılı itibariyle toplam tarımsal alan 182 milyon ha'dır. Fransa toplam tarımsal alanın % 15'ine sahipken İspanya % 13'üne sahiptir (Grafik 1). 2007 yılı itibarıyla toplam işletme sayısı 13,7 milyon iken bu rakam 2003'e göre % 8,6 oranında azalmıştır. İşletmelerin yarısından fazlasının son üye olan 12 ülkede olması ise dikkat çekicidir.

Grafik 1. AB'de ülkelere göre tarım alanlarının dağılımı (2006)

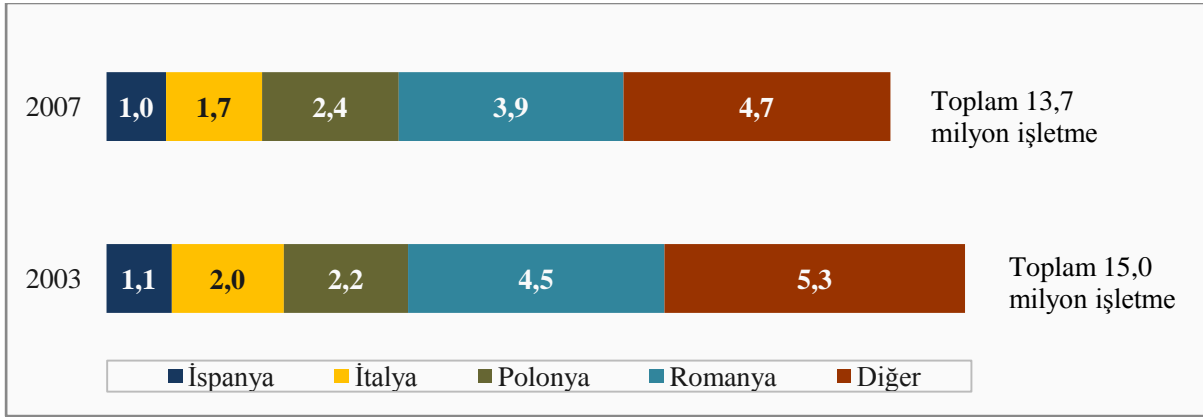
Kaynak: EUROSTAT, 2009

AB ülkeleri arasında en fazla tarım işletmesi Romanya'da iken Polonya ve İtalya bu ülkeyi takip etmektedir. Toplam tarımsal alanın % 28'ine sahip olan Fransa ve İspanya'da ise toplam işletmelerin sadece % 8'i bulunmaktadır (Grafik 2).

AB 27'de ortalama arazi (kullanılan tarım alanı) genişliği 20,7 ha'dır (2005). Ortalama arazi genişliği ülkeler arasında ise önemli derecede değişim göstermektedir. Örneğin, Almanya'da 45,7 ha, Fransa'da 52,1 ha olan ortalama işletme arazi genişliği Bulgaristan'da 21,1 ha, Macaristan'da 26,0 ha, Romanya'da 8,4 ha'dır (EUROSTAT, 2009).

AB 27'de işletmelerin % 70'i 5 ha'dan az araziye sahipken, bu işletmeler toplam arazinin sadece % 9'unu işlemektedir. İşletmelerin % 5'i ise 50 ha ya da daha fazla araziye sahiptir ve toplam arazinin % 61'ini işlemektedir. Bu da AB'de işletmelerin genellikle küçük ölçekli olduğunu bununla birlikte az sayıdaki işletmenin arazinin oldukça büyük bölümünü işlediğini göstermektedir (Grafik 3).

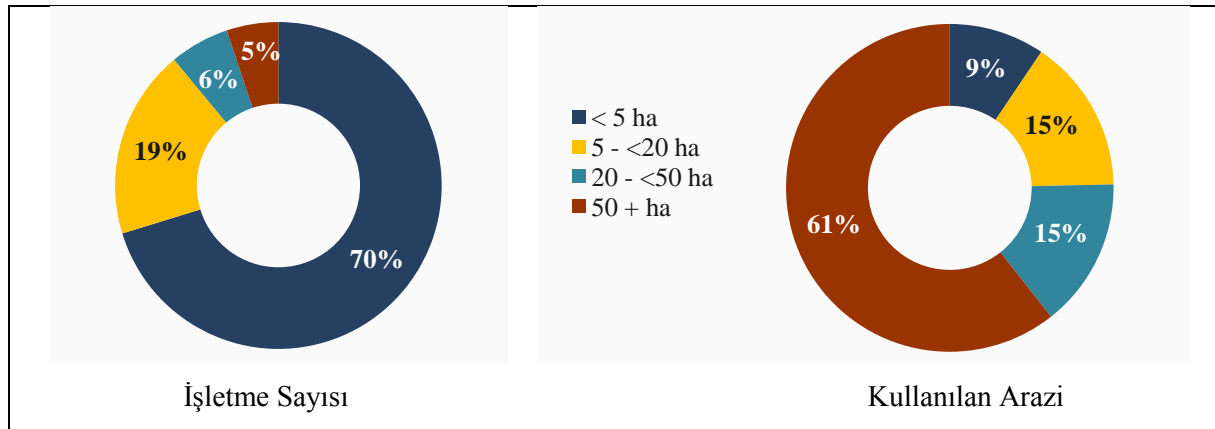
Grafik 2. AB’de tarım işletmesi sayısı (milyon adet)

Kaynak: EUROSTAT, 2009

İşletme genişlikleri AB 15 için incelendiğinde 5 ha’dan küçük araziye sahip işletmelerin toplamın % 54’ü kadar olduğu ve bunların toplam arazinin % 5’ini işlediği, bununla birlikte 50 ha’dan büyük araziye sahip olanların ise toplamın % 11’ini oluşturduğu ve arazinin % 65’ini işlediği görülmektedir (EUROSTAT, 2009). Dolayısıyla, son üye olan 12 ülke ile hem işletme sayısında hem de toplam işlenen arazide artış olurken, bu ülkelerin çoğunda işletmelerin çok sayıda olması ortalama işletme genişliklerini azaltmıştır.

Grafik 3. AB’de işletme genişlik gruplarına göre işletme sayısı ve kullanılan arazi 2007 (%)

Kaynak: EUROSTAT, 2009

AB’de 2002 yılında 14,5 milyon olan tarımsal istihdam azalma eğilimi göstermiş ve 2007’de 12,2 milyona gerilemiştir. Aynı yılda toplam istihdam içerisinde tarımın payı ise % 5,6’dır (Tablo 3). Bu durum, AB’de tarım sektöründeki işgücünün diğer sektörlere kaydığını göstermektedir.

Tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirden AB 27’de 2005’e göre yaklaşık % 6’lık artış gerçekleşirken bu oran ülkelere göre önemli değişimler göstermektedir. Örneğin, Slovakya’da tarımsal gelirden % 303’lük rekor artış varken, Çekoslovakya’da % 72, Almanya’da % 50 artış vardır. Buna karşın İspanya’da düşük oranlı azalma, İtalya’da ve Güney Kıbrıs’ta da sırasıyla % 19 ve % 35 gibi yüksek oranlı azalmalar gerçekleşmiştir. Danimarka’da ise bu azalma % 72 ile rekor düzeye ulaşmıştır (Tablo 4).

Tablo 3. AB’de Tarımsal İstihdam (milyon kişi)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Tarımsal İstihdam	14,5	14,0	12,9	12,8	12,5	12,2
Toplam istihdam içerisindeki payı	7,1	6,8	6,3	6,1	5,8	7,1

Kaynak: EUROSTAT, 2009

Tablo 4. Bazı AB ülkelerinde tarımsal gelir indeksi 2007 (2005=100)

AB 27	105,8		
Slovakya	402,9	İspanya	97,5
Çekoslovakya	172,0	Lüksemburg	97,1
Almanya	149,9	Yunanistan	97,1
Hollanda	130,6	İtalya	80,8
Avusturya	115,3	Güney Kıbrıs	65,3
Estonya	109,4	Romanya	54,7
Letonya	107,3	Danimarka	28,3

Kaynak: EUROSTAT, 2009

2.2. Temel Ürünlerde Gelişim

Tahıllar tüm dünyada olduğu gibi AB’de de en önemli tarım ürünleridir. AB tahıl üretimi 2004’de 325 milyon ton iken kuraklık başta olmak üzere yaşanan olumsuz iklim koşulları sebebiyle 2007’de % 20 oranında azalarak 260 milyon tona kadar gerilemiştir (Grafik 4). 2008’de ise % 21 oranındaki artışla 315 milyon tona yükselmiş ve kuraklık öncesi döneme dönmüştür.

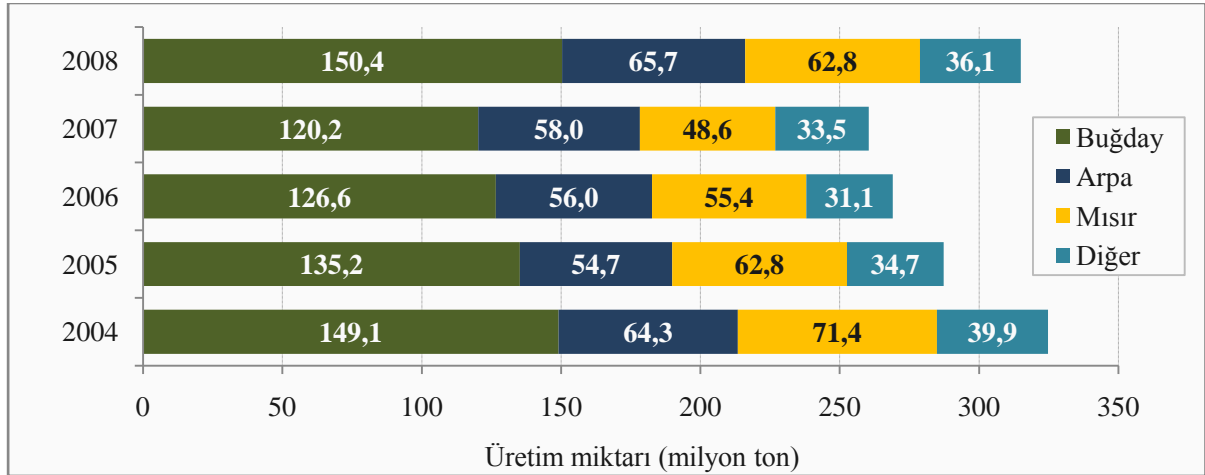
2004 sonrasındaki üretim azalmalarının diğer önemli bir nedeni de AB tarımsal destekleme sisteminin değişmesi ile birlikte üretimden bağımsız olan tek ödeme sistemine geçiştir (EUROSTAT, 2008, EUROSTAT, 2009). Buğday en fazla üretilen tahıl iken bunu mısır ve arpa izlemektedir. 2008 yılı itibarıyla buğday üretimi 150 milyon ton, arpa üretimi 66 milyon ton ve mısır üretimi de 63 milyon tondur.

Tahıl üretiminin % 70-75’inin AB-15 ülkeleri tarafından yapılması üretimde önemli derecede yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. Örneğin, toplam tahıl üretiminin 120 milyon tonu Fransa (70 milyon ton) ve Almanya’da (50 milyon ton) yapılmaktadır (EUROSTAT, 2009).

AB’de son yıllarda tahıl piyasası başta olmak üzere tüm tarım ürünleri piyasalarını etkileyen en önemli faktörlerden biri de biyoetanol ve diğer biyoyakıtlardır. Almanya başta olmak üzere, ağırlıklı olarak buğday kullanılarak üretilen biyoetanol üretimindeki artış gelecekte AB tahıl piyasalarındaki belirleyici konumunu güçlendirecektir.

AB’de 2007 itibarıyla toplam sebze üretiminin % 24’ünü (15,3 milyon ton) domates oluşturmaktadır ve üretimin % 60’ından fazlası İtalya ve İspanya tarafından yapılmaktadır. Domatesi sırasıyla havuç ve soğan izlemektedir. Meyve grubunda ise en önemli ürünler elma (9,8 milyon ton), turunçgiller ve armuttur. Elma ve armut üretimi AB ülkeleri arasında daha homojen dağılım gösterirken turunçgil üretimi Akdeniz bölgesi ülkelerinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin, portakal üretiminin % 80’inden fazlası İspanya, İtalya ve Yunanistan’dadır. Zeytin ağaçlarının % 50’si İspanya’da olmak üzere, % 99’u 4 ülkede (İspanya, İtalya, Yunanistan, Portekiz) bulunmaktadır (EUROSTAT, 2008).

Grafik 4. AB tahıl üretimi

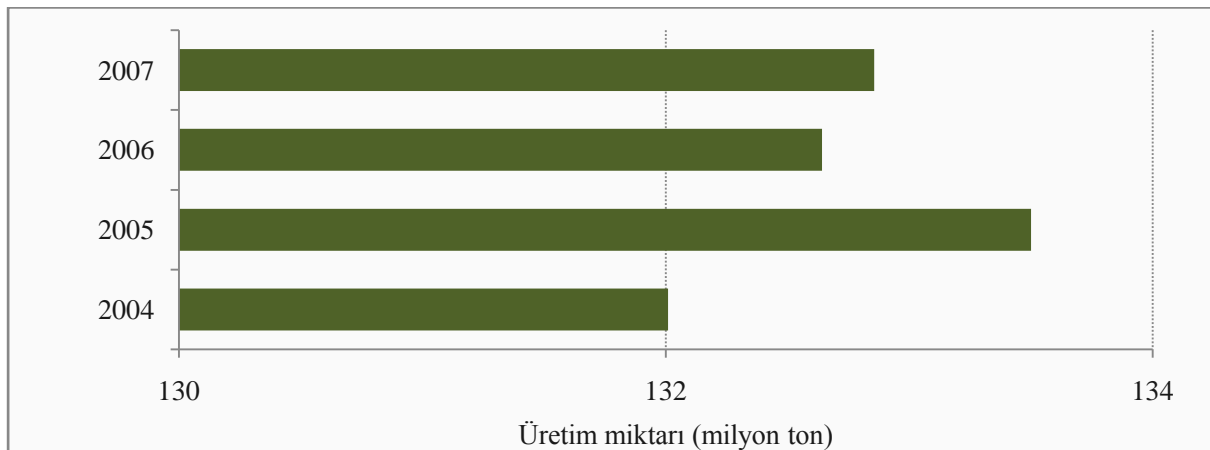

Kaynak: EUROSTAT, 2009

Süt ve ürünleri başta olmak üzere hayvancılık AB tarımsal üretimi içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. AB ortak tarım politikasının hayvancılık açısından temel amaçları, piyasa stabilizasyonu, üreticilere iyi yaşam koşullarının sağlanması, yeterli hayvansal gıda tüketim seviyelerine ulaşılması ve uluslararası piyasalarda rekabet gücünün artırılmasıdır (EUROSTAT, 2008). Bu amaçlara bağlı olarak hayvancılık OTP'sinde sürekli değişiklikler yapılmaktadır. Son yıllardaki en önemli değişiklik ise desteklemelerde tek ödeme sistemine geçilmesidir.

AB'de hayvan sayısı son yıllarda düşük oranlı olarak azalmıştır. Bu azalma sonucu 2001 öncesi dönemde 100-110 milyon olan sığır ve koyun sayısı 90 milyon civarına düşmüştür. Ortalama sığır karkas ağırlığının 320 kg olduğu AB'de et üretiminde de önemli derecede yoğunlaşma vardır. Fransa, Almanya ve İngiltere sığır eti üretiminin yarısına sahipken benzer şekilde İngiltere ve İspanya AB koyun eti üretiminin yarıdan fazlasına sahiptir. Yunanistan ise tek başına keçi eti üretiminin yarısına sahiptir (EUROSTAT, 2008).

Grafik 5. AB süt üretimi

Kaynak: EUROSTAT, 2009

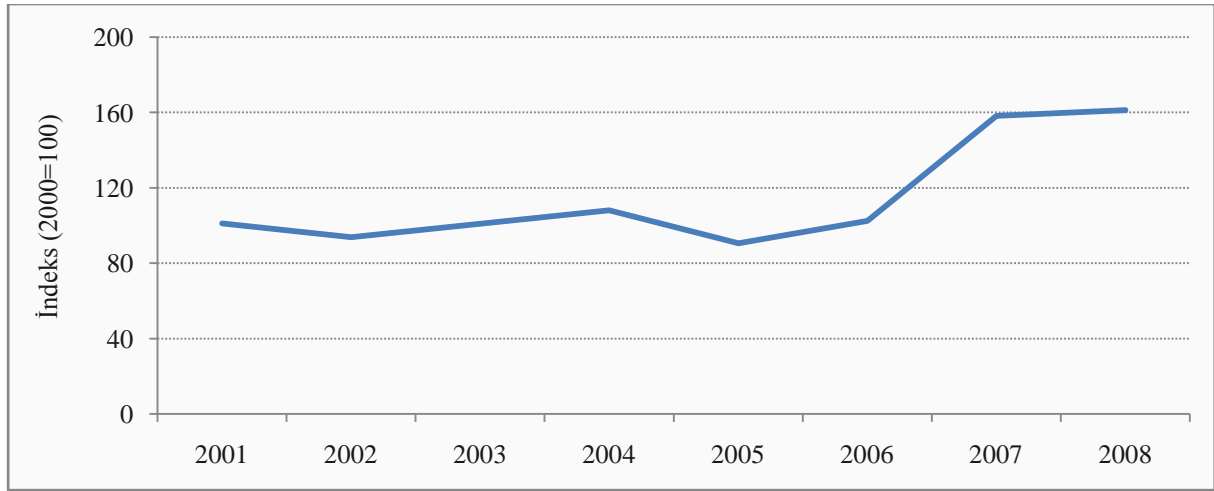
Süt AB tarım piyasaları içerisinde en fazla üzerinde durulan konulardandır. Uygulanan kota sistemi ve bu sistemin 2014 yılından itibaren kaldırılacak olması bu piyasadaki gelişimleri

önemli ölçüde etkilemektedir. AB süt üretimi 130 milyon ton civarındadır ve kota sisteminden dolayı önemli dalgalanmalar göstermemektedir (Grafik 5). Üretimin yarısından fazlası tereyağ ile peynir üretiminde kullanılmaktadır. Toplanan süt miktarında en büyük paya sahip olan ülkeler Almanya ve Fransa iken bu ülkelerle birlikte İngiltere, Hollanda, İtalya ve Polonya'nın toplam payı % 70'e çıkmaktadır.

2.3. Tarım Ürünleri Fiyatları

AB ülkelerinde tarım ürünlerinin fiyatları 2000-2006 döneminde düşük oranlı yıllık dalgalanmalar göstermiştir. 2007'de ise kuraklık nedeniyle arzda oluşan düşüşler ve global ekonomik olayların da etkisiyle % 50 civarında gerçekleşen çok yüksek oranlı artışlar gerçekleşmiştir (Grafik 6).

Grafik 6. AB 27'de tarım ürünleri fiyatlarının gelişimi

Kaynak: EUROSTAT, 2009

Tablo 5. AB Temel Tarım Ürünleri Fiyatları 2007 (avro/100kg)

Ürünler	AB Ort.	Max. Fiyat		Min. Fiyat	
		Ülke	Fiyat	Ülke	Fiyat
Buğday	18,3	İsveç	20,6	Bulgaristan	15,3
Mısır	19,7	Romanya	23,1	Bulgaristan	14,3
Pirinç	24,1	Portekiz	28,1	Yunanistan	17,5
Ayçiçeği	36,1	Almanya	89,4	Bulgaristan	22,6
Soya	24,9	Macaristan	27,2	Bulgaristan	24,5
Kanola	27,1	Estonya	31,9	Bulgaristan	20,3
Patates	24,1	Almanya	49,7	Belçika	10,6
Şeker Pancarı	30,6	Hollanda	42,0	Bulgaristan	22,3
Portakal	38,0	Malta	67,6	Estonya	17,5
Süt	32,3	Danimarka	39,0	İngiltere	26,2
Koyun Eti	449,1	Fransa	606,0	Portekiz	316,9
Sığır Eti	196,3	Fransa	271,6	Estonya	132,9
Tavuk Eti	177,0	Almanya	219,3	Bulgaristan	138,1

Kaynak: EUROSTAT, 2009

TÜRKİYE'DE TARIM 2008

2. Bölüm

Makroekonomik Göstergeler

2.1. Büyüme

Türkiye’de toplam gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH), 2001 krizinin ardından sürekli artış göstermiştir. Buna göre 2000 yılında 167 milyar TL olan GSYİH 2008 yılında 950 milyar TL’ye yükselmiştir. Aynı dönemde tarım sektörünün GSYİH’sı da 16,8 milyar TL’den 73,7 milyar TL’ye ulaşmıştır. Tarım sektörünün toplam GSYİH’daki payı ise mutlak değer artışına karşın % 10,1’den, % 7,8’e gerilemiştir (Tablo 6). Bu gerilemenin nedeni diğer sektörlerdeki GSYİH artışının tarım sektöründekinden daha yüksek oranlı olmasıdır.

Tablo 6. Tarım sektörünün GSYİH’deki payı ve büyüme hızı

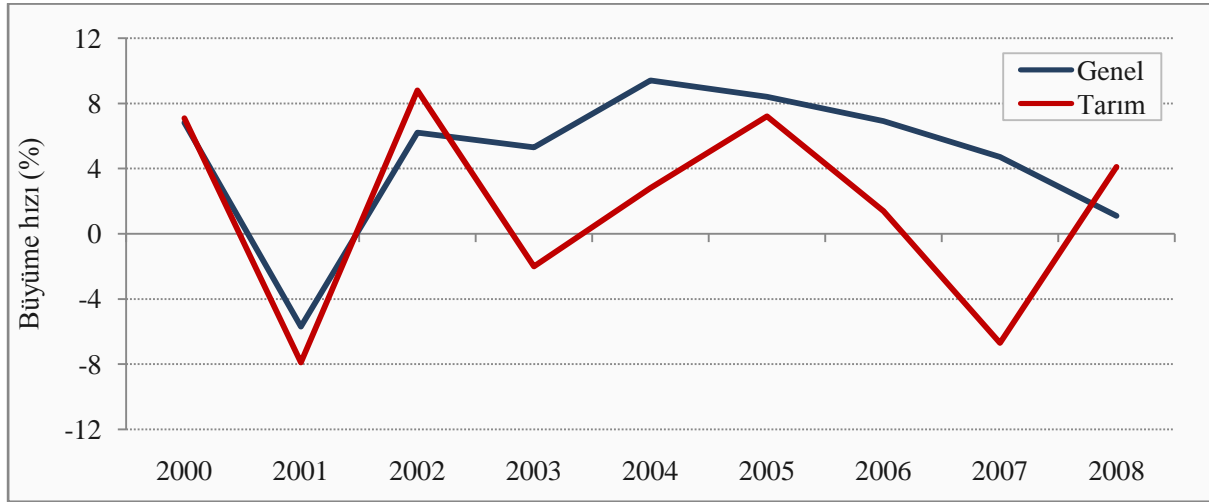
Sektörler	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYİH (Cari alıcı fiyatlarıyla, milyar TL)									
Genel	166,7	240,2	350,5	454,8	559	648,9	758,4	843,2	950,1
Tarım	16,8	21,2	36,1	45,1	53	60,7	62,7	64,3	73,7
Tarımın payı (%)	10,1	8,8	10,3	9,9	9,5	9,4	8,3	7,6	7,8
GSYİH (1998 Sabit fiyatlarıyla, milyar TL)									
Genel	72,4	68,3	72,5	76,3	83,5	90,5	96,7	101,3	102,3
Tarım	8,8	8,1	8,9	8,7	8,9	9,6	9,7	9,0	9,4
Tarımın payı (%)	12,2	11,9	12,2	11,4	10,7	10,6	10,0	8,9	9,2
Büyüme Hızı (1998 Sabit fiyatlarına göre, %)									
Genel	6,8	-5,7	6,2	5,3	9,4	8,4	6,9	4,7	1,1
Tarım	7,1	-7,9	8,8	-2	2,8	7,2	1,4	-6,7	4,1

Kaynak: DPT, 2009

Son 9 yıllık dönemde tarım sektöründeki büyümede yüksek oranlı dalgalanmalar gerçekleşmiştir. Dönemin genelinde pozitif yönlü olan sektörel büyüme trendi, 2001, 2003 ve 2007 yıllarında sırasıyla % - 7,9, % - 2,0 ve % - 6,7 ile negatife dönmüş ve sektörün küçülmesine neden olmuştur. Ekonomik kriz ve tarımsal üretimde meydana gelen gerilemelerin yanısıra en önemli ihracat pazarlarımızdan biri olan Irak'taki savaş bu negatif gelişimin etkenleri olmuştur (Grafik 7).

2008 yılında ise tarım sektörü tekrar pozitif büyümeye geçmiş ve % 4,1 oranında büyümüştür. Bu oran, 2007'deki % -6,9 gibi yüksek oranlı negatif büyüme oranı dikkate alındığında, sektördeki negatif büyümenin tekrar pozitive döndüğünü ancak halen ekonomik kriz ve kuraklık öncesi dönemdeki durumuna dönemediğini göstermektedir. Diğer yandan 2008'de genel büyüme hızının % 1,1 olduğu göz önüne alındığında tarım sektörünün kriz ortamına rağmen diğer sektörlerle göre daha iyi performans gösterdiği söylenebilir.

Grafik 7. Genel ve tarım sektörü büyüme hızı

Kaynak: Tablo 1

2.2. İstihdam

Türkiye 71 milyonu aşan nüfusu ve genç nüfus oranının yüksekliği ile oldukça önemli işgücü potansiyeli olan bir ülkedir. 2000 yılında 21,6 milyon olan toplam istihdam 2005 yılında 22,0 milyona yükselmiş, 2008 yılında 21,2 milyona gerilemiştir. İşsizlik oranı ise aynı yıllarda sırasıyla % 6,5, % 10,3 ve % 11 olarak gerçekleşmiş, 2008 yılı Aralık ayında da % 13,6'ya ulaşmıştır (Tablo 7, DPT, 2009). Bu rakamlara göre istihdamda çok yüksek oranlı dalgalanma olmadığı halde işsizlik oranı yükselmektedir. Her yıl artan işgücüne katılım oranına karşın istihdam olanaklarının sınırlı kalmasının yanısıra mevcut istihdamda da global ve ulusal piyasalardaki ekonomik kriz veya dalgalanmalara bağlı olarak yükselen faktör fiyatları gibi etkenlerle artan maliyetler vb nedenler işsizlik oranındaki artışı hızlandırmıştır.

Tarım sektöründeki istihdamda da benzer bir gelişim görülmüş ve 2000 yılında 7,8 milyon olan istihdam rakamı 2005'te 6,5 milyona, 2008'de de 5,0 milyona gerilemiştir. Bu gerilemede genel ekonomik koşulların yanısıra 2007'de yaşanan kuraklık da etkili olmuş ve bu yılda istihdam % 15 azalarak 4,9 milyon'a düşmüştür. Artan alet ekipman kullanımı, tarımsal üretim desenindeki değişim ve göç de bu azalmada etkin olmuştur. Örneğin daha

önceki yıllarda pamuk hasadında el işçiliği yoğun olarak kullanılırken günümüzde makineli hasat artmış ve bu alanda çalışan işgücünün önemli bir bölümü başka ürünlere yönelmiş veya tarım işçiliğini bırakarak kentlere ya da sanayi bölgelerine göç etmiştir. Bununla birlikte Ege bölgesi gibi pamuk ekim alanının fazla olduğu bölgelerde pamuğa alternatif olarak mısır ekim alanlarındaki artış işgücü kullanımının azalmasına neden olmuştur.

Tablo 7. İstihdam (15 + yaş, milyon kişi)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sivil İşgücü	23,1	23,5	23,8	23,6	24,3	24,6	23,2	23,1	23,8
Sivil İstihdam	21,6	21,5	21,4	21,1	21,8	22,0	21,0	20,7	21,2
Tarım	7,8	8,1	7,5	7,2	7,4	6,5	5,7	4,9	5,0
Artış (%)		4,1	-7,8	-3,9	3,3	-12,3	-12,0	-14,8	3,1
Pay (%) ⁽¹⁾	36,0	37,6	34,9	33,9	34,0	29,5	27,3	23,5	23,7
İşsizlik Oranı (%)	6,5	8,4	10,3	10,5	10,3	10,3	9,9	10,3	11,0

Kaynak: DPT, 2009

⁽¹⁾ Toplam sivil istihdam içerisinde tarım sektörünün payı

Tarım sektörünün işgücü talebini belirleyen faktörler teknoloji kullanımı, arazi yapısı ve iklim özellikleri vb dir. Ayrıca ülkelerin gelişmesi ile birlikte tarım sektöründe istihdam edilen nüfus oranının azalması da beklenen bir durumdur. Türkiye’de de ekonomik gelişmeyle birlikte bu oran 2000-2008 döneminde % 36,0’den % 23,7’ye düşmüştür. Ancak halen AB ve gelişmiş ülkelere göre oldukça yüksektir. Dolayısıyla gelecekte diğer sektörlerdeki gelişimin tarım sektöründeki işgücünün bir bölümünü çekmesi beklenmelidir.

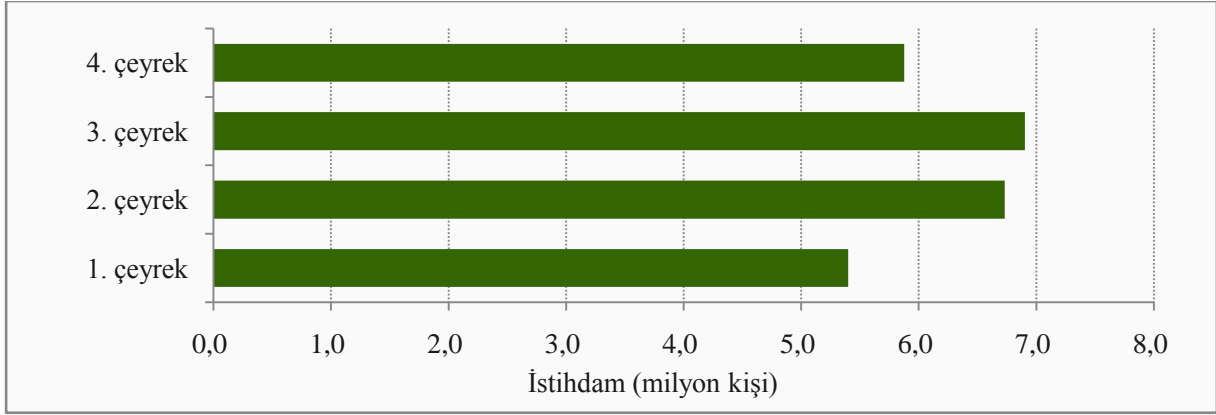
İstihdamdaki azalmanın özellikle 2001 ve 2004 krizleri sonrasında hızlanmış olması bu tip ekonomik dalgalanmaların tarım sektörü üzerindeki etkisini göstermektedir. Bununla birlikte bu gibi ekonomik kriz dönemlerinde yüksek tarımsal istihdam işgücünün önemli bir bölümünün bu sektörde kalmasını sağlamakta ve diğer sektörlerde istihdamdan kaynaklanan sorunların ya da işsizliğin daha fazla büyümesini engellemektedir.

Tarım sektöründe istihdamın yılın 1. çeyreğinde en düşük seviyede iken 2. ve 3. çeyreğinde artması, 4. dönemde ise yeniden azalması işgücü talebinin mevsimsel değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır (Grafik 8). Bu durum tamamen bitkisel üretim başta olmak üzere tarımsal faaliyetlerin mevsimsel olarak yoğunlaşması ile ilgilidir ve üretimin arttığı dönemlerde istihdam da artarken, azaldığı dönemlerde de düşmektedir.

Tarımsal istihdamın diğer önemli bir özelliği de kadınların işgücüne katılım oranının yüksek olmasıdır. Türkiye ortalaması olarak bakıldığında istihdam edilen kadınların toplamının % 45 ya da daha fazlası tarım sektöründe iken, bu oranlar kır ve kent arasında önemli derecede değişim göstermektedir.

Kırsal kesimde istihdam edilen kadınların % 80’den fazlası tarım sektöründedir ve bu oran kentlerde % 11 civarına düşmektedir (Grafik 9). 90’lı yıllarda kırsal kesimde istihdam edilenlerin % 90 ya da daha fazlasının kadın olması ise kadınların tarım sektöründe çalışma oranının azaldığını ancak çok yüksek olan seviyesini koruduğunu göstermektedir (TEAE, 2008).

Grafik 8. Tarım kesiminde istihdamın dönemsel dağılımı ⁽¹⁾

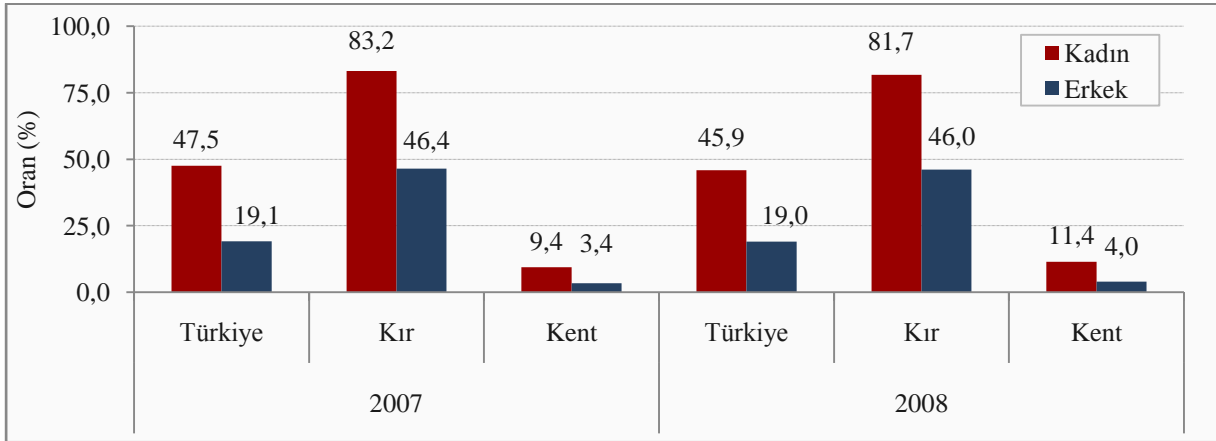

⁽¹⁾ Yıllık dalgalanmaların etkisini ortadan kaldırmak amacıyla son 5 yıllık verilerin aritmetik ortalamaları üzerinden hesaplanmıştır.

Kaynak: DPT, 2009

İstihdam edilen erkek nüfusun % 20'ye yakını tarım sektöründe iken bu oran kırsal kesimde % 46, kentsel kesimde de % 3-4 civarındadır. Dolayısıyla kırsal kesimde yaşayan kadınların çok büyük bölümü tarım sektöründe istihdam edilirken, hem kent hem de kırsalda erkeklerin çoğunluğu tarım dışı sektörlerde istihdam edilmektedir.

Grafik 9. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içerisindeki payı ve cinsiyete göre dağılımı ⁽¹⁾

Kaynak: TÜİK, 2009a

⁽¹⁾ Aylık verilerin yıllık aritmetik ortalamaları üzerinden hesaplanmıştır ve toplamlarda yuvarlamadan dolayı farklılıklar olabilir.

Tarım sektöründe istihdam edilenlerin çok büyük bölümü ya işletme sahibi olarak kendi hesabına (% 44,0) çalışmakta ya da ücretsiz aile işgücü (% 45,5) olarak çalışmaktadır. İşveren olanlar ise % 2,1 gibi oldukça düşük orandadır. Bu oranlar kırsal kesimde de benzer şekilde iken kentte yaşayanlarda değişmekte ve ücretli çalışanların oranı % 25,7, ücretsiz aile işçisi olanların oranı da % 27,3 olmaktadır (Tablo 8). Buna göre, kentte yaşayan ve tarım sektöründe istihdam edilenlerin önemli bir bölümünün mevsimsel olarak çalışan ücretli işgücü niteliğinde olduğu söylenebilir.

Tablo 8. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin işteki durumuna göre oranı 2008 (%) ⁽¹⁾

		Türkiye	Kent	Kır
Kadın	Ücretli veya yevmiyeli	6,8	27,7	4,4
	İşveren	0,6	2,7	0,3
	Kendi hesabına	16,6	19,5	16,2
	Ücretsiz aile işçisi	76,0	50,1	79,0
	Toplam	100,0	100,0	100,0
Erkek	Ücretli veya yevmiyeli	9,8	24,2	7,8
	İşveren	3,3	7,6	2,7
	Kendi hesabına	67,9	58,1	69,3
	Ücretsiz aile işçisi	18,9	10,1	20,1
	Toplam	100,0	100,0	100,0
Tarım	Ücretli veya yevmiyeli	8,4	25,7	6,2
	İşveren	2,1	5,5	1,6
	Kendi hesabına	44,0	41,5	44,3
	Ücretsiz aile işçisi	45,5	27,3	47,8
	Toplam	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009a

⁽¹⁾ Aylık verilerin yıllık aritmetik ortalamaları üzerinden hesaplanmıştır. Toplamlarda yuvarlamadan dolayı farklılıklar olabilir.

İstihdamın işteki durumuna göre dağılımında cinsiyete göre de önemli farklılıklar bulunmaktadır. Kadınların % 76'sı ücretsiz aile işgücü olarak istihdam edilirken ancak % 16,6'sı kendi hesabına çalışmakta, diğer bir deyişle tarımsal faaliyetlerden elde ettiği geliri kendisi almaktadır. Erkeklerde ise kendi hesabına çalışanların oranı % 67,9 iken ücretsiz aile işgücü olarak istihdam edilenlerin oranı % 18,9 ile Türkiye ortalamasının yarısından daha azdır. Bu oranlar kadınların tarım sektöründe çoğunlukla ücretsiz aile işgücü olarak çalıştığını ve gelir elde etmediklerini, erkeklerin ise işletme sahibi olduğunu ve tarımsal faaliyet gelirlerini aldığını göstermektedir. Bununla birlikte tarımsal faaliyetlerden gelir etmede cinsiyete göre farklılıklar olmasına karşın, gelir kişisel olmaktan çok aile geliri niteliği taşımakta ve aile reisi rolünden dolayı erkeğin kontrolünde olmakta ancak eğitim, barınma, giyim, yiyecek gibi ailenin ortak ihtiyaçları için kullanılmaktadır.

Tarım sektöründe istihdam edilenlerin % 85,2 (Aralık 2008) gibi oldukça büyük bölümünün herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmaması sektörün en önemli sorunlarından bir tanesidir. Aynı oranın erkeklerde % 75,0, kadınlarda da % 98,4 olması ise sektörde istihdam edilenlerin içerisinde kadınların oranı dikkate alındığında sorunun görünmeyen boyutunu daha da artırmaktadır (TÜİK, 2009a).

2.3. Yatırım

Türkiye'de tarım sektörüne 2008 yılı itibarıyla 122 adet yatırım teşvik belgesi karşılığında 410 milyon TL sabit yatırım yapılırken, bunun % 58'i bitkisel üretime, % 38'i hayvansal üretime, % 4'ü de su ürünleri üretimine yöneliktir. Bu yatırımlarla sağlanan toplam istihdam 3 bin kişiden fazladır (Tablo 9).

Tarıma dayalı sanayi kollarının en önemlisi olan gıda/içecek sanayinde 605 belge karşılığında yaklaşık 1,5 milyar TL sabit yatırım yapılarak 13 bine yakın kişiye istihdam sağlanmıştır. Bu rakamlar yatırımların tarım sektöründen çok gıda sanayine yöneldiğini göstermektedir.

Tablo 9. Türkiye’de tarım sektörü ve gıda/içki sanayinde verilen yatırım teşvik belgelerinin dağılımı

Alt Sektör	Belge Sayısı (Adet)	Sabit Yatırım (cari fiyatlarla milyon TL)	İstihdam (Kişi)
Bitkisel Üretim	66	247,7	2.076
Hayvancılık	38	126,5	971
Su Ürünleri	4	7,2	47
Tarım	108	381,4	3.094
Gıda İçecek	456	1.227,8	12.192
2008			
Bitkisel Üretim	73	237,0	2.075
Hayvancılık	35	156,7	1.006
Su Ürünleri	14	16,3	162
Tarım	122	410,0	3.243
Gıda İçecek	605	1.446,2	12.642

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2009

Türkiye düşük işgücü ve faktör fiyatlarının yanısıra artan tüketimi ve gelişen piyasalara yakınlığı ile uluslararası doğrudan yatırımlar (UDY) için oldukça elverişli koşullara sahiptir. 2007 yılı itibarıyla toplam UDY 19 milyar \$ iken, 2008 yılında % 26 oranında azalarak 14 milyar \$’a gerilemiştir (Tablo 10). Bu azalmadaki en önemli etken uluslararası piyasalarda yaşanan ekonomik krize bağlı olarak sermaye hareketlerinin yavaşlamasıdır.

Tarım sektöründeki UDY girişi 2007’de 8 milyon \$, 2008’de de 44 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, toplam UDY’nin oldukça küçük bir bölümü tarım sektöründedir. Tarıma dayalı sanayiler arasında en önemli alt sektör olan gıda ve içecek sanayindeki UDY girişinin ise 2007’de yaklaşık 800 milyon \$, 2008’de de 1,3 milyar \$ seviyesinde olduğu görülmektedir. 2008 yılı itibarıyla tekstil sanayinde de 189 milyon \$’lık UDY girişi olmuştur. Bu durum, uluslararası şirketlerin birincil tarımsal üretimden çok gıda başta olmak üzere tarıma dayalı sanayiye yatırım yaptığını göstermektedir. Bununla birlikte işleme sanayinde kullanılan hammaddelerin de büyük bölümünün yurtiçi üretim kaynaklı olduğu düşünüldüğünde doğrudan olmasa da UDY’nin birincil tarımsal üretimi desteklediği söylenebilir.

Tablo 10. Türkiye’de tarım sektörü ve tarıma dayalı sanayilerde UDY girişleri (milyon \$)

	2007	2008
Tarım, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	8	44
İmalat Sanayii	4.210	3.734
Gıda Ürünleri, İçecek ve Tütün İmalatı	766	1.278
Tekstil Ürünleri İmalatı	232	189
Toplam UDY	19.136	14.442

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2009

3. Bölüm

Tarımsal Yapı

3.1. Arazi Kullanımı

Türkiye’de tarım arazilerinin (işlenen tarım alanı ve çayır-mera toplamı) maksimum sınırına ulaştığına dair yorumlar sıklıkla yapılmaktadır. Arazi kullanımına ilişkin istatistikler de bunu desteklemektedir.

2000 yılında 26,4 milyon ha’sı işlenen tarım alanı (kısaca tarım alanı olarak tanımlanmıştır) olmak üzere tarım arazileri toplamı 38,8 milyon ha iken 2008 yılında bu rakamlar sırasıyla 24,5 milyon ha ve 39,1 milyon ha olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, tarım arazileri 2000-2008 döneminde sadece % 0,9 oranında artarken, tarım alanları % 7,2 azalmıştır (Tablo 11, Grafik 10). Buna göre dönem başı ve sonu arasındaki azalmaya karşın dönem içerisinde yıllık dalgalanmalar dışında büyük değişimlerin olmamasına bağlı olarak, Türkiye’de tarımsal üretim amaçlı alanın 25-26 milyon ha civarında olduğu ve son 10 yıllık dönemde büyük oranda değişmediği söylenebilir.

2005 sonrasında görülen azalma trendi buna karşı bir gelişim gibi görünmekle birlikte, bu dönemdeki yıllık dalgalanmaların şiddetinin azalması, tarım alanlarındaki azalmanın yavaşladığını göstermektedir. Diğer yandan aynı dönemde yaşanan kuraklık, sel, ulusal ve uluslararası piyasalardaki konjonktürel dalgalanmalar gibi doğal koşullardan ve tarım dışı sektör/piyasa değişimlerinden kaynaklanan faktörlerin alan azalmasındaki etkisi önemlidir. 2009 yılında tarımsal üretimin artacağı beklentisi gibi olumlu gelişimlerle birlikte negatif etkilerin ortadan kalkmaya başlaması, tarım alanlarının 2007 öncesi dönemdeki değerlere yaklaşabileceğini hatta gelecek birkaç yılda bu miktarı da aşabileceğini göstermektedir.

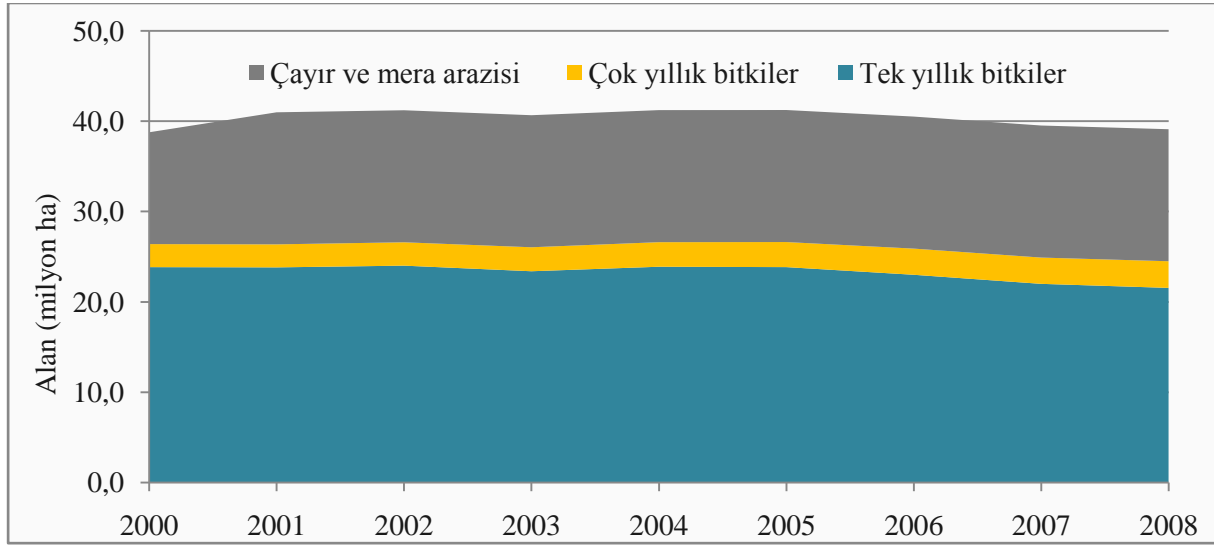
Tarım alanlarının yıldan yıla değişmekle birlikte ortalama % 90’ı tek yıllık bitkilere aittir. 2000 yılından bu yana tek yıllık bitkilerin tarım alanları içerisindeki büyüklüğü ve oransal payı giderek azalırken, çok yıllık bitkilerin payı artmaktadır. Tek yıllık bitkilerdeki azalma özellikle kuraklık vb. faktörlerin tarımsal üretimdeki olumsuz etkilerinin yoğunlaştığı son 3 yılda hızlanmıştır. Çok yıllık bitkilerdeki alan artışında ise bu yönde bir istatistik veri

Tablo 11. Tarım arazilerinin kullanımına göre dağılımı (bin ha)

Yıl	Toplam tarım arazisi (1)	İşlenen tarım alanı (2)	Tek yıllık bitkiler				Çok yıllık bitkiler				
			Tek yıllık bitkiler (3)	Tarla alanı (4)	Nadas (5)	Sebze bahçeleri (6)	Çok yıllık bitkiler (7)	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri (8)	Bağ (9)	Zeytin ağaçları (10)	Çayır ve mera (11)
2000	38.757	26.379	23.826	18.207	4.826	793	2.553	1.418	535	600	12.378
2001	40.967	26.350	23.800	18.087	4.914	799	2.550	1.425	525	600	14.617
2002	41.196	26.579	23.994	18.123	5.040	831	2.585	1.435	530	620	14.617
2003	40.645	26.028	23.372	17.563	4.991	818	2.656	1.501	530	625	14.617
2004	41.210	26.593	23.871	18.110	4.956	805	2.722	1.558	520	644	14.617
2005	41.223	26.606	23.830	18.148	4.876	806	2.776	1.598	516	662	14.617
2006	40.496	25.879	22.984	17.440	4.691	853	2.895	1.670	513	712	14.617
2007	39.505	24.888	21.979	16.945	4.219	815	2.909	1.671	485	753	14.617
2008	39.096	24.479	21.529	16.434	4.259	836	2.950	1.693	483	774	14.617
Pay (%)											
		(2/1)	(3/2)	(4/3)	(5/3)	(6/3)	(7/2)	(8/7)	(9/7)	(10/7)	(11/1)
2000		68,1	90,3	76,4	20,3	3,3	9,7	55,5	21,0	23,5	31,9
2001		64,3	90,3	76,0	20,6	3,4	9,7	55,9	20,6	23,5	35,7
2002		64,5	90,3	75,5	21,0	3,5	9,7	55,5	20,5	24,0	35,5
2003		64,0	89,8	75,1	21,4	3,5	10,2	56,5	20,0	23,5	36,0
2004		64,5	89,8	75,9	20,8	3,4	10,2	57,2	19,1	23,7	35,5
2005		64,5	89,6	76,2	20,5	3,4	10,4	57,6	18,6	23,8	35,5
2006		63,9	88,8	75,9	20,4	3,7	11,2	57,7	17,7	24,6	36,1
2007		63,0	88,3	77,1	19,2	3,7	11,7	57,4	16,7	25,9	37,0
2008		62,6	87,9	76,3	19,8	3,9	12,1	57,4	16,4	26,2	37,4
2000-2008 değişim (%)											
	0,9	-7,2	-9,6	-9,7	-11,7	5,4	15,6	19,4	-9,7	29,0	18,1

Kaynak: TÜİK, 2009d, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

Grafik 10. Tarım arazilerinin kullanımı

Kaynak: Tablo 11

bulunmamakla birlikte alanlarını büyütenlere ek olarak tek yıllık bitkilerin üretiminden vazgeçenlerin bir kısmının çok yıllık bitkilere yönelmesinin de etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye’de tarım alanlarının % 30’u Batı ve Orta Anadolu’dadır. Bu iki bölgeyi % 13 ile Güneydoğu Anadolu, % 12 ile Ege ve % 10 ile de Akdeniz bölgesi takip etmektedir ve bu 5 bölgenin toplam payı % 64’dür. 2008 yılında bu bölgelerin tarım alanları % 1-6 arasında değişen oranlarda azalmıştır. En yüksek oranlı azalma Orta Anadolu’da iken en düşük oranlı azalma Akdeniz’dedir. Aynı yılda Marmara ve Kuzeydoğu Anadolu’da ise diğer bölgelerin aksine alan artışı olmuştur (Tablo 12).

Tahıl ekim alanları toplam tarım alanından aldığı % 65’den fazla pay ile en büyük tarımsal üretim alanlarını oluşturmaktadır. 2008 yılında Marmara ve Kuzeydoğu Anadolu ile Doğu Karadeniz dışındaki bölgelerde tahıl ekim alanlarında azalma olurken, en yüksek oranlı azalma Batı Anadolu’da gerçekleşmiştir. Bu durum, 2007 yılında yaşanan kuraklığın bu bölgelerdeki yansımaları ve bunun üretimi olumsuz şekilde etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Tahıl ekim alanlarının fazla olduğu bölgelerde nadas alanları da yüksek orandadır. 2008’de toplam nadas alanlarının % 54’ü tahıl ekim alanlarının % 28’inin bulunduğu Batı ve Orta Anadolu’dadır. Yine tahıl üretiminin yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu’da ise sulama ve ürün çeşitliliğinin fazla olması nadasa bırakılan arazi oranını azaltmaktadır.

Tarım alanlarının % 3’ünden fazlasına sahip olan sebze alanlarında, % 11 oranındaki azalmanın olduğu Ortadoğu Anadolu dışındaki bölgelerde artış olurken, en yüksek oranlı artış % 7 ile Orta Anadolu’dadır. Ancak bu iki bölgenin toplam sebze üretim alanının sadece % 7’sine sahip olması yüksek oranlı bu değişimlerin toplam alan dolayısıyla da üretim üzerindeki etkisini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Sebze alanlarının en fazla olduğu bölge Akdeniz (% 21) ve Ege (% 18) iken bu bölgelerin ekim alanları toplam % 9 oranında artmıştır.

Tablo 12. Tarım alanlarının bölgelere göre dağılımı 2008

	Tahıllar vb				Meyve, içecek vb	Tahıllar vb				Meyve, içecek vb
	Toplam	Ekilen	Nadas	Sebze		Toplam	Ekilen	Nadas	Sebze	
	bin ha					Değişim 2007-2008 (%)				
TR Türkiye	24.479,2	16.434,3	4.259,2	835,8	2.950,0	-1,6	-3,0	1,0	2,6	1,4
TR1 İstanbul	74,7	68,4		3,8	2,5	0,3	0,4		0,1	0,0
TR2 Batı Marmara	1.640,1	1.390,9	22,8	76,5	149,9	0,8	0,8	4,4	0,2	1,3
TR3 Ege	2.881,2	1.796,5	194,9	148,5	741,4	-1,5	-3,2	0,1	3,6	1,2
TR4 Doğu Marmara	1.474,6	903,0	230,8	81,7	259,1	0,9	0,5	0,6	3,5	1,4
TR5 Batı Anadolu	3.601,7	2.191,1	1.231,7	84,0	94,9	-1,9	-5,9	5,9	1,2	-3,8
TR6 Akdeniz	2.439,3	1.701,6	149,8	176,9	411,0	-1,0	-2,6	-5,7	5,2	5,1
TR7 Orta Anadolu	3.539,0	2.336,4	1.071,4	43,2	88,0	-5,6	-5,6	-6,4	7,1	-1,5
TR8 Batı Karadeniz	2.156,1	1.545,0	336,7	100,6	173,8	-0,5	-1,5	3,4	0,9	0,4
TR9 Doğu Karadeniz	677,4	164,3	33,9	10,4	468,9	-0,1	2,5	1,0	4,0	-1,1
TRA K.doğu Anadolu	1.459,5	1.064,5	378,0	8,2	8,9	0,7	4,5	-8,8	1,0	-2,9
TRB O.doğu Anadolu	1.374,8	870,4	364,7	18,2	121,5	-0,1	-4,8	11,6	-11,0	6,6
TRC G.doğu Anadolu	3.160,9	2.402,1	244,8	83,9	430,2	-2,5	-5,2	18,5	1,8	2,2
Bölge içi dağılım (%)						Bölgelerarası dağılım (%)				
TR Türkiye	100,0	67,1	17,4	3,4	12,1	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
TR1 İstanbul	100,0	91,5		5,1	3,3	0,3	0,4		0,5	0,1
TR2 Batı Marmara	100,0	84,8	1,4	4,7	9,1	6,7	8,5	0,5	9,2	5,1
TR3 Ege	100,0	62,4	6,8	5,2	25,7	11,8	10,9	4,6	17,8	25,1
TR4 Doğu Marmara	100,0	61,2	15,6	5,5	17,6	6,0	5,5	5,4	9,8	8,8
TR5 Batı Anadolu	100,0	60,8	34,2	2,3	2,6	14,7	13,3	28,9	10,0	3,2
TR6 Akdeniz	100,0	69,8	6,1	7,3	16,8	10,0	10,4	3,5	21,2	13,9
TR7 Orta Anadolu	100,0	66,0	30,3	1,2	2,5	14,5	14,2	25,2	5,2	3,0
TR8 Batı Karadeniz	100,0	71,7	15,6	4,7	8,1	8,8	9,4	7,9	12,0	5,9
TR9 Doğu Karadeniz	100,0	24,3	5,0	1,5	69,2	2,8	1,0	0,8	1,2	15,9
TRA K.doğu Anadolu	100,0	72,9	25,9	0,6	0,6	6,0	6,5	8,9	1,0	0,3
TRB O.doğu Anadolu	100,0	63,3	26,5	1,3	8,8	5,6	5,3	8,6	2,2	4,1
TRC G.doğu Anadolu	100,0	76,0	7,7	2,7	13,6	12,9	14,6	5,7	10,0	14,6

Kaynak: TÜİK, 2009d, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

Meyve (içecek bitkileri dahil) alanları toplam tarım alanlarının % 12'sini oluştururken, 4 bölge toplam meyve üretim alanının % 70 gibi oldukça yüksek oranına sahiptir. Bu bölgeler sırasıyla Ege (% 25), Güneydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz ile Akdeniz'dir ve Doğu Karadeniz'deki % 1'lik azalma dışında bu bölgelerin üretim alanı paylarında artış olmuştur.

3.2. İşletme Sayısı ve Arazi Büyüklükleri

Türkiye'de TİİK tarafından 10 yılda bir yapılan ‘‘Tarım Sayımı’’ sonuçlarına göre 1991 yılında 4,1 milyon olan toplam tarım işletmesi sayısı 2001 yılında % 24,4 oranında azalarak 3,1 milyona gerilemiştir (Tablo 13). Bu gerilemedeki en önemli faktörün g olduğu dşnlmekle birlikte TİİK'in sayımda yöntem değişikliği yapmış olmasının da sayım sonuçları üzerinde etkili olduğu tahmin edilmektedir.

1991 sayımında 23,5 milyon ha olan toplam tarım alanı 2001 sayımında 18,4 milyon ha'ya gerilemiştir. Ancak yine TİİK tarafından yayınlanan başka istatistiklere göre aynı yıllarda bu alan 26 milyon ha civarındadır (Tablo 12). Bu veriler tarım sayımı sonuçlarına göre toplam tarım alanında % 21,4 oranındaki azalmanın diğer istatistiklere göre çok daha düşük oranda olduğunu göstermektedir. Aynı yıllara ait veriler arasındaki farklılık kullanılan yöntemlerden kaynaklanmakla birlikte sonuçlar arasındaki farkın yüksek olması sektörün yapısal özelliklerinin tanımlanmasında ve ifade edilmesinde dikkatli olunmasını gerektirmektedir.

Arazi genişlik grupları itibarıyla incelendiğinde 1991-2006¹ döneminde 2,0 ha'ın üzerindeki işletmelerin toplam işletme sayısı içerisindeki oranının arttığı, altındaki gruplarda ise azaldığı görülmektedir. Buna karşın işletmelerin sahip oldukları arazinin toplam arazi içerisindeki oranı (20,0-49,9 ha arasındaki işletmeler haricinde) tüm gruplarda azalmıştır (Tablo 14).

1991-2001 döneminde büyük ölçekli işletmelerin sayısında ve işledikleri arazi miktarında da çok yüksek oranda azalmalar gerçekleşmiştir. Örneğin, 250,0-499,9 ha genişliğindeki işletmelerin hem sayısı hem de işledikleri arazi miktarı % 89 oranında azalmıştır. Dolayısıyla çok küçük ve çok büyük ölçekli işletmelerin tarımsal üretimden vazgeçtiği ya da orta büyüklükteki işletmelere dönüşmeye başladığı söylenebilir. Bu durum son yıllarda kuraklık başta olmak üzere tarımsal retilimi olumsuz yönde etkileyen faktörlerin yoğunlaşmasının tüm işletme gruplarında küçülmeye neden olduğu tahminlerini de desteklemektedir.

Kuraklık dışında işletme sayılarındaki azalmanın en önemli etkenlerinin küçük ölçekli işletmelerde artan maliyetler ile gelir yetersizliği nedeni ile tarımsal faaliyeti bırakarak kentlere g veya tarım işçiliğine geçiş olduğu, büyük işletme gruplarında ise miras yolu ile arazilerin bölünmesi veya sermaye hareketleri olduğu tahmin edilmektedir. 2001 tarım sayımının yapıldığı dönemde de içinde bulunan ekonomik kriz gibi ekonomik dalgalanma dönemlerinde arazilerin el değiştirmesi de işletme sayısı ve arazi miktarındaki azalmada etkili olabilmektedir.

¹ 1991 ve 2001 Tarım Sayımları ve 2006 Tarımsal Yapı Araştırması sonuçları, verilerin elde ediliş biçiminin ve kapsamının farklı olması nedeni birebir karşılaştırılabilir olmamakla birlikte 2006 araştırması son yıllardaki değişimi tarım sayımlarına paralel olarak gösterebilen tek araştırma sonuçlarıdır. Bu nedenle çalışmada karşılaştırmalar yapmak amacıyla bu veriler tarım sayımı sonuçları ile birlikte kullanılmıştır.

Tablo 13. Türkiye’de tarım işletmesi sayısının ve toplam tarım arazisinin arazi genişlik gruplarına göre dağılımı ⁽¹⁾

Arazi genişliği (ha)	İşletme sayısı (adet)			Arazi (ha)			Ortalama arazi genişliği ⁽²⁾ (ha)		
	1991	2001	Değişim (%)	1991	2001	Değişim (%)	1991	2001	Değişim (%)
Arazisi olmayan	101.610	54.523	-46,3	-	-	-			
-0,5	251.686	178.006	-29,3	66.706	48.199	-27,7	0,3	0,3	2,2
0,5 - 0,9	381.287	290.461	-23,8	251.109	195.247	-22,2	0,7	0,7	2,1
1,0 - 1,9	752.156	539.816	-28,2	1.004.250	737.802	-26,5	1,3	1,4	2,4
2,0 - 4,9	1.274.609	950.840	-25,4	3.866.896	2.953.162	-23,6	3,0	3,1	2,4
5,0 - 9,9	713.149	560.049	-21,5	4.675.069	3.812.704	-18,4	6,6	6,8	3,8
10,0- 19,9	383.323	327.363	-14,6	4.921.663	4.388.440	-10,8	12,8	13,4	4,4
20,0 - 49,9	173.774	153.685	-11,6	4.648.743	4.207.550	-9,5	26,8	27,4	2,3
50,0 - 99,9	24.201	17.429	-28,0	1.498.249	1.121.855	-25,1	61,9	64,4	4,0
100,0 - 249,9	10.266	4.199	-59,1	1.385.662	547.693	-60,5	135,0	130,4	-3,4
250,0 - 499,9	1.930	222	-88,5	653.808	69.554	-89,4	338,8	313,3	-7,5
500,0 +	441	57	-87,1	478.943	352.618	-26,4	1.086,0	6.186,3	469,6
Toplam	4.068.432	3.076.650	-24,4	23.451.099	18.434.823	-21,4			
Ortalama arazi genişliği (ha)							5,9	6,1	

Kaynak: TÜİK, Çeşitli Yıllar, TÜİK, 1994, TÜİK, 2004

⁽¹⁾ 2006 Tarımsal Yapı araştırması sonuçlarında mutlak değerler açıklanmadığından ilgili veriler tabloya konulamamıştır.

⁽²⁾ Aritmetik ortalama

İşletmelerin arazi miktarının azalması kısa dönemde özellikle küçük ölçekli işletmeler açısından olumsuz olarak değerlendirilse de uzun dönemde ölçek avantajına sahip daha büyük işletmelerin artması tarımsal yapının iyileşmesi açısından olumlu bir göstergedir. Ancak yine de mevcut durumda küçük işletmelerin varlıklarının korunması amacıyla azalan arazi genişliklerine bağlı gelir azalması riskini ortadan kaldıracak önlemlerin alınması gereklidir.

Tablo 14. Türkiye’de tarım işletmesi sayısının ve toplam tarım arazisinin arazi genişlik gruplarına göre dağılımı (%)

Arazi genişliği (ha)	İşletme sayısı			Arazi		
	1991	2001	2006	1991	2001	2006
Arazisi olmayan	2,5	1,8 ↓	0,4 ↓			
-0,5	6,2	5,8 ↓	2,8 ↓	0,3	0,3 →	0,1 ↓
0,5 - 0,9	9,4	9,4 →	6,3 ↓	1,1	1,1 →	0,5 ↓
1,0 - 1,9	18,5	17,5 ↓	15,3 ↓	4,3	4,0 ↓	2,6 ↓
2,0 - 4,9	31,3	30,9 ↓	32,7 ↑	16,5	16,0 ↓	12,9 ↓
5,0 - 9,9	17,5	18,2 ↑	21,4 ↑	19,9	20,7 ↑	18,1 ↓
10,0- 19,9	9,4	10,6 ↑	12,7 ↑	21,0	23,8 ↑	21,0 ↓
20,0 - 49,9	4,3	5,0 ↑	6,6 ↑	19,8	22,8 ↑	23,6 ↑
50,0 - 99,9	0,6	0,6 →	1,3 ↑	6,4	6,1 ↓	9,9 ↓
100,0 - 249,9	0,3	0,1 ↓	0,4 ↑	5,9	3,0 ↓	7,4 ↓
250,0 - 499,9	0,0	0,0 →	0,1 ↑	2,8	0,4 ↓	1,8 ↓
500,0 +	0,0	0,0 →	0,0 →	2,0	1,9 ↓	2,0 ↓
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Tablo 16, TÜİK, 2009c

1991-2001 döneminde işletme sayısındaki azalmayla birlikte 1991’de 5,9 ha olan işletme başına düşen ortalama arazi genişliği % 3,2 artarak 6,1 ha olmuştur (Tablo 13). Bu artış işletme genişlik gruplarında farklılık göstermektedir. Alt gruplar itibarıyla (500 + ha grubu haricinde) en yüksek artış % 4,4 ile 10,0-19,9 ha araziye sahip işletmelerde iken, 250,0-499,9 ha aralığındaki işletmelerde ortalama arazi genişliği % 7,5 azalmıştır.

500,0 ha ya da daha fazla araziye sahip işletmelerde ise oldukça yüksek oranlı artış (% 469,6) görülmektedir. Bu grupta yer alan işletmelerin 1991-2001 döneminde % 87,1 oranında azalması ortalama arazi genişliğinin aşırı şekilde artmasını sağlamıştır. 2006 tarımsal yapı araştırması sonuçlarında ortalama işletme genişliklerinin verilmemiş olması ise son yıllardaki gelişimin detaylı olarak izlenmesini ve yorumlanmasını engellemektedir.

3.3. İşletme Tipleri

Tarım işletmeleri herhangi bir üretim çeşidinde uzmanlaşabilecekleri gibi birden fazla üretim çeşidinde de faaliyet yürütebilirler. Bu durum işletmelerin toprak yapısı ve bulunduğu bölgedeki iklim vb doğal faktörlere bağlı olabileceği gibi işletmenin sermaye yapısı ile de yakından ilgilidir.

Türkiye’de tarım işletmelerinin ortalama % 60’ından fazlası bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yapmaktadır (Tablo 15). Bu oran 2006’da 1991 tarım sayımına göre 10 puan

azalmıştır. Benzer şekilde yalnız hayvansal üretim yapan işletmelerin oranı da önemli derecede azalmıştır. Yalnız bitkisel üretim yapan işletmelerin oranı ise yükselmiştir. Bu durum, hayvansal üretim yapan işletmelerin sayısında önemli derecede küçülme olduğu yorumlarına neden olmaktadır.

Tablo 15. Tarım işletmelerinin faaliyet türüne göre dağılımı

		İşletme sayısı (milyon adet)	Arazi (milyon da)	Küçükbaş hayvan sayısı (milyon adet)	Büyükbaş hayvan sayısı (milyon adet)
Toplam	1991	4,1	234,5	50,2	11,3
	2001	3,1	184,3	27,6	11,1
Bitkisel ve hayvansal üretim yapan (%)	1991	72,1	79,8	93,4	95,9
	2001	67,4	72,4	90,8	96,6
	2006	62,3	66,4	98,6	99,4
Yalnız bitkisel üretim yapan (%)	1991	24,4	19,8		
	2001	30,2	27,4		
	2006	37,2	33,6		
Yalnız hayvansal üretim yapan (%)	1991	3,4	0,4	6,6	4,1
	2001	2,4	0,2	9,2	3,4
	2006	0,5	0,0	1,4	0,6

Kaynak: TÜİK, 1994, TÜİK, 2004, TÜİK, 2009c

Her iki tarımsal faaliyet türünün birlikte yürütüldüğü işletmelerin en önemli özelliklerinden birisi toplam hayvan sayısının oldukça büyük bölümüne sahip olmalarıdır. Küçükbaş hayvan varlığının % 90'dan fazlası, büyükbaş hayvan varlığının da % 95'den fazlası bu işletmelerdedir.

2006 yılına kadar TÜİK verileri tarım işletmelerinin üretim çeşidine göre dağılımı konusunda bilgi verirken işletmelerin uzmanlaşma durumlarına göre dağılımı konusunda detay vermemekteydi. Bu yılda TÜİK tarafından AB uyum çalışmaları kapsamında tipoloji sınıflamasına göre yeniden sınıflandırılmış ve uzmanlaşma işletmelerin durumuna ilişkin veriler kullanılabilir hale gelmiştir.

Yeni sınıflandırmaya göre işletmelerin % 25,7'si uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiricisidir (P1). Bunu % 21,7 ile karışık bitkisel ve hayvansal üretim yapan işletmeler (P8), % 19,8 ile de uzmanlaşmış uzun ömürlü bitki yetiştiriciliği işletmeleri (P3) izlemektedir (Tablo 16).

Faaliyet türüne ya da uzmanlaşmaya göre işletmelerin dağılımında AB tipoloji sınıflandırması ile TÜİK tarafından tarım sayımlarında ve tarımsal yapı araştırmasında kullanılan klasik sınıflandırma arasında önemli derecede farklılık vardır. Örneğin, klasik sınıflandırmaya göre 2006'da işletmelerin % 62,3'ü bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yaparken bu oran tipoloji sınıflandırmasına göre sadece % 21,7'dir. Bu yüksek oranlı fark iki sınıflandırmanın yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. Klasik sınıflamada işletmelerde hayvan ya da bitkisel üretimin varlığı esas alınırken, tipoloji sınıflamasında işletmelerin elde ettikleri standart brüt karları (SBK - bkz Tablo 15) dikkate alınmakta ve işletme gelirinin 2/3'ü hangi faaliyet türünden kaynaklanıyorsa işletme o faaliyet türünde uzmanlaşmış kabul edilerek sınıflandırılmaktadır. Dlayısıyla tipoloji sınıflandırması geliri esas aldığı ve uzmanlaşmayı net olarak gösterdiği için tarım işletmelerinin sınıflandırılması ve yapısal özelliklerinin belirlenebilmesi açısından daha detaylı sonuçlar vermektedir.

Tablo 16. AB tipoloji sınıflandırmasına göre Türkiye'deki tarım işletmelerinin dağılımı (%)

Tipoloji sınıfı	İşletme (%)
P1: Uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiriciliği	25,7
P2: Uzmanlaşmış bahçecilik (sebze ve çiçek)	1,0
P3: Uzmanlaşmış uzun ömürlü bitki yetiştiriciliği	19,8
P4: Uzmanlaşmış otlayan hayvan yetiştiriciliği (büyük ve küçükbaş hayvan)	16,7
P5: Uzmanlaşmış tek mideli hayvan yetiştiriciliği (kanatlı hayvanlar ve tavşan (damızlık dişi)) ⁽¹⁾	0,1
P6: Karışık bitkisel ürün yetiştiriciliği	9,1
P7: Karışık hayvan yetiştiriciliği	6,1
P8: Karışık bitkisel ürün ve hayvan yetiştiriciliği	21,7
P9: Sınıflanamayan işletmeler	-
Toplam	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009c

⁽¹⁾ Bitkisel üretim veya büyükbaş hayvan ya da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği faaliyetinin yanında kanatlı hayvan veya tavşan (damızlık dişi) yetiştiriciliği yapan işletmeleri kapsar.

3.4. İşletmelerin Ekonomik Büyüklükleri

Tarımsal faaliyetlerden elde edilen kazanç ya da ekonomik büyüklük üretim çeşitliliğine ve ölçeğe göre önemli derecede değişim göstermektedir. Ancak işletmelerin yıllık gelirleri ile ilgili olarak ulusal düzeyde bilgilerin olmaması bu değişimi görmeyi engellemektedir. Bununla birlikte TÜİK'in 2006 tarımsal yapı araştırması bu konudaki ilk tanımlayıcı bilgileri vermektedir.

2006 tarımsal yapı araştırmasına göre tarım işletmelerinin % 59'u 4.000 TL/yıl'dan daha az kazanca (ekonomik büyüklük) sahiptir. Aynı yılda aylık brüt asgari ücretin 531 TL (net 380 TL) olduğu düşünüldüğünde tarım işletmelerinin % 60'ının aylık kazancının asgari ücretten daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu oran uzmanlaşmış yani tek üretim çeşidinde ve tek üründe üretim yapan işletmelerde yüksek iken diğer işletme tiplerinde daha düşüktür. Örneğin, uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiriciliğinde (P1) işletmelerin, % 48'i 2.000 TL/yıl'ın altında olmak üzere % 66'sı 4.000 TL/yıl'dan daha az kazanca sahiptir. Uzmanlaşmış bahçe bitkileri (P2) ile uzun ömürlü bitki yetiştiriciliğinde (P3) ve kanatlı hayvan yetiştiriciliğinde (P5) de bu oran hemen hemen aynıdır (Tablo 17).

Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde (P4) ise işletmelerin % 56'sı 2.000-8.500 TL/yıl arasında kazanç elde ederken bu oran 2.000 TL'nin altında kazanca sahip olanlarla birlikte % 78'e çıkmaktadır.

P1, P2 ve P3 gruplarında yer alan uzmanlaşmış işletmelerde 2.000 TL/yıl'dan daha az kazanca sahip olma oranı % 50'lere yaklaşırken karışık bitkisel ürün yetiştiriciliğinde (P6) % 30'a gerilemektedir. Dolayısıyla bitkisel üretimde birden fazla çeşit üründe üretim yapmak işletmelerin kazancını artırmaktadır. Karışık hayvan yetiştiriciliği (P7) ile uzmanlaşmış büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde (P4) ise 8.500 TL/yıl'dan daha az kazanca sahip olanların oranı aynıdır. Hayvancılık işletmelerinin genellikle uzmanlaşmış işletme tipinde oldukları ve karışık hayvan yetiştiriciliğinde dahi bir faaliyet türünün diğerlerine göre daha ağırlıklı olduğu düşünüldüğünde bu durum olağandır.

Tablo 17. İşletmelerin, ekonomik büyüklüklerine ⁽¹⁾ ve tipoloji sınıflamasına ⁽²⁾ göre dağılımı 2006 (%)

Tipoloji sınıfı		Ekonomik büyüklük sınıfı (bin TL)										
Yatay	İşletme	0 - <2,0	2,0 - <4,0	4,0 - <8,5	8,5 - <13,0	13,0 - <17,0	17,0 - <26,0	26,0 - <35,0	35,0 - <86,0	86,0 - <200,0	200,0 ve +	
	100,0	34,5	24,7	23,9	8,5	3,3	2,9	1,2	0,9	0,2	0,0	
P1	100,0	47,5	18,4	18,0	6,8	2,9	2,6	1,7	1,6	0,5	0,0	
P2	100,0	48,1	19,8	11,1	2,3	4,9	3,6	7,3	2,8	0,1	0,1	
P3	100,0	40,9	25,7	20,9	6,5	2,2	2,4	0,7	0,6	0,1	0,0	
P4	100,0	21,8	26,8	29,4	12,1	4,0	3,9	1,5	0,5	0,1	0,0	
P5	100,0	65,0	-	17,7	2,5	1,1	-	-	4,1	0,5	9,0	
P6	100,0	30,0	29,3	25,9	8,0	3,1	2,1	0,7	0,7	0,1	0,0	
P7	100,0	21,0	30,4	27,6	10,5	4,8	4,2	0,8	0,7	0,0	0,0	
P8	100,0	27,8	26,3	28,2	9,5	3,7	3,0	0,9	0,7	0,1	0,0	
Dikey												
İşletme	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	P1	25,7	35,4	19,1	19,3	20,6	22,7	22,9	36,6	44,4	68,8	33,5
P2	1,0	1,4	0,8	0,5	0,3	1,5	1,2	6,1	3,2	0,4	3,6	
P3	19,8	23,5	20,6	17,2	15,1	13,4	16,0	11,9	13,7	9,6	21,0	
P4	16,7	10,6	18,2	20,6	23,8	20,5	22,5	20,2	9,6	9,3	4,7	
P5	0,1	0,1	-	0,0	0,0	0,0	-	-	0,3	0,2	21,8	
P6	9,1	7,9	10,8	9,8	8,6	8,5	6,5	5,5	7,1	3,5	9,4	
P7	6,1	3,7	7,5	7,0	7,5	8,8	8,7	4,1	4,8	0,9	0,5	
P8	21,7	17,5	23,1	25,6	24,2	24,4	22,2	15,6	17,0	7,4	5,5	

Kaynak: TÜİK, 2009c

⁽¹⁾Ekonomik büyüklük: Ürün bazında hesaplanan “standart brüt kar” (bitkisel ürün ya da canlı hayvan yetiştiriciliğinde, 1 dekadardan ya da 1 hayvandan 12 aylık dönemde elde edilen üretim değerinden, bu değeri üretmek için gerekli özel değişken girdi masraflarının çıkartılması ile hesaplanan değer) değerlerinin her işletme için ürün bazında kullanılan arazi büyüklükleri ve hayvan varlığı ile çarpılarak toplanması ile elde edilen değerdir.

⁽²⁾Tipoloji sınıflamasına ilişkin bilgi için bkz Tablo 12, daha detaylı bilgi için ise <http://www.tuik.gov.tr>

Tüm bu veriler riski değişik üretim çeşitlerine dağıtarak birden fazla çeşit ürün yetiştiren ya da farklı tarımsal faaliyetleri birarada yürüten işletmelerin, tek çeşit üretim yapan işletmelerden daha fazla kazanç elde edebildiğini göstermektedir. Çok yüksek düzeyde kazanç elde eden işletmelerin (86 bin TL/yıl ya daha fazla) karışık tarımsal faaliyet yürüten işletmeler olmaması ise bu çıkarımı geçersiz gibi kılsa da, bu işletmelerin aynı grupta yer alan işletmeler içerisindeki oranının % 1'in altında olması bu tip işletmelerin oldukça az sayıda olduğunu ve geneli yansıtmadığını göstermektedir.

3.5. Mülkiyet

Tarım işletmelerinin oldukça büyük bölümü yalnızca kendi arazisini işlemekle birlikte bu işletmelerin % 85 olan toplam sayı içerisindeki oranı, 2001-2006 döneminde hemen hemen değişmemiştir. Bu işletmelerin işledikleri arazilerin toplam arazilere oranı ise aynı dönemde % 78'den % 71'e düşmüş, hem kendi arazisini işleyen hem de ortakçılık yapan işletmelerin oranı % 13'e ve işledikleri arazi oranı da % 26'ya yükselmiştir (Tablo 18). Bunlara göre son yıllarda çiftçiler/işletmeciler kendi arazisinin yanısıra artan oranda ortakçılıkla veya kiralama yolu ile arazi işlemektedir. Kendi arazisi olmadan yalnızca ortakçılık ve kiralama ya da diğer yollarla arazi işleyenlerin oranı ise giderek azalmaktadır.

Tablo 18. Mülkiyet durumuna göre işletme sayısı ve işledikleri arazi (%)

	İşletme sayısı		Arazi	
	2001	2006	2001	2006
Yalnız kendi arazisini işleyen	85,9	85,1	77,8	71,4
Hem kendi arazisini hem de başkasının arazisini işleyen	10,5	12,7	18,6	26,4
Yalnız kira ile arazi işleyen	1,8	1,6	1,7	1,5
Yalnız ortakçılıkla arazi işleyen	1,3	0,4	1,4	0,4
Diğer şekilde arazi işleyen	0,3	0,1	0,2	0,1
İki ya da daha fazla şekilde arazi işleyen	0,2	0,1	0,3	0,2
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2004'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar, TÜİK, 2009c

3.6. Arazilerin Parçalılık Durumu

2001 yılında en fazla işletme % 21 ile 2 parça araziden oluşan işletmeler grubunda iken, 2006'da % 22 ile 4-5 parçadan oluşan işletmeler grubundadır (Tablo 19). İşletme arazilerinin parça sayısının artışıdaki en önemli neden miras yolu ile bölüşüm iken son yıllarda önem kazanan diğer bir faktörün ekonomik koşullara bağlı olarak arazilerin parçalar halinde satışı, kiralanması veya tarımsal üretimden vazgeçilmesi olduğu tahmin edilmektedir.

3 ya da daha az parça araziden oluşan işletmelerin sayısı ve işledikleri arazi oranı azalırken, 4-9 parça araziden oluşan işletmelerin ve sahip oldukları arazi oranı azalmıştır. 10 ya da daha fazla parçadan oluşan araziye sahip işletmelerin ve sahip oldukları arazilerin oranı ise 2001-2006 döneminde yüksek derecede artış göstermiştir.

Tablo 19. Tarım arazilerinin parçalılık durumu (%)

Parça sayısı (adet)	2001			2006		
	İşletme	Parça	Arazi	İşletme	Parça	Arazi
1	19,5	4,8	10,7	10,2	1,6	3,2
2	21,0	10,3	14,5	13,3	4,0	6,3
3	16,1	11,8	14,8	13,2	6,0	7,9
4-5	20,4	22,1	21,4	21,6	14,7	16,2
6-9	16,0	28,0	23,3	21,3	23,0	21,9
10-15	5,7	16,0	10,6	13,3	23,9	21,5
16+	1,4	7,0	4,7	7,0	26,9	22,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2004'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar, TÜİK, 2009c

İşletme genişlik grupları itibarıyla el alındığında sahip olunan arazi genişliği arttıkça parça sayısının da arttığı görülmektedir. Örneğin, 2006 yılında 0,5 ha'dan küçük işletmelerin % 97'si 3 ya da daha az parça araziden oluşurken, 2,0-9,9 ha genişlik grubunda yer alanların % 50'den fazlası 4-9 parçadan, 50,0-499,9 ha genişlik grubunda yer alanların ise % 65'den fazlası 10 ya da daha fazla parçadan oluşmaktadır. 500,0 ha'dan fazla araziye sahip işletmelerin parça sayısı ise düşüktür ve bu işletmelerin önemli bir bölümünün kamu arazileri olması parça sayısını azaltan bir etkidir.

Tüm bu veriler Türkiye'de tarım arazilerinin 2001-2006 döneminde artan oranda parçalandığını ortaya koymaktadır. Bu durum tarımsal yapının bozulmasına, maliyet artışına ve üretimde etkinliğin/verimliliğin azalmasına neden olmaktadır. Gelecekte miras ve tarımsal faaliyetten vazgeçme gibi faktörlerle bu parçalanma sürecinin daha da hızlanması beklenebilir. Parçalanmayı engellemede arazi toplulaştırma veya benzer reformlar en etkin seçenekler olmakla birlikte önemli bir neden de tarım arazilerinin konut, sanayi tesisleri kurma gibi tarım dışı amaçlı kullanımını ve bu gibi kullanımın katı kurullarla engellenmesi gereklidir.

3.7. Sulama

Sulama, tarımsal üretimde verimliliği artırmak açısından oldukça önemlidir. Türkiye'de 2008 yılı itibarıyla ekonomik olarak sulanabilir 8,5 milyon ha'nın % 62'si (5,3 milyon ha) fiili olarak sulanmaktadır (DSİ, 2009). Tarım arazilerinin tamamının sulamaya açılması ise fiziki ve ekonomik açıdan mümkün değildir.

Sulama, arazi üzerinde yapılan tarımsal faaliyeti yönlendiren temel faktörlerden biridir. Örneğin, GAP öncesinde proje bölgesinde ağırlıklı olarak tahıl grubu bitkiler ya da kuru koşullarda pamuk yetiştiriciliği yapılırken bugün mısır gibi su ihtiyacı yüksek olan ancak verimi de yüksek olan ürünler yetiştirilmektedir. Diğer yandan bölgede daha önce kuru koşullarda üretilen ürünlerin verimlerinde de önemli artışlar gerçekleşmiştir.

Üretim çeşidine göre sulama durumu incelendiğinde 2006 yılı itibarıyla toplam arazinin % 76'sında kuru tarımın yapıldığı görülmektedir (Tablo 20). Sebze ve çiçek arazileri yüksek su tüketimi gerektirdiklerinden % 73 ile sulama oranının en yüksek olduğu arazi grubu iken, bu oranın en az olduğu grup % 26 ile meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin bulunduğu gruptur. Tahıl ekim alanlarının ise sadece % 28'i sulanmaktadır.

Tablo 20. Tarım alanlarının sulama durumu 2006 (%)

	Sulanan	Sulanmayan	Toplam
Toplam arazi	24,1	75,9	100,0
Ekilen tarla arazisi	27,8	72,2	100,0
Sebze ve çiçek bahçeleri (fidelikler ve örtüaltı dahil)	72,7	27,3	100,0
Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazi (fidanlık ve örtüaltı dahil)	25,8	74,2	100,0
Kavaklık-söğütlük	58,4	41,6	100,0
Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	7,3	92,7	100,0
Daimi çayır arazisi	35,0	65,0	100,0
Diğer araziler ⁽¹⁾	-	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009c

⁽¹⁾ Diğer arazi; nadas, otlak (mera), koruluk ve orman arazisi, tarıma elverişsiz araziye kapsar.

3.8. İşgücü Kullanımı

Türkiye’de tarımsal faaliyetin genel özelliklerinden biri de tarımsal üretimde çoğunlukla aile işgücünün kullanılmasıdır. 2006 yılı itibarıyla tarımsal faaliyetlerde kullanılan aile işgücünün toplam işgücü içerisindeki oranı % 83’tür (Tablo 21).

Tarımsal işletmelerde çalışan aile işgücü ile düzenli aile dışı işgücünün (daimi işçi) toplamı ise 0,543 AWU’dur (977 saat-122 işgünü). Bu rakam aile işgücü için 0,545 AWU iken, işletmeci için 0,548 AWU ve daimi işçiler için de 0,494 AWU’dur.

Tablo 21. Çalışan kişi başına ortalama yıllık çalışma birimi⁽¹⁾ (AWU) 2006 (14+ yaş)

	AWU	Saat karşılığı
Aile işgücü ve düzenli aile dışı işgücü	0,543	977
Aile işgücü	0,545	981
İşletmeciler	0,548	987
Tek hanehalkı işletmecilerinin eşleri	0,546	983
Tek hanehalkı işletmelerinin diğer aile fertleri	0,541	974
Düzenli aile dışı işgücü	0,494	889
Aile işgücünün, aile işgücü ve düzenli aile dışı işgücü toplamı içindeki payı (%)	95,66	
Aile işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	83,24	

Kaynak: TÜİK, 2009c

⁽¹⁾ Yıllık çalışma birimi; bir tarımsal işletmede tam-zaman esasına göre tarımsal amaçlı çalışan bir kişi tarafından yapılan işe karşılık gelmektedir ve 1.800 saat/yıl (8 saat x 225 gün) üzerinden hesaplanmaktadır.

Kendi işletmesinde tarımsal faaliyet yürütenler yılda ortalama 170 gün çalışırken, tarımsal faaliyet dışında başka işi olmayanlar 181 gün, esas işi olan tarımsal faaliyet yanısıra ikinci bir işi olanlar da 168 gün çalışmaktadır. Esas işi tarım dışı faaliyet olanlar ise tarımsal üretim amaçlı olarak yılda sadece 91 gün yani esas işi tarımsal faaliyet olanların neredeyse yarısı kadar çalışmaktadır (Tablo 22).

Yıllık ortalama çalışılan gün sayısı cinsiyet ve yaşa göre değişmektedir. Yaşı 14'den fazla ve esas işi tarımsal faaliyet olanların % 51'i erkek iken, kadınların oranı % 46'dır. Bu da esas işi tarımsal faaliyet olanlarda erkek ve kadınların çalışma oranının birbirinden çok farklı olmadığını, tarımsal faaliyetlerin üretici ve ailesi ile birlikte yürütüldüğünü göstermektedir. Esas işi tarım dışı faaliyet olanlarda erkeklerin çalışma oranı artarken kadınların çalışma oranı diğer gruplara göre oldukça düşüktür.

Tablo 22. Kendi tarımsal işletmesinde çalışanların yaş ve cinsiyete göre dağılımı (%) ve çalıştıkları gün sayısı (2006)

	Toplam		Erkek				Kadın			
			9-13 yaş		14 + yaş		9-13 yaş		14 + yaş	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Toplam	100	170	2	98	57	174	1	101	40	170
Esas işi tarımsal faaliyet olup ikinci işi olmayanlar	100	181	1	119	51	189	1	125	46	175
Esas işi tarımsal faaliyet olup ikinci işi olanlar	100	168	1	105	65	169	1	97	33	170
Esas işi tarım dışı faaliyet olup ikinci işi tarımsal faaliyet olanlar	100	91	6	45	64	95	4	50	26	97

Kaynak: TÜİK, 2009c

A: Toplam çalışanlar içerisindeki oranı (%) B: Çalışılan gün sayısı

Tarımsal faaliyette çalışan ve 9-13 yaş arasında olan çocukların işgücüne katılım oranı esas işi tarımsal faaliyet olanlarda % 1-2, esas işi tarım dışı faaliyetler olanlarda ise % 4-6 gibi düşük orandadır (Tablo 22). Ancak bu gruptaki çocukların çalışma süreleri yılın 1/3'üne kadar çıkmaktadır. Bu durum çoğunlukla düşük gelire sahip, küçük ölçekli ve makineleşmenin olmadığı işletme ya da tarımsal faaliyetlerde artmaktadır. Oransal azlığına rağmen çocukların tarımsal faaliyetlerde çalışması eğitim, sağlıklı gelişim vb faktörler dikkate alındığında olumsuz bir durumdur.

3.9. Tarım İşletmelerinde Ücret Yapısı

Tarım işletmelerinde büyük oranda aile işgücü kullanılmakla birlikte dışarıdan günlük ücret karşılığı geçici/mevsimlik işgücü de kullanılmaktadır. Mevsimlik ya da geçici işçiliğe daha çok sulama, gübreleme, çapalama gibi işlerde ihtiyaç duyulmaktadır.

2007 yılı itibarıyla mevsimlik işçilere günlük olarak ödenen ücretler incelendiğinde kadınların genellikle tüm işlerde erkeklerden daha düşük ücret aldığı görülmektedir (Tablo 23). Diğer yandan, yapılacak işe ve ürüne göre değişmekle birlikte sulama ve gübreleme işçiliği diğer işçiliklere göre daha yüksek ücretle yapılmaktadır.

Mevsimlik işçilerin günlük ücretleri asgari ücretle karşılaştırıldığında bu ücretten oldukça fazla gibi görünmektedir. Ancak tarımsal üretime bağlı olarak bu tür işçilik de mevsimseldir ve bu mevsimsellik içerisinde de işlemlerin yapıldığı dönemle sınırlıdır. Diğer bir deyişle, bir sulama işçisinin yılın her günü bu işi yapması ve karşılığında da yüksek ücret alması mümkün değildir. Dolayısıyla tarım işçileri aylık olarak asgari ücretin altında bir ücretle çalışabilmektedirler.

Tablo 23. Ürün ve faaliyete göre mevsimlik işçilere ödenen günlük ortalama ücret 2007 (TL)

Ürünler	Tohum Ekme		Çapalama		Sulama		Gübreleme		Ürün Toplama - Hasat	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Buğday	34,0	31,7				30,0		29,5	28,5	33,1
Arpa	35,0	34,0				27,8		29,1	29,4	35,1
Mısır	22,5	28,4	18,4	19,3		31,4		29,7	18,1	25,8
Çeltik		40,5						40,6	25,0	31,4
Tütün	15,0	30,0	16,4	20,0				20,0	17,5	30,0
Pamuk (kütlü)	27,5	27,6	17,4	18,1		34,5		29,3	20,7	21,4
Ayçiçeği	25,0	25,0	19,4	20,4		33,6		33,9	26,3	33,0
Domates	18,2	21,9	18,6	20,9		28,1		28,7	17,8	24,6
Dolma biber	16,0	25,0	16,5	19,1		25,0			16,3	18,3
Örtüaltı domates	18,7	17,8	18,9	17,6	20,0	30,7		19,1	19,6	20,8
Fındık			25,5	35,7			30,2	34,9	21,2	21,5
Elma			21,3	29,7		34,0		29,1	20,6	28,1
Portakal			19,0	22,3		30,6	17,8	24,6	18,4	23,3
Zeytin			16,7	26,3		25,9	15,2	24,5	16,4	21,5
Ortalama	18,5	26,5	18,9	20,3	22,9	31,5	24,7	30,2	19,4	23,0
Günlük ortalama asgari ücret (2007)							Brüt	19,1	Net	13,4

Kaynak: TÜİK, 2009d, Maliye Bakanlığı, 2009

K: Kadın

E: Erkek

İşçilik ücretleri ürüne ve işleme bağlı olmakla birlikte o bölgedeki işgücü varlığı ve piyasası ile de ilgili olup yerleşim yerine ve niteliğine göre de önemli derecede değişmektedir. Örneğin, Adana'da mevsimsel erkek işgücünün günlük ücreti 23,5 TL iken, Balıkesir'de 27,3 TL, Giresun'da 34,0 TL'dir. Daimi (sürekli, düzenli aile dışı) işçilikte de benzer farklar vardır. Yine aynı illerde daimi işçilerin aylık ücreti sırasıyla 692 TL, 1.000 TL ve 400 TL'dir (TÜİK, 2009d).

Daimi işçilik ile mevsimlik işçiliğin ücretini karşılaştırmak ise çok anlamlı bir karşılaştırma olmayacaktır. Çünkü iki iş türü arasında fonksiyonel olarak önemli derecede fark vardır. Örneğin, Adana'da çalışan bir daimi işçi çalıştığı çiftlikteki hemen hemen tüm işlerden sorumlu iken, bir sulama işçisi sadece sulama işinden ve sulamanın yapıldığı gün kadar sorumludur. Dolayısıyla bu iki tür işçiliğin ücreti de farklıdır ve karşılaştırmak yanıltıcı sonuçlara götürebilir.

3.10. Tarım İşletmelerinde Alet Makine Varlığı

Tarımsal üretimde alet/makine kullanımı verimliliğin ve etkinliğin artırılması için oldukça önemlidir. Türkiye'de 2001-2008 döneminde tarım alet ve makinelerinin toplam sayısı % 16 oranında artarken, traktör sayısı % 13 artarak 1,1 milyona ulaşmıştır. Bu sayısı ile traktör en fazla sayıdaki tarım makinesi iken bunu tarım aletleri olarak römork ve kulaklı traktör pulluğu izlemektedir (Tablo 24). Aynı dönemde traktör başına düşen tarım alanı ise alandaki azalma ve traktör sayısındaki artışa bağlı olarak % 5 oranında azalmıştır.

Makineli hasat dolayısıyla biçerdöver hasat sırasındaki kayıpların azaltılması ve kalitenin korunması, artırılması için oldukça önemlidir. Ülkemizde 2008 itibarıyla 13 binin üzerinde biçerdöver bulunmaktadır. Ancak bunların 1/3'ü 20 yaşın üzerinde, 1/4'ü de 10-20 yaş aralığındadır (TÜİK, 2009d).

Son yıllarda hasat makineleri içerisinde kullanımı en fazla artanlardan bir tanesi de 2001'den bu yana sayısı 20 kattan fazla artarak 520'ye ulaşan pamuk toplama makinesidir. Bu makinenin artması ile birlikte toplanan pamuğun kalitesi artmakta ve pamuk yetiştiriciliğindeki en önemli masraf unsuru olan elle toplama dolayısıyla da hasat işçiliği masrafları çok önemli oranda düşürülmektedir. Pamuk toplama makinesindeki artış, gerekli tarım politikası önlemleri ile birlikte önemli derecede arz açığı bulunan pamuk üretimini artırmada etkili olabilir. Ancak bu makine ile birlikte özellikle Güneydoğu bölgesinden gelecek pamuk ekim alanlarında çalışanların istihdam alanlarının daraldığı unutulmamalıdır.

Tablo 24. Tarım alet ve makineleri varlığı

	2001		2008		Değişim (%) 2001-2008
	bin adet	%	bin adet	%	
Traktör	948,4	11,8	1.070,7	11,5	12,9
Tarım arabası (Römork)	926,5	11,5	1.036,6	11,1	11,9
Kulaklı traktör pulluğu	902,5	11,2	996,0	10,7	10,4
Sırt pulverizatörü	577,1	7,2	590,6	6,3	2,3
Kültivatör	405,0	5,0	457,7	4,9	13,0
Biçerdöver	12,1	0,1	13,1	0,1	8,6
Diğer	4.270,7	53,1	5.140,7	55,2	20,4
Toplam	8.042,3	100,0	9.305,5	100,0	15,7
Tarım alanı (milyon ha)	26,4		24,5		-7,1
Traktör başına alan (ha)	25,8		24,6		-4,7

Kaynak: TÜİK, 2009d, yazar tarafından yapılan hesaplamalar.

3.11. Girdiler

3.11.1. Kimyevi Gübre

Gübre bitkisel üretimin vazgeçilmez girdisidir. Ancak Türkiye'de gübre üretimi konusunda önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların başında fosfat kayası, potasyum tuzu ve doğalgaz gibi hammaddelerde dışa bağımlılık gelmektedir. Ülkemizde fosfat kayasında olduğu gibi dışa bağımlılığı azaltacak önemli avantajlar bulunmakla birlikte çıkarma ve işleme maliyetlerinin yüksekliği bu avantajların kullanılabilmesini engellemektedir.

Tablo 25. Kimyevi gübre üretim, tüketim ve dış ticareti 2008 (bin ton)

	Üretim	Tüketim	İthalat	İhracat
Üre	145,2	770,2	789,1	32,5
DAP	143,6	149,1	164,8	95,1
20.20.0	559,0	542,2	102,0	2,6
AN (% 33N)	293,9	744,2	555,9	7,0
CAN (% 26N)	847,1	809,7	8,0	20,8
AS (% 21N)	108,5	292,5	253,3	5,4
Diğer	863,6	821,4	205,0	44,5
Toplam	2.960,9	4.129,3	2.078,1	207,9

Kaynak: TKB, 2009

2008 yılı itibarıyla kimyevi gübre kullanımı, hammadde ve gübre fiyatlarındaki yükselme nedeniyle 2007'ye göre % 20 azalarak, toplam 4,1 milyon ton'a gerilemiştir (Tablo 25, TKB, 2009). Aynı yılda üretim ise 3,0 milyon ton civarındadır. Bu durum tüketimin büyük bölümünün üretim ile karşılanabildiğini gösterse de yurtiçi üretiminde önemli derecede ithalat kaynaklı hammaddeye bağlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

En fazla kullanılan gübre türleri bitki gelişimi açısından oldukça önemli olan azot içeriği yüksek düzeydeki CAN (% 26N), AN (% 33N) ve Üre'dir. Bu üç gübrenin toplam tüketim içerisindeki payı % 56'dır. Üre ve AN (% 33N)'ın büyük bölümü ithalatla karşılanırken, CAN (%26 N)'ın ithalat oranı düşük olup neredeyse tamamı yurtiçinde üretilmektedir.

Türkiye'de gübre kullanımı gelişmiş ülkelere göre düşük düzeyde olmakla birlikte bölgeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Çukurova ve Ege gibi bölgelerde kullanım düzeyi yüksek iken diğer bölgelerde nispeten daha düşüktür. Gübre kullanımında bitki türü oldukça önemli olmakla birlikte sulama da belirleyici faktörler arasındadır.

3.11.2. Yem

Yem sanayi hem en önemli tarıma dayalı sanayi dallarından dolayısıyla da tarımsal ürün pazarlarından biridir hem de tarım sektörünün en önemli girdi sağlayıcıları arasındadır. Yem sanayinin toplam üretim kapasitesi 681 fabrika ile 17 milyon ton'dur. Ancak bu fabrikaların önemli bir bölümü faal değildir. 2008 itibarıyla faal olan fabrika sayısı 470'dir ve bu fabrikaların toplam kapasitesi 13 milyon ton'dur. Buna göre yem sanayinde 2008 yılı itibarıyla toplam kapasitenin % 76'sı kullanılabilir durumdadır. Aynı yıldaki fiili üretimin 9,6 milyon ton olması ise bu kapasitenin de ancak % 74'ünün (toplam üretim kapasitesinin % 56'sı) kullanılabilmesini göstermektedir (Tablo 26, TÜRKİYEMİR, 2009).

Yem üretimi 2002-2008 döneminde % 85 oranında artmıştır. Yem türleri itibarıyla bu oran % 60 ile % 217 arasında değişmektedir. Üretimin % 56'sı (5,4 milyon ton) büyükbaş ve küçükbaş hayvan yemlerine ait iken, kanatlı hayvan yemlerinin payı % 42'dir. Bu iki grup dışında kalan yemler ise 165 bin ton ile toplam üretimin ancak % 2 gibi oldukça küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Yem sanayinin en önemli sorunlarından bir tanesi düşük kapasite kullanımı iken bu durum büyük oranda hammadde teminindeki sıkıntılardan kaynaklanmaktadır. Hammaddeyle ilgili sorunların ise iki temel faktörü vardır. Bunlardan birincisi yurtiçi kaynaklı hammaddelerin üretiminin yıl geneline yayılmaması ve bu ürünlerin stok maliyetinin yüksek olması dolayısıyla hammadde temininde sürekliliğin sağlanamamasıdır. İkincisi de özellikle katkı maddeleri başta olmak üzere soya ile soya ve ayçiçeği küspesinde dışa bağımlılığın yüksek seviyede olmasıdır. Bu bağımlılık 2007 ve 2008 yılı gibi hem kuraklığın hem de global ekonomik krizin neden olduğu fiyat artışlarının gerçekleştiği dönemlerde sektörün üretimini önemli derecede etkilemekte ve yurtiçi piyasalarda yem fiyatlarını artırmaktadır. Yüksek talep düzeyi ise sektörün ürünlerinin pazarının çok büyük oranda daralmasını engellemekle birlikte konjonktürel dalgalanma dönemlerinde özellikle küçük ölçekli yem sanayi işletmelerinin ayakta kalmasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla sektörün hammadde kaynaklı sorunlarından dolayı hem üreticiler hem de tüketiciler olumsuz etkilenmektedir.

Son yıllarda yem sanayinin kullandığı hammaddeler arasında DDGS (Distillers Dried Grains With Solubles - Kurutulmuş Mısır Damıtma Tahıl Artığı) önem kazanmaktadır. DDGS alkol, biyoyakıt gibi ürünlerin üretiminde artık madde olarak ortaya çıkmaktadır ve yağ oranı yüksektir. Bu nedenle yem sanayinde tercih edilen bir hammadde olarak kullanımı

artmaktadır. Granül halde olan ürünün kullanım kolaylığı da bu artışta önemli bir etkidir. 2007 yılında 680 bin ton DDGS ithal edildiği tahmin edilmekte ve Türkiye'nin bu ürünlerde ABD'nin NAFTA dışındaki en büyük pazarı haline geldiği belirtilmektedir (USDA, 2009b).

Tablo 26. Türlerine göre yem üretimi (bin ton)

	Kanatlı yemleri	Büyük ve küçükbaş hayvan yemleri	Diğer yemler	Toplam karma yemler
2002	2.499	2.626	52	5.176
2003	2.775	3.016	62	5.853
2004	3.163	3.665	78	6.906
2005	3.054	3.719	61	6.834
2006	2.872	4.517	78	7.467
2007	3.529	5.447	176	9.152
2008	4.017	5.378	165	9.561
2002-2008				
Değişim (%)	60,7	104,8	217,3	84,7
Üretim payı				
2008 (%)	42,0	56,2	1,7	100,0

Kaynak: TÜRKİYEMİR, 2009

3.11.3. Yakıt / Mazot

Makineleşme toprak ve ürün işleme, ürün hasadı ile taşıma gibi tarımsal üretimin tüm aşamalarında etkinliği artıran en önemli faktörlerden olmakla birlikte beraberinde getirdiği yakıt (mazot) kullanımı ile maliyetleri artırmaktadır. Bu artışın etkisi, Türkiye gibi yakıt fiyatlarının ithalata bağımlılık ve yüksek vergi oranları nedeniyle yüksek seviyede olduğu ülkelerde ise önemli boyutlara ulaşabilmektedir. TEAE tarafından yapılan bir çalışmaya göre, mazotun tarımsal ürün maliyetleri içerisindeki payı üründen ürüne değişmekle birlikte ortalama % 10-20 arasındadır (DELLAL ve ark., 2007).

Türkiye'de tarımsal üretim amaçlı mazot kullanımının 1,5 milyar lt civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tarımsal üretimde mazot kullanım düzeyini belirleyen temel faktörler ise arazi ve toprak yapısı ile ürün çeşididir. Örneğin, buğdayda 1 da için 6,54 lt mazot kullanılırken, ayçiçeğinde 7,50 lt, mısırdaki 11,88 lt, pamukta 20,76 lt, portakalda ise 24,84 lt mazot kullanılmaktadır (KHGM, 2005; Aktaran DELLAL ve ark., 2007).

3.11.4. Tarım İlaçları

Tarım ilaçları üretimde verim ve kalite kayıplarına neden olan hastalık ve zararlılara karşı kullanımı gerekli olan maddelerdir. Buna karşın insan ve çevre sağlığına zararları da bilinmektedir. Ancak doğru kullanıldığı sürece bu zararları minimum seviyede tutmak mümkündür. Son yıllarda üzerinde sıklıkla durulan biyolojik mücadele ise en önemli kimyasal ilaç alternatifi yöntemidir. Bu yöntemin zararlılarla mücadelede başka canlıların kullanımını benimsemesi nedeniyle doğayla uyumlu olması en avantajlı yönüdür.

Türkiye’de tarımsal üretimde hektara 598 gr aktif madde kullanımı vardır. Bu rakam Hollanda’da 13,8 kg/ha, Yunanistan’da 13,5 kg/ha, İtalya’da ise 9,3 kg/ha’dır (DPT, 2007a). Buna göre, Türkiye’de diğer ülkelere göre çok daha düşük düzeyde tarım ilacı kullanımı vardır. Ancak bölgeler itibarıyla bakıldığında kullanım düzeyleri oldukça önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin, TEAE tarafından 2001 yılında yapılan araştırmaya göre 1998 yılında toplam tarım ilaçları kullanımının % 25’i Akdeniz, % 18’i Marmara, % 17’si de Ege bölgesinde olmak üzere toplam % 60’ı 3 bölgededir (KOÇ ve ark., 2001). Bugün de oransal payları değişmekle birlikte, en fazla ilaç kullanımının tarımsal üretimdeki yoğunlaşmadan dolayı yine aynı bölgelerle GAP’ta olduğu tahmin edilmektedir.

2008 yılı itibarıyla Türkiye’de toplam 33 bin ton-milyon lt’den fazla tarım ilacı üretimine karşın 26 bin ton-milyon lt’den fazla ithalatın olduğu görülmektedir. Buna göre üretimimizin % 80’i kadar ithalatımız vardır. Hammadde olarak da 16 bin ton-milyon lt’yi aşan miktarda aktif madde ithalatımız bulunmaktadır (Tablo 27). Bunlar üretimin büyük bölümünün de ithalat kaynaklı hammadde ile yapıldığını dolayısıyla hem üretimde hem tüketimde dışa bağımlılığın yüksek oranda olduğunu ortaya koymaktadır. DPT raporuna göre bu bağımlılık % 80 düzeyindedir (DPT, 2007a). Dışa bağımlılığın azaltılabilmesi için öncelikle yurtiçi kaynaklı hammadde (aktif madde) üretiminin artırılması gerekirken, kimyasal mücadele yöntemlerine alternatif olan biyolojik mücadele yöntemlerinin kullanımı da teşvik edilmelidir.

Tablo 27. Türlerine göre tarım ilacı ve hammadde üretimi ve dış ticareti 2008 (ton-bin lt)

	Üretim	İthalat	İhracat
Akarisitler	1.401,6	686,7	52,4
Fumigantlar, nematisitler ve toprak fumigantları	1.695,9	7.227,3	172,7
Fungisitler	8.110,8	6.065,0	482,9
Herbisitler	8.745,0	5.487,2	2.657,3
İnsektisitler	10.342,0	3.846,0	1.036,3
Kış mücadele ilaçları ve yazlık yağlar	2.033,0	260,4	3,0
Rodentisit ve mollusisitler	112,1	36,8	
Bitki korumada kullanılan diğer maddeler	798,9	2.855,3	84,4
Toplam	33.239,3	26.464,8	4.489,0
Aktif madde toplamı	11.101,1	13.572,0	1.774,1
Hammadde (Aktif madde olarak)	80,0	16.338,3	159,2

Kaynak: KKGM, 2009

3.11.5. Tohumluk

Tohum bitkisel üretimin temel girdisidir ve tohum olmadan üretim yapılması imkansızdır. Buna bağlı olarak kaliteli ve yeterli miktarda tohumluk üretimi oldukça önemlidir. Türkiye’de gelişmiş bir tohumluk endüstrisi vardır ve bu endüstride hem özel sektör hem de kamu sektörü faaliyet göstermektedir. Kamu sektörü ağırlıklı olarak buğday ve arpa gibi serin iklim tahıllarında faaliyet gösterirken, hibrit mısır ile ayçiçeği, patates, pamuk ve sebze gibi ürünlerde özel sektör üretimin tamamını yapmaktadır (Tablo 28).

Tohumculuk sektörü son yıllarda çıkartılan yasalarla ve sertifikalı tohumluk/fide kullanımına verilen destekleme ile önemli bir gelişim göstermiştir. Bununla birlikte hibrit mısır ve sebze

gibi bazı tohumluklarda ana üretim materyalinde dışa bağımlılığın yüksek olması ve sertifikalı tohumluk/fidan kullanımının istenen düzeyde olmaması sektörün gelişimini sınırlandırmaktadır.

Tablo 28. Bazı ürünlerde tohumluk üretimi, dağıtımı ve dış ticareti 2008 (bin ton)

		Buğday	Arpa	Mısır	Ayçiçeği	Patates	Pamuk	Sebze
Üretim	Kamu	69,9	10,8				0,1	0,0
	Özel	75,6	9,4	34,1	8,7	45,7	10,9	2,1
	Toplam	145,5	20,2	34,1	8,7	45,7	11,0	2,1
Dağıtım		155,5	19,2	20,9	2,5	41,2	11,4	3,7
İthalat		0,8	0,4	4,5	0,3	12,8	0,2	1,9
İhracat		5,3		9,6	5,5		3,2	0,9

Kaynak: TKB, 2009

4. Bölüm

Üretim

4.1. Bitkisel Üretim

4.1.1. Bitkisel Üretim Değeri

Bitkisel üretim, tarımsal üretim içerisindeki ana faaliyet koludur. 2007 yılı itibarıyla 57 milyar TL olan bitkisel üretim değeri, 2008’de % 16 artışla birlikte 66 milyar TL’ye ulaşmıştır (Tablo 29). Tahıllar bitkisel üretim dalları arasındaki en önemli ürün grubudur. Grup 2007’ye göre % 32 artarak 15,4 milyar TL’ye yükselen üretim değeri ile toplam bitkisel üretim değerinin % 23’üne sahiptir. Değer artışında 2007’deki kuraklık ve ekonomik kriz sonrasında yükselen fiyatların etkisi oldukça önemlidir. Bu fiyat artışları Türkiye açısından arz açığı olan ve toplam bitkisel üretim değerinin % 2 gibi oldukça küçük oranına sahip olan yağlı tohumların üretim değerinin % 45 gibi yüksek oranlı olarak artmasını sağlamıştır.

Özellikle domates vb ürünler ile ihracat açısından önemli bir potansiyeli bulunan sebze grubu bitkisel üretim değerinin % 30’una sahiptir ve 2008’de 2007’ye göre % 6 artarak 18 milyar TL’ye ulaşmıştır. Grup içerisinde payı en yüksek (% 80) olan ürünler ise meyvesi için yetiştirilen sebzelerdir.

Meyve grubu da sebze olduğu gibi turunçgiller ve kuru meyveler başta olmak üzere önemli ihracat potansiyelinin bulunduğu, yurtiçi üretimin ve tüketimin yüksek olduğu ürünlerdir. Grubun bitkisel üretim değeri içerisindeki payı % 18 iken, grup içerisindeki en önemli ürünler turunçgil, elma, kayısı ve badem gibi meyvelerdir.

Tablo 29. Ana ve alt gruplar itibarıyla bitkisel üretim değeri

Ana ve alt gruplar	Değer (milyon YTL)				Değişim (%)
	2007	Pay (%)	2008	Pay (%)	
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	19.559,1	34,4	24.058,9	36,5	23,0
Tahıllar	11.740,4	60,0	15.447,0	64,2	31,6
Patates; kuru baklagiller; yenilebilir kök ve yumrular	3.456,6	17,7	3.510,9	14,6	1,6
Yağlı tohumlar	926,9	4,7	1.342,4	5,6	44,8
Diğer	3.435,2	17,6	3.758,7	15,6	9,4
Sebzeler	17.061,0	30,0	18.063,3	27,4	5,9
Yumru ve kök sebzeler	2.080,5	12,2	2.163,8	12,0	4,0
Meyvesi için yetiştirilen sebzeler	13.571,3	79,5	14.291,0	79,1	5,3
Diğer	1.409,2	8,3	1.608,5	8,9	14,1
Meyveler	20.179,9	35,5	23.842,9	36,1	18,2
Üzüm (Toplam)	2.939,2	14,6	3.183,3	13,4	8,3
Turunçgiller, yumuşak çekirdekli, taş çekirdekli ve diğer meyveler	16.218,0	80,4	19.541,6	82,0	20,5
Baharat bitkileri	289,6	1,4	307,1	1,3	6,1
Çay	733,0	3,6	810,9	3,4	10,6
Toplam	56.799,9	100,0	65.965,2	100,0	16,1

Kaynak: TÜİK, 2009d

4.1.2. Bitkisel Üretimde Bölgesel Dağılım / Yoğunlaşma

2008 yılı itibarıyla 120 milyon ton bitkisel üretim yapılmışken, bunun % 65'i tarla ürünlerinden, % 21'i sebzelerden, % 14'ü de meyvelerden oluşmaktadır. Tarla ürünleri grubundaki en önemli ürünler tahıllar (% 37) ve son yıllarda desteklemelerin etkisi ile üretimi önemli derecede artış gösteren yem bitkileridir (% 27).

Bitkisel üretimin bölgesel dağılımında yüksek ya da çok yüksek oranda yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Ancak tarım ürünlerinde özellikle de bitkisel üretimde yüksek oranlı yoğunlaşmaların olması doğaldır. Çünkü bu ürünlerin iklim, toprak yapısı istekleri birbirinden farklıdır ve ancak gerekli koşulların sağlandığı alanlarda yetiştirilebilirler. Yoğunlaşma oranının en yüksek olduğu grup % 74 ile meyveler iken, bu oran sebzelerde % 72'dir (Tablo 30). Tarla ürünlerindeki yoğunlaşma ise bu grupta yer alan ürünlerin tüm ülke genelinde yaygın olarak ekilmesinden dolayı diğer iki gruptan daha düşük olmakla birlikte yine de % 55 ile yüksek oranlıdır.

Alt gruplar itibarıyla incelendiğinde Akdeniz bölgesinin ekolojik koşullarının uygunluğu ile hemen hemen tüm alt gruplarda en yüksek paya sahip bölge olduğu görülmektedir. Ege bölgesi de benzer özelliklerinden dolayı bu bölgeyi takip etmektedir. Her iki bölgede de ikinci ürün ve seracılığın yaygın olması üretim içerisindeki paylarını artırmaktadır.

Tarla ürünlerinde en yüksek yoğunlaşma % 88 ile yağlı tohumlardadır ve bu gruptaki yoğunlaşmayı oluşturan bölgeler Güneydoğu Anadolu (% 30), Batı Marmara, Akdeniz ve Ege'dir. En yaygın ürün grubu olan tahıllarda ise yoğunlaşma oranı % 54'tür ve grup içerisinde en yüksek paya sahip bölge % 18 ile Akdeniz'dir. Bu bölgeyi Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu izlemektedir. Akdeniz tahıl ekim alanlarında diğer bölgelerden daha az pay almasına rağmen sahip olduğu yüksek verimle üretimden önemli pay almaktadır.

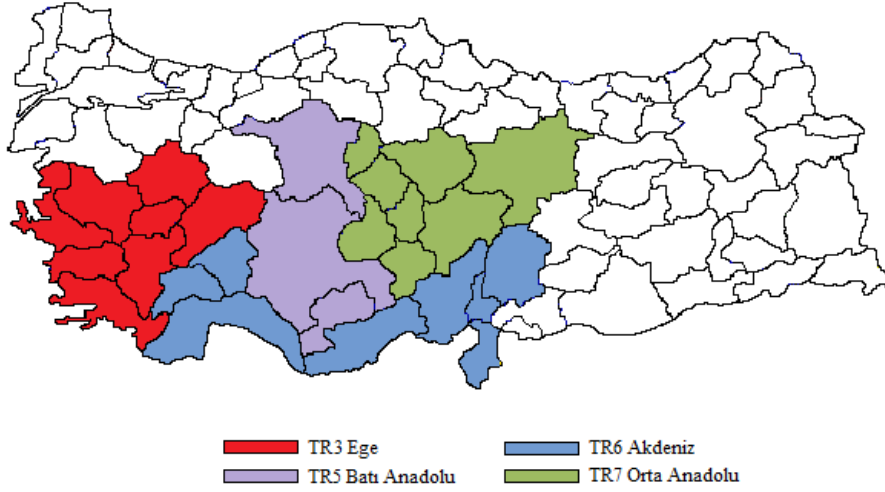
Tablo 30. Bitkisel üretimin ana ve alt ürün gruplarında bölgesel dağılımı ve yoğunlaşma 2008 (%)

	Üretim (bin ton)	Pay (%)	TR1 İstanbul	TR2 Batı Marmara	TR3 Ege	TR4 Doğu Marmara	TR5 Batı Anadolu	TR6 Akdeniz	TR7 Orta Anadolu	TR8 Batı Karadeniz	TR9 Doğu Karadeniz	TRA Kuzeydoğu Anadolu	TRB Ortadoğu Anadolu	TRC Güneydoğu Anadolu	Toplam	CR4 ⁽¹⁾
Tarla Ürünleri	78.385	65,2	0,4	8,9	14,8	8,0	14,3	11,9	13,9	9,9	0,9	4,7	4,5	8,0	100,0	54,9
Baklagiller	960	1,2	0,0	3,9	15,3	3,0	11,8	17,2	13,5	11,8	1,1	3,6	2,0	16,7	100,0	62,7
Endüstriyel Bitkiler	18.181	23,2		1,3	8,5	7,8	31,1	6,6	20,9	8,5	0,1	3,1	2,9	9,2	100,0	69,7
Tahıllar	29.287	37,4	0,8	13,0	12,0	6,6	11,1	17,9	11,3	10,7	0,7	3,6	2,7	9,6	100,0	54,2
Yağlı Tohumlar	2.311	2,9	2,0	29,3	9,2	2,4	2,3	19,9	2,3	2,4		0,3	0,1	29,7	100,0	88,1
Yem Bitkileri	21.174	27,0	0,2	9,7	25,0	9,9	6,5	7,4	8,4	9,2	1,0	8,8	9,7	4,0	100,0	54,3
Yumurta Bitkileri	6.471	8,3	0,0	2,1	13,7	10,7	11,4	10,8	27,9	14,3	4,1	2,1	2,0	0,8	100,0	67,3
Sebzeler	25.126	20,9	0,4	8,1	21,2	9,7	7,4	30,9	1,6	10,0	0,4	0,9	1,6	7,9	100,0	71,8
Yaprağı Yenen Sebzeler	1.711	6,8	0,7	5,4	15,6	13,9	10,2	23,4	5,9	19,7	1,8	0,8	1,3	1,2	100,0	72,6
Baklagil Sebzeler	769	3,1	1,1	5,9	17,4	16,3	4,0	21,0	1,6	24,6	4,1	1,2	1,4	1,2	100,0	79,3
Meyvesi Yenen Sebzeler	21.476	85,5	0,3	8,7	22,4	9,3	5,2	32,1	1,3	9,0	0,2	0,9	1,7	8,9	100,0	72,8
Soğans- Yumurta-Kök Sebzeler	972	3,9	0,4	2,8	6,4	3,4	54,2	24,1	0,9	2,5	0,1	0,4	1,2	3,6	100,0	88,3
Diğer Sebzeler	197	0,8	2,2	6,3	25,6	21,8	0,2	30,2	0,1	13,7	0,0	0,0	0,0		100,0	91,3
Meyveler	16.694	13,9	0,0	3,7	23,8	6,7	5,3	33,3	4,3	3,4	9,9	0,6	4,3	4,7	100,0	73,7
Yumuşak Çekirdekli	2.972	17,8	0,1	4,0	12,2	9,8	17,2	31,7	13,4	5,0	2,0	1,4	2,7	0,5	100,0	74,5
Taş Çekirdekli	2.091	12,5	0,1	4,8	16,5	14,7	6,1	21,3	3,1	7,1	1,1	2,1	22,3	0,8	100,0	74,8
Turunçgiller	3.027	18,1		1,2	9,3			89,3		0,0	0,2		0,0		100,0	100
Sert Kabuklu	1.200	7,2	0,1	1,2	6,2	20,0	1,5	4,1	0,7	15,9	36,7	0,5	3,1	10,0	100,0	82,6
Üzüm Ve Üzüm	4.840	29,0	0,0	3,0	43,6	3,9	4,5	22,9	4,9	1,6	0,6	0,3	2,8	12,0	100,0	83,4
İçecek Bitkileri	1.100	6,6									100,0				100,0	100
Zeytin	1.464	8,8		14,1	54,0	6,8	0,4	21,5	0,0	0,0	0,2			3,0	100,0	96,4
Genel Toplam	120.205															

Kaynak: TÜİK 2009d'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar

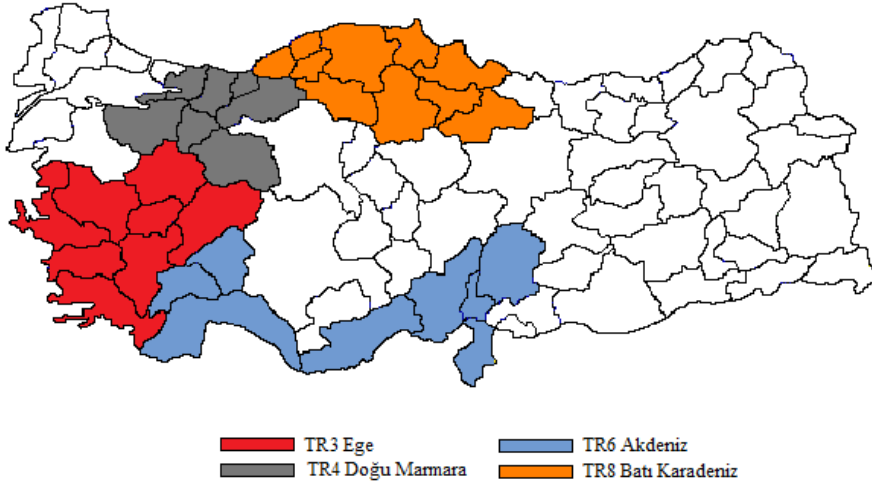
⁽¹⁾ Yoğunlaşma ölçümü amacıyla kullanılan çok sayıda yöntem bulunmaktadır. Bunlardan, yoğunlaşma oranı en fazla kullanılan yöntemdir. Yoğunlaşma oranı (CR4); 0-30 arasında ise düşük derecede, 31-50 arasında ise orta derecede, 51-70 arasında ise yüksek derecede, 71-100 arasında ise çok yüksek derecede yoğunlaşma vardır (Detaylı bilgi için bkz DİE, 1998).

Şekil 1. Tarla ürünlerinde en fazla üretim payına sahip bölgeler

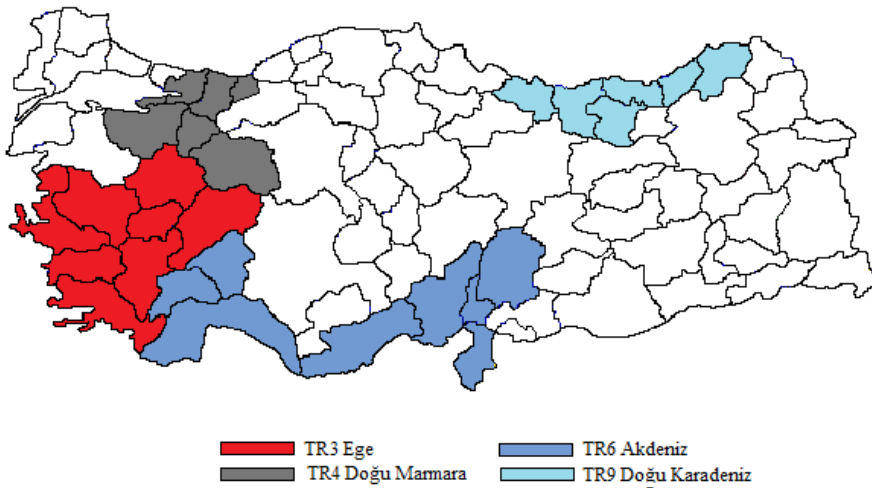
Kaynak: Tablo 30

Şekil 2. Sebzelelerde en fazla üretim payına sahip bölgeler

Kaynak: Tablo 30

Şekil 3. Meyve ve içecek bitkilerinde en fazla üretim payına sahip bölgeler

Kaynak: Tablo 30

Sebzeler ana grubunda karnabaharın en fazla paya sahip olduğu diğer sebzelerde yoğunlaşma % 91 gibi çok yüksek oranlıdır. Domatesin de içerisinde bulunduğu meyvesi yenen sebzelerde de % 73'tür. Meyvelerde de sebzelerde olduğu gibi ekolojik koşullara uygunluk yoğunlaşma oranlarının yüksek olmasını sağlamaktadır. Örneğin, turunçgiller ve içecek bitkilerinde bu oran % 100'dür. Turunçgillerde en yüksek paya toplam üretimin % 89'u ile Akdeniz sahip iken, içecek bitkilerinde çay üretiminin tamamının yapıldığı Doğu Karadeniz sahiptir. Zeytinde ise toplam üretimin % 54'ünün yapıldığı Ege en önemli bölgedir.

4.1.3. Bitkisel Üretim Yapan İşletmelerin Özellikleri

Tarım sektörüne ilişkin olarak Türkiye genelinde işletme düzeyinde istatistiki bilgiye erişim oldukça güçtür. AB ile uyum çalışmaları kapsamında TÜİK tarafından 2006 yılında uygulanan ve yalnız bitkisel üretim ve hem bitkisel hem de hayvansal üretim yapan işletmelerle yapılan anket çalışmasıyla elde edilen sonuçlar ise bu konuda çok detaylı olmasa da tanımlayıcı bilgiler vermektedir. Bu sonuçların bir kısmı aşağıdaki gibi özetlenebilir (TÜİK, 2009f).

- Toplam ekim alanının % 49'u buğdaya, % 20'si de arpaya aittir. Üretimde ise bu ürünlerin payları sırasıyla % 30 ve % 10'dur.

- Domates sebze ekim alanının % 17'sine üretimin ise % 27'sine sahiptir. Toplam üretimin % 57'si domates, kuru soğan ve karpuzdan oluşmaktadır.

- Meyve ekim alanlarının % 29'u fındığa aitken, üretimin % 24'ü turunçgillerdedir. Üretimde turunçgilleri zeytin ve elma izlemektedir.

- Toplu meyveliklerin yaş ortalaması oldukça yüksektir. Örneğin, turunçgil bahçelerinin % 47'si, elma bahçelerinin de % 42'si 20 yaşın üzerindedir. Zeytin alanlarında ise yaş ortalaması daha da yükselmektedir. Zeytin ağaçlarının % 41'i 50'den büyüktür. Kiraz ve şeftalide ise son yıllarda artan dikimlerle birlikte bahçelerin % 50'si 10 yaşın altındadır.

- Bağcılıkta en önemli ürün sofralık üzümdür ve toplam üretimin % 50'si bu üründen oluşmaktadır. Üretimin % 36'sı ihracat açısından önemli yere sahip olan kurutmalık üzümden oluşmaktadır. Önemli üretim ve ihracat potansiyeline sahip şaraplık üzüm üretimi ise toplam üzüm üretiminden % 14 pay almaktadır.

- Yılda birden fazla ürün elde edilen işletmelerde tarla ürünleri yetiştiriciliği yapılan toplam alanın % 99'u ana alanlardan oluşurken, bu oran sebze yetiştiriciliği yapılan alanlarda % 92'ye gerilemektedir (araştırmada ekonomik değeri fazla olan ürün ana ürün olarak kabul edilmiştir). Ana ve ikincil alanlarda ürünlere göre ise farklılık görülmektedir. Buna göre tarla ürünlerinde ana alanlar oldukça önemli ağırlığa sahipken bazı sebzelerde ana ve ikincil alanların oranı birbirine yaklaşmaktadır. Örneğin, mısırda ikincil alanlar % 17, patatesten % 3, buğdayda % 2 iken, kerevizde % 68, semizotunda % 44, rokada % 50'dir.

4.1.4. Tahıllar, Kuru Baklagiller ve Yağlı Tohumlar

Tahıllar ekim alanlarının genişliği ve temel tüketim maddeleri olmalarının yanısıra başta gıda ve yem sanyesi olmak üzere kullanım alanlarının fazlalığı gibi faktörlere bağlı olarak tarımsal üretim içerisindeki en önemli ürün grubu iken en önemli ürün de buğdaydır. 2005/2006

PY'ında buğday üretimi yaklaşık 22 milyon ton iken 2007'de yaşanan kuraklığa bağlı olarak ekim alanı ve verimdeki azalmayla birlikte 2007/2008 PY'nda 17 milyon ton'a gerilemiştir. 2008/2009 PY'ında ise kuraklık etkisinin kısmen azalması ile birlikte yükselerek 18 milyon ton'a yaklaşmıştır (Tablo 31). Ancak bu artışa rağmen üretim halen kuraklık öncesi döneme ulaşamamıştır.

Arpa üretiminde hem daralan ekim alanı hem de % 23 oranında azalan verime bağlı olarak üretim % 38'lik azalmayla 10 milyon ton'dan 6 milyon ton'a gerilemiştir. Buğday, arpada düşen üretim miktarı, mısır ile çeltikte artmış ve kuraklık öncesindeki seviyesini de aşmıştır. Mısır üretim artışının en önemli etkeni son yıllarda Ege'de ve Güneydoğu Anadolu'daki ekim alanlarının yüksek oranda artmasıdır. Örneğin, 2003 yılında Manisa'da mısır üretimi 100 bin ton'un altında iken 2008'de 350 bin tona ulaşmıştır (TÜİK, 2009d). Ekim alanı ile birlikte incelenen dönemde % 3'e yakın oranda yükselen verim de üretim artışında etkili olmuştur. Çeltikte de mısırdaki olduğu gibi ekim alanı ve verim artışı olmuştur.

Tablo 31. Bazı tahıl, kuru baklagil ve yağlı tohumlarda ekim alanı, üretim miktarı ve verimi

	Buğday	Arpa	Mısır	Çeltik	Ayçiçeği	Soya	K. Fasulye	K. Mercimek
Ekilen alan (bin ha)								
'05/'06	9.250	3.650	600	85	566	9	141	387
'06/'07	8.490	3.650	536	99	585	12	129	379
'07/'08	8.098	3.428	518	94	555	9	109	357
'08/'09	8.090	2.950	595	100	580	9	98	291
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-12,5	-19,2	-0,8	17,1	2,5	9,8	-30,4	-24,8
Üretim (bin ton)								
'05/'06	21.500	9.500	4.200	600	975	29	210	520
'06/'07	20.010	9.551	3.811	696	1.118	47	196	580
'07/'08	17.234	7.307	3.535	648	854	31	154	508
'08/'09	17.782	5.923	4.274	753	992	34	155	106
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-17,3	-37,7	1,8	25,6	1,7	18,8	-26,4	-79,5
Verim (ton/ha)								
'05/'06	2,3	2,6	7,0	7,1	1,7	3,4	1,5	1,3
'06/'07	2,4	2,6	7,1	7,0	1,9	4,0	1,5	1,5
'07/'08	2,1	2,1	6,8	6,9	1,5	3,5	1,4	1,4
'08/'09	2,2	2,0	7,2	7,6	1,7	3,7	1,6	0,4
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-5,3	-22,8	2,6	7,2	-0,7	8,2	5,6	-72,5

Kaynak: TÜİK, 2009d, yazar tarafından yapılan hesaplamalar.

⁽¹⁾ '05/'06-'08/'09 pazarlama yılları arasındaki % değişim.

Talep açısından bakıldığında tahıl grubu bitkilerde kendine yeterlilik oranının kuraklık döneminde dahi oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Üretim düşüşlerine rağmen bu oranın yüksek olmasındaki en önemli etkenin artan fiyatlardan dolayı daralan talep olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, azalan üretim ithalatın önemli derecede artmasına neden olmuştur. Örneğin, 2007/2008 PY'nda buğday ithalatı 2,5 milyon ton, mısır ithalatı ise 1,1 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. İthalat bağımlılık endeksleri (İBE) de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 2005/2006 PY'nda % 0,4 olan endeks 2007/2008'de % 14,8'e yükselmiştir (Tablo 32). Mısır ve pirinçte bu oran buğdaydan daha da yüksektir. Bunun nedeni mısır üretiminin yüksek olmasına rağmen yem başta olmak üzere sanayi talebini karşılayamaması iken pirinçte üretimin talebe oranla düşük düzeyde olmasıdır.

Artan ithalatına rağmen buğdayda son 3 PY’nda 3 milyon ton’a ulaşan miktarlarda ihracat yapılması, ithalatın neden yapıldığına dair soruları gündeme getirmektedir. Üretim azalmaları dışında buğday ithalatının en önemli nedeni, un vb buğdaydan elde edilen ürünlerde farklı türdeki buğdayların karıştırılarak kalitenin artırılması ve ihracata yönelik üretimdir. Mısır ve arpanın en fazla kullanıldığı alan, yurtiçi tüketimin % 70’inden fazlası ile yem iken, buğday ve çeltikte yurtiçi kullanımın % 85-95’i gıda başta olmak üzere insan tüketimine yöneliktir. Gelecekte de bu durumun değişmesi beklenmemektedir. Bu durumda nüfus artışının yanısıra hayvansal ürün talebinin, üretimi artırması gibi faktörler mısır ve arpa ihtiyacını artıracaktır. Tahıl grubu bitkilerin talebini artıracak diğer bir gelişim de etanol / biyoyakıt üretimindeki artış trendidir. Hızla artan biyoyakıt talebi sadece Türkiye’de değil ABD ve AB başta olmak üzere tüm dünyada tahıl piyasalarında önemli fiyat artışları ve talep kaymalarına neden olmaktadır. Hatta bu konudaki tartışmalar gıda amaçlı üretim ile yakıt amaçlı üretim tercihi noktasına kadar gelmiştir. Dolayısıyla tahıl üretiminde bu faktörler gözönüne alınarak geleceğe yönelik verim artırıcı çalışmalar başta olmak üzere kendine yeterliliği artıracak düzeyde arzı sağlayacak ürün/üretim planlamaları yapılmalıdır.

Kuraklığın verim üzerindeki olumsuz etkisi tüm ürünlerde görülmekle birlikte en yüksek azalma kırmızı mercimekte (% 73) görülmüştür. Özellikle en önemli baklagil üretim bölgesi olan Güneydoğu Anadolu’daki kuraklık, verim azalmasını oldukça önemli boyutlara ulaştırmıştır. Verimle birlikte daralan ekim alanı da üretim azalmasının şiddetini artırmıştır. Kuru fasulyede ise verimin % 6’ya yakın oranda artmasına karşın üretim, ekim alanlarındaki % 30’luk daralmadan dolayı 210 bin tondan 155 bin ton’a gerilemiştir.

Kuru baklagillerde, özellikle de kırmızı mercimekte, Türkiye dünya piyasasında önemli bir üreticidir. Nitekim kuru fasulyede % 70-80 civarında olan kendine yeterlilik oranı, kırmızı mercimekte % 120’nin üzerindedir ve 2006/2007 yılında bu oran % 180’e kadar ulaşmıştır. 2008/2009 PY’nda ise en önemli üretim bölgesi olan Güneydoğu Anadolu’daki kuraklık nedeniyle % 80 azalan üretime bağlı olarak kırmızı mercimekteki yüksek kendine yeterlilik oranında oldukça önemli düşme beklenmektedir.

Ayçiçeği en fazla üretilen yağlı tohumdur ve 2005/2006 PY’ndan bu yana üretimi önemli derecede değişim göstermemekle birlikte 2006/2007 PY’nda 1,1 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Sonrasında da diğer ürünlerde olduğu gibi azalmıştır. Soyanın üretimi ise % 20’ye yakın oranda artışla birlikte 37 bin ton seviyesinde gerçekleşmesine karşın üretim, halen talebi karşılamaktan çok uzaktır.

Arz açığının yüksek düzeyde olduğu yağlı tohumlarda kendine yeterlilik oranı, ayçiçeğinde % 40-50 civarında iken, soyada yok denecek kadar düşüktür. Yağlı tohumlarda bu oranın düşük olmasının nedeni talep karşısında yetersiz kalan üretimdir. Soyada ise kullanımın neredeyse tamamı ithalata karşılanmaktadır. 2007/2008 PY itibarıyla soya üretimi 37 bin ton iken, ithalat 1,5 milyon tondur ve bunun yaklaşık 2/3’ü yağ sanayinde, 1/3’ü de yem sanayinde tüketilmektedir (Tablo 32).

Son yıllarda artan biyodizel ve gıda talep artışı, üretimin de aynı oranda artmasının sağlanamaması durumunda, bugün dahi ayçiçeğinde % 70 soyada ise % 100 olan İBE’nin yüksek olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla gelecekte ithalata bağımlılık daha da yüksek olacaktır. Bu nedenle münavebe bitkisi olarak yağlı tohum ekimi, sözleşmeli tarım, verimi yüksek tohumluk çeşitleri geliştirme, sertifikalı tohumluk kullanımının artırılması gibi uygulamaya yönelik çalışmaların artırılarak devam ettirilmesi oldukça önemlidir.

Tablo 32. Bazı tahıl, kuru baklagil ve yağlı tohumlarda ürün denge tabloları (bin ton)

	Arpa			Buğday			Mısır			Pirinç		
	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08
Üretim	9.500	9.551	7.307	21.500	20.010	17.234	4.200	3.811	3.535	360	418	389
Arz=Kullanım	9.001	9.039	7.067	20.381	20.505	18.798	4.166	4.837	4.572	578	581	621
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	8.930	8.978	6.868	20.318	18.909	16.286	4.074	3.697	3.429	356	413	385
İthalat	71	61	199	64	1.596	2.512	92	1.140	1.143	221	168	236
Yurt içi kullanım	8.199	8.915	7.058	16.846	18.943	16.882	4.374	4.272	4.211	558	580	637
Tüketim (Gıda vb)	89	90	69	14.283	16.491	14.584	998	1.030	1.026	535	555	613
Yemlik	6.936	7.695	5.892	425	427	351	3.067	2.967	2.948			
Diğer	1.173	1.130	1.097	2.138	2.025	1.946	308	276	238	23	25	24
İhracat	544	385	10	3.259	2.397	1.819	352	74	93	17	17	21
Stok değişimi	258	-261	0	276	-834	97	-560	491	267	3	-15	-36
Kişi başına tüketim (kg)			1,0			206,6			14,5			8,7
Yeterlilik derecesi (%)	108,9	100,7	97,3	120,6	99,8	96,5	93,2	86,5	81,4	63,8	71,3	60,5
İBE ⁽²⁾ (%)	0,8	0,7	2,8	0,4	8,8	14,8	2,4	23,9	25,5	39,5	29,8	39,3

	Kuru fasulye			Kırmızı mercimek			Ayçiçeği			Soya		
	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08
Üretim	210	196	154	520	580	508	975	1.118	854	29	47	31
Arz=Kullanım	255	228	217	592	568	539	2.663	2.021	2.323	1.993	2.098	1.495
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	208	194	153	506	565	495	967	1.109	848	29	47	30
İthalat	47	34	65	85	3	44	1.695	912	1.475	1.964	2.051	1.465
Yurt içi kullanım	251	225	215	384	305	407	2.397	1.950	2.213	1.977	2.041	1.462
Tüketim (Gıda vb)	232	208	199	344	269	368	2.341	1.903	2.161	1.299	1.284	946
Yemlik									100	652	731	497
Diğer	19	17	16	40	36	39	57	47	-47	26	26	19
İhracat	3	3	2	208	264	132	312	116	206	16	51	39
Stok değişimi							-47	-45	-97		6	-6
Kişi başına tüketim (kg)			2,8			5,2			30,6			13,4
Yeterlilik derecesi (%)	82,7	86,2	70,9	132,0	185,4	121,6	40,3	56,9	38,3	1,5	2,3	2,1
İBE ⁽²⁾ (%)	18,7	15,1	30,1	22,2	1,0	10,8	72,1	47,9	69,7	99,3	100,2	100,6

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾Kullanılabilir üretim = Üretim – Kayıplar

⁽²⁾ İthalata bağımlılık endeksi (İBE) = İthalat / Tüketim Tüketim = Kullanılabilir üretim + İthalat - İhracat

4.1.5. Meyve ve Sebze

Domates, turunçgiller, kuru meyveler ve fındık başta olmak üzere sebze ve meyveler uluslararası piyasalarda Türkiye'nin rekabet gücünün yüksek olduğu ürünlerdir. Ancak genel olarak potansiyel üretim ve pazarlama olanakları yeterince kullanılmadığından bu ürünlerin çoğunda uluslararası pazarlarda yeterince etkin olunamamaktadır.

Meyve grubunda yeralan ürünlerin üretim miktarları 2005/2006 – 2007/2008 PY arasında üründen ürüne farklı oranlarda değişim göstermiştir. Örneğin, kayısı üretimi % 17, portakal üretimi de % 1 azalırken azalırken, fındık üretimi % 51, kivi üretimi % 144 artmıştır (Tablo 33). 2007/2008 PY'nda düşen ağaç başına verim düzeyleri kuraklığın üretim üzerindeki etkisini göstermektedir. Kivi, fındık gibi ürünlerde artan verim ve üretim ise bu ürünlerin yağış oranının yüksek olduğu dolayısıyla da kuraklıktan düşük düzeyde etkilenen Karadeniz bölgesinde yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu da kuraklıktan etkilenme düzeyinin bölgesel farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Üretimi artmakla birlikte son yıllarda TMO'nun alıcı olarak piyasaya girmesi vb değişimler fındık piyasasını önemli ölçüde etkilemiştir. Dünyanın en önemli üreticisi olduğumuz bu üründe uluslararası piyasada fiyat belirlemedeki etkinliğin artırılmasının yanısıra, verimsiz alanlardaki üretimden vazgeçilmesi, üretimde etkinlik artışı sağlayabileceği gibi Türkiye'nin uluslararası piyasalardaki konumunu daha da güçlendirebilecektir.

Tablo 33. Bazı meyve ve sebzelerin üretimi

	Meyve üretimi						
	Portakal	Fındık	Elma	Kayısı	Zeytin	Kivi	Çay
	Meyve veren Ağaç Sayısı (milyon adet)						(bin da)
2005	12,1	321,5	36,3	12,0	96,6	0,3	766,3
2006	12,3	337,4	36,4	12,2	97,8	0,3	766,1
2007	12,2	357,9	38,3	12,6	104,2	0,4	765,8
2008	13,0	340,3	38,9	13,3	106,1	0,6	758,3
Değişim ⁽¹⁾ (%)	8,1	5,8	7,2	10,5	9,8	98,0	-1,0
	Üretim (bin ton)						
2005	1.445,0	530,0	2.570,0	860,0	1.200,0	8,0	1.192,0
2006	1.535,8	661,0	2.002,0	460,2	1.766,7	11,0	1.121,2
2007	1.427,0	530,0	2.457,8	557,6	1.075,9	15,2	1.145,3
2008	1.427,2	800,8	2.504,5	716,4	1.464,2	19,5	1.100,3
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-1,2	51,1	-2,5	-16,7	22,0	144,1	-7,7
	Ağaçbaşına verim (kg/ağaç)						(ton/da)
2005	119,7	1,6	70,8	71,7	12,4	26,8	1,6
2006	125,1	2,0	54,9	37,7	18,1	34,0	1,5
2007	116,8	1,5	64,1	44,2	10,3	34,8	1,5
2008	109,4	2,4	64,4	54,0	13,8	33,1	1,5
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-8,6	42,8	-9,1	-24,6	11,1	23,3	-6,7
	Sebze üretimi						
	Domates	S. Biber	K. soğan	Mantar	Havuç	Fasulye	Karpuz
2005	10.050,0	744,0	2.070,0	17,0	388,0	555,0	3.970,0
2006	9.854,9	775,6	1.765,4	21,8	394,7	563,8	3.805,3
2007	9.945,0	727,2	1.859,4	23,4	642,0	520,0	3.796,7
2008	10.985,4	734,6	2.007,1	26,5	591,5	563,1	4.002,3
Değişim ⁽¹⁾ (%)	9,3	-1,3	-3,0	56,0	52,5	1,5	0,8

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾ '05/'06-'08/'09 pazarlama yılları arasındaki % değişim.

Tablo 34. Bazı meyve sebzelerde denge tabloları (bin ton)

	Badem			Çay			Elma			Fındık		
	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08
Üretim	45	43	51	1.192	1.121	1.145	2.570	2.002	2.458	530	661	530
Arz=Kullanım	49	49	60	1.027	967	991	2.448	1.928	2.362	533	663	533
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	44	43	50	1.013	953	974	2.436	1.898	2.330	525	655	525
İthalat	5	6	10	14	14	17	12	30	32	8	8	7
Yurt içi kullanım	47	47	53	1.011	956	979	1.929	1.705	1.997	13	40	53
Tüketim (Gıda vb)	46	46	52	980	927	949	1.775	1.569	1.837	12	39	51
Diğer												
İhracat	2	2	7	16	12	12	519	222	366	477	500	416
Stok değişimi										44	123	64
Kişi başına tüketim (kg)			0,7			13,5			26,0			0,7
Yeterlilik derecesi (%)	93,8	90,8	93,5	100,3	99,7	99,5	126,3	111,3	116,7	4.180,4	1.632,0	993,2
İBE ⁽²⁾ (%)	10,6	13,5	19,0	1,4	1,5	1,7	0,6	1,8	1,6	13,6	5,0	6,4

	Kiraz			Portakal			Biber			Domates		
	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08	'05/'06	'06/'07	'07/'08
Üretim	280	310	398	1.445	1.536	1.427	1.829	1.842	1.759	10.050	9.855	9.945
Arz=Kullanım	266	295	379	1.529	1.661	1.522	1.795	1.808	1.739	9.710	9.528	9.612
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	266	295	379	1.393	1.481	1.376	1.794	1.807	1.738	9.698	9.510	9.597
İthalat	0	0	0	136	181	146	1	1	1	12	18	15
Yurt içi kullanım	222	228	313	1.215	1.431	1.265	1.570	1.593	1.580	8.865	8.548	8.610
Tüketim (Gıda vb)	204	210	288	1.118	1.317	1.164	1.413	1.434	1.422	7.978	7.693	7.749
Diğer												
İhracat	45	67	66	314	230	257	225	215	159	845	980	1.002
Stok değişimi												
Kişi başına tüketim (kg)			4,1			16,5			20,1			109,8
Yeterlilik derecesi (%)	120,1	129,4	121,1	114,6	103,4	108,7	114,3	113,4	110,0	109,4	111,3	111,5
İBE ⁽²⁾ (%)	0,0	0,0	0,1	11,2	12,6	11,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾Kullanılabilir üretim = Üretim – Kayıplar

⁽²⁾ İthalata bağımlılık endeksi (İBE) = İthalat / Tüketim Tüketim = Kullanılabilir üretim + İthalat -İhracat

Sebze üretiminde de ürünler arasında farklılık göstermekle birlikte üretim miktarında kuraklığa bağlı dalgalanmalar olmuştur. Bununla birlikte sebzelerde görülen üretim dalgalanmaları diğer ürünlerdekinden daha düşük oranlı olmuştur. Sebzelerin genellikle sulu tarım yapılan bölgelerde yapılması ve bu bölgelerin kuraklıktan daha az etkilenmesi bu durumun temel etkenidir.

Domateste 2005/2006 PY'nda 10 milyon ton'un üzerinde olan üretim miktarı 2007/2008 PY'nda düşmüş, 2008/2009 PY'nda ise tekrar artarak 11 milyon ton'a yükselmiştir (Tablo 34). Buna göre incelenen dönem başlangıcı ve sonu itibarıyla domates üretimi % 9 oranında artmıştır. Bu gelişim çoğu sebze ve meyvede aynı olmakla birlikte örneğin kuru soğanda % 3 azalma, mantar üretiminde ise % 53 gibi oldukça yüksek oranlı artış olarak ortaya çıkmıştır.

Sebze ve meyvelerde kendine yeterlilik oranı genellikle % 100 ya da daha yüksektir. Buna bağlı olarak İthalata bağımlılık endeksi % 10 ya da daha düşük düzeydedir. Bu iki veri meyve ve sebzelerde yurtiçi kullanımın neredeyse tamamının yurtiçi kaynaklı arz ile karşılanabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı ürünlerde mevsimsel farklılıklardan dolayı arzın yılın geneline yayılmaması ve ekolojik şartlardan dolayı ülkemizde yetiştirilemeyen ürünlerden kaynaklanan nedenlerle ithalat yapılmaktadır.

Seracılık dahil olmak üzere örtüaltı sebze üretimi ve uygun şartlara sahip ülkelerde ya da bölgelerde yapılabilecek olan sözleşmeli üretim vb üretim modelleri mevsimsel farklılıklardan kaynaklanan ithalatı önemli derecede düşürebilir. Türkiye'de yetiştirilmeyen ürünlerden kaynaklanan ithalatta ise bu ürünlerin ülkemiz koşullarına uygun çeşitlerle üretiminin yapılması oldukça etkili bir yöntemdir. Kivi ve pepino gibi ürünler buna en iyi örneklerdir. Kivi üretimi Karadeniz'de oldukça başarılı sonuçlar vermiş ve üretim miktarı son 4 PY'nda % 144 gibi oldukça yüksek bir oranda artmıştır.

İhracat açısından ele alındığında hemen hemen tüm meyve ve sebze gruplarında önemli ihracat potansiyeli bulunmaktadır. Özellikle AB ve Ortadoğu ile Kafkasya ve Yakınoğu ülkeleri önemli ihracat pazarlarıdır ve bu pazarların istekleri doğrultusunda yönlendirilebilecek üretim Türkiye için önemli fırsatlar doğurabilir. Ürünler açısından ele alındığında ise kuru meyveler, fındık ve turuncgiller ile domates başta olmak üzere taze sebzeler ve meyveler ihracat pazarları açısından önemli ürünlerdir. Ancak bu ürünler dışında son yıllarda ihracatı artan elma gibi ürünler de önemli ihracat potansiyeline sahiptir. Meyve ve sebzeler büyük oranda taze olarak tüketilen ürünler olmakla birlikte meyve/sebze suyu, salça, gibi işlenmiş ürünlerin tüketiminin ya da ihracatının artması da meyve ve sebze üretimini artırabilir.

Örtüaltı meyve ve sebze

Tarımsal üretimin temel özelliklerinden birisi daha önce de belirtildiği gibi belirli mevsimlerde yoğunlaşmasıdır. Bu durum herhangi bir ürünün yılboyu bulanabilirliğini engellemektedir. Seracılık ya da örtüaltı sebze ve meyve yetiştiriciliği bu durumu ortadan kaldırarak birçok ürünün sürekli olarak piyasada bulunmasını sağlamaktadır. Ayrıca örtü altı yetiştiricilik üreticilerin mevsimi dışında satışa sundukları ürünler üzerinden yüksek kazanç elde etmesini de sağlamaktadır.

Örtüaltı sebze ve meyve yetiştiriciliğinin oldukça büyük bölümü Akdeniz'de yapılmaktadır. Sebze üretiminde Akdeniz'in payı % 83 iken, meyve üretiminde % 93'tür (TÜİK, 2009d). Her iki üretim çeşidinde de bu bölgenin ardından Ege gelmektedir. Üretimin yapıldığı sera tiplerine göre üretimin dağılımı incelendiğinde plastik seraların oldukça önemli paya sahip

olduğu görülmektedir. Sebzelede toplam üretimin % 45'i (2008) plastik, % 27'si de cam serada yapılırken, meyve üretiminde % 59'u plastik, % 37'si de yüksek tünelde yapılmaktadır (Tablo 35).

Tablo 35. Örtü altı sebze ve meyve üretiminin sera tipine göre dağılımı (bin ton)

	2005	2006	2007	2008	Pay ⁽¹⁾ (%)
Sebze	4.272	4.489	4.832	4.808	100,0
Cam sera	1.180	1.213	1.251	1.286	26,8
Plastik sera	2.025	2.166	2.296	2.181	45,4
Yüksek Tünel	331	357	431	386	8,0
Alçak Tünel	736	754	854	954	19,8
Meyve	194	228	235	252	100,0
Cam sera	2	1	5	1	0,2
Plastik sera	104	131	132	148	58,8
Yüksek Tünel	81	75	86	93	37,1
Alçak Tünel	7	21	12	10	3,9

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾ 2008 yılında üretimdeki pay

Örtüaltı sebze ve meyve üretimi 2008 yılı itibarıyla % 95'i sebze olmak üzere 5,0 milyon tonu aşmıştır. Aynı üretim miktarı 2005 yılında ise 4,4 milyon olarak gerçekleşmiştir (Tablo 36). Örtüaltı sebze yetiştiriciliğinde ürün çeşitliliği fazla iken meyve üretiminde sadece çilek ve muz yetiştiriciliği yapılmaktadır. Sebze üreticiliğinde üretimin yarısını domates oluştururken bunu % 19 ile hıyar ve % 15 ile de karpuz izlemektedir. Meyve üretiminde ise muz % 58, çilek de % 42 paya sahiptir.

Tablo 36. Örtü altı sebze ve meyve üretiminin ürün çeşidine göre dağılımı 2008

Sebze	%	Meyve	%
Domates	49,6	Çilek	41,9
Hıyar	19,0	Muz	58,1
Karpuz	14,9		
Biber	6,8		
Diğer	9,7		
Toplam	100,0	Toplam	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009d

4.1.6. Endüstri ve Tekstil Bitkileri

Endüstri ve tekstil bitkileri iç piyasaya yönelik üretimlerinin yanısıra dış ticaret içerisindeki payları nedeniyle de Türkiye için oldukça önemli ürünlerdir. Bu bitkilerden elde edilen ürünler nihai ürün niteliğinde olmayıp tekstil ve giyim ile gıda sanayinde hammadde ya da aramamul olarak kullanılan ürünlerdir. Dolayısıyla her iki grupta yer alan ürünler sadece

üretim değerleri ile değil bu ürünlerden elde edilen diğer ürünleri ile de önemli derecede katma değer yaratmaktadır. İhracat katkıları ise ekonomik değerlerini daha da artırmaktadır.

Tekstil ve giyim sanayinin temel hammaddesi olan pamukta üretim tüketimi karşılayamamakta ve her yıl ortalama 700 bin tondan fazla ithalat yapılmaktadır (TÜİK, 2009e). Üretimde son yıllarda Ege bölgesindeki pamuk ekim alanlarında üreticilerin mısıra yönelmesi ve kuraklık nedeniyle görülen azalma bu ithalatı artırmaktadır. Üreticilerin pamuğa alternatif olarak mısırı tercih etmeleri ise işçilik başta olmak üzere üretim maliyetinin giderek yükselmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 37. Bazı endüstri bitkileri ve tekstil bitkilerinin üretimi

	Pamuk (kütülü)	Pamuk (lif)	Tütün	Ş. Pancarı
Ekilen alan (bin ha)				
'05/'06	547		185	336
'06/'07	591		146	326
'07/'08	530		145	300
'08/'09	495		121	322
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-9,5		-34,8	-4,1
Üretim (bin ton)				
'05/'06	2.240	864	135	15.181
'06/'07	2.550	977	98	14.452
'07/'08	2.275	868	75	12.415
'08/'09	1.820	673	100	15.488
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-18,8	-22,0	-26,1	2,0
Verim (ton / ha)				
'05/'06	4,1	1,6	0,7	45,2
'06/'07	4,3	1,7	0,7	44,4
'07/'08	4,3	1,6	0,5	41,3
'08/'09	3,7	1,4	0,8	48,1
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-10,2	-13,9	13,7	6,4

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾ '05/'06-'08/'09 pazarlama yılları arasındaki % değişim.

Tütün ve şekerpancarı, kota uygulaması olan ürünlerdir. Her iki üründe de kotanın amacı yurtiçi tüketimin yurtiçi üretimle karşılanmasıdır. Tütünde kota sözleşmeli üretim yolu ile doğrudan üretime uygulanırken, şekerpancarı üretimi yurtiçine üretilip satılabilecek şeker miktarına uygulanan kota ile dolaylı yoldan kontrol altına alınmaktadır. Kota sisteminin uygulanmasının temel nedeni ise her iki ürünün de uzun yıllar ihtiyaç fazlası üretilmesidir. Bu üretim nedeniyle destekleme ödemeleri oldukça yüksek tutarlara ulaşmış buna bir de stok maliyeti eklenince bütçe yükü oldukça artmıştır.

Şekerpancarı üretimi 2005/2006 – 2007/2008 pazarlama yılları arasında ekim alanındaki azalmaya karşın yükselen verime bağlı olarak % 6 oranında artarak 15 milyon ton'u aşmış, dönem içerisinde ise 12,4 milyon ton'a kadar gerilemiştir (Tablo 37). Şekerpancarı, temel tüketim maddesi olan şeker üretiminin hammaddesi iken yan ürünü olan melas ve melastan elde edilebilen etil alkol ile de yem başta olmak üzere başka sanayi dallarına ara mal sağlamaktadır. Biyoetanol üretiminde kullanılan hammaddelerden bir tanesi olması da şekerpancarına pazar yaratmaktadır. Ülkemizde biyoetanol buğday ve mısır başta olmak üzere tahıllardan elde edilirken şekerpancarından biyoetanol üretimine ilişkin yatırımların artması gelecekte bu ürünlere olan talebin artması beklentisi açısından önemlidir.

Tütün üretimi birçok üründe olduğu gibi azalmış ve 2005/2006-2007/2008 PY arasında 135 bin ton'dan 100 bin ton'a gerilemiştir. Bu azalmada verimdeki artışa karşın Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere % 35 oranındaki ekim alanı daralması etkin olmuştur. Tütün ürünleri sanayi kullanımının ve tüketiminin yanısıra 2008 yılı itibarıyla 700 milyon dolara ulaşan ihracatı ile de Türkiye için önemli bir üründür. Diğer yandan tütün işleme sanayi tarafından 400 milyon dolara yakın ithalat yapılmıştır. Bu ithalat sigara üretiminde harman hazırlamada kullanılan tütünlerden kaynaklanmaktadır. İhracatı yapılan ürünler ağırlıklı olarak şark tipi tütünler iken ithalatı yapılan ürünler Virginia ve Burley tipi tütünlerdir.

4.1.7.Yem Bitkileri

Hayvancılık sektörünün en önemli sorunlarından bir tanesi kaba yem ihtiyacının oldukça yüksek düzeyde olması, buna karşın üretimin bu ihtiyaca cevap verecek düzeyde olmamasıdır. 2000'li yılların başlangıcında başlayan desteklemelerle birlikte artan yem bitkileri ekim alanları ve üretimi bu sorunu önemli ölçüde azaltmaya başlamıştır. Ancak kaba yem talebi hayvansal üretimin artışına bağlı olarak artmaya devam etmektedir. Dolayısıyla yem bitkileri üretiminin de bu talebi karşılayacak düzeyde artması gerekmektedir.

Tablo 38. Bazı yem bitkilerinin üretimi

	Korunga		Mısır		Fiğ		Yonca	
	Ekim alanı (bin ha)							
'05/'06	110		200		250		375	
'06/'07	118		260		386		444	
'07/'08	130		269		639		535	
'08/'09	140		289		580		556	
Değişim ⁽¹⁾ (%)	27,4		44,4		131,9		48,2	
	Üretim (bin ton)							
	Yeşil ot		Kuru ot		Hasıl		Silaj	
	Yeşil ot	Kuru ot	Hasıl	Silaj	Yeşil ot	Kuru ot	Yeşil ot	Kuru ot
'05/'06	250	420	460	7.600	750	550	2.100	2.400
'06/'07	125	496	433	10.070	1.026	1.211	1.815	2.820
'07/'08	192	526	303	10.260	1.282	1.614	1.698	3.514
'08/'09	143	604	322	11.183	1.250	1.829	1.844	3.907
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-42,7	43,7	-29,9	47,1	66,7	232,5	-12,2	62,8

Kaynak: TÜİK, 2009d

⁽¹⁾ '05/'06-'08/'09 pazarlama yılları arasındaki % değişim.

Ekim alanlarındaki gelişim üründen ürüne değişmekle birlikte genellikle yüksek oranda gerçekleşmiştir. Örneğin, korunga ekim alanları 2005/2006-2007/2008 PY arasında % 24 artarken, fiğ ekim alanları % 132 gibi çok yüksek oranda artmıştır (Tablo 38). Aynı dönemde kuru ot ve silajda üretimi ekim alanlarından daha yüksek oranlı olarak yükselirken yeşil ot ve hasılda azalmıştır. Ancak yeşil ot ve hasıl üretiminde 2008/2009 PY'nda görülen artışlar bu durumun kuraklığa bağlı olabileceğini ve önümüzdeki dönemde tekrar artabileceğini göstermektedir.

4.1.8. Organik Tarım

Son yıllarda ülkemizde organik tarım ürünlerinin tüketimi sağlıklı ve doğal beslenme trendine bağlı olarak artış göstermektedir. Tüketimi en fazla olan ürünler yaş yada kuru meyve ve sebzeler başta olmak üzere bitkisel ürünler iken, organik bebek maması ve hayvancılık ürünlerinin pazarı da gelişmektedir. İhracatta ise AB, Türkiye için en önemli potansiyele sahip pazardır ve bu ülkelerdeki yüksek kişi başına gelir organik ürünlerin talebini artırmaktadır.

Türkiye’de 2008 yılı itibarıyla 57,4 bin ha doğal toplama alanı olmak üzere 166,9 bin ha alanda 15 bin üretici tarafından 247 çeşit üründe organik tarım yapılmış ve 530 bin ton ürün elde edilmiştir (İGEME, 2009). 2008 yılında 2002 yılına göre, üretimde % 71 oranında artış gerçekleşmiştir. 2008 yılındaki ihracat rakamı ise 8,6 bin ton iken bu ihracat karşılığında 27 milyon \$ gelir elde edilmiştir. Ancak yatırımlarla ve potansiyel pazarlara girişle bu gelir daha da artırılabilir.

Türkiye doğal koşullarının uygunluğunun yanısıra, gelişmiş tarımsal üretimi ve giderek büyüyen pazarı ile organik tarımsal üretim açısından önemli avantajlara sahiptir. Ayrıca Doğu Anadolu gibi bazı bölgelerdeki düşük girdi kullanımlı konvansiyonel tarımsal üretim, organik tarıma geçişi kolaylaştırmaktadır. Örneğin, Doğu Anadolu bölgesindeki mikroklima alanlarında en az gübre ve ilaç kullanılarak meyve sebze üretimi yapılmaktadır (ERASLAN ve ark., 2006). Bu bölgelerde kolaylıkla organik üretime geçilebilir. Ayrıca bölge mantar ve kapari gibi bitkiler için önemli bir doğal toplama alanı olmasının yanısıra, tıbbi ve aromatik bitkiler ile tahıl ürünleri açısından organik üretime elverişli alanlara sahiptir. GAP ise geniş alanları ve giderek gelişen tarımsal yapısı ile her türlü organik tarıma uygundur. Doğu Anadolu ve GAP dışındaki bölgelerde de önemli derecede organik üretim potansiyeli bulunmaktadır. Ancak organik ürün pazarlaması yapan firmaların büyük bölümünün Ege başta olmak üzere batı bölgelerde olması, bu tip üretimin Karadeniz ve doğu bölgelerde yaygınlaşmasını sınırlandırmaktadır.

4.2. Hayvansal Üretim

4.2.1. Hayvansal Üretim Değeri

Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünlerin değeri 2008’de 2007’ye göre % 4’e yakın oranda artmış ve 25,5 milyon TL’si canlı hayvanlara ait olmak üzere toplam 49,3 milyon TL’ye ulaşmıştır (Tablo 39). Canlı hayvan değerinin % 69’u büyükbaş hayvanlardan kaynaklanmaktadır. Buna göre, Türkiye’de hayvancılığın genel seyrinin büyükbaş hayvancılığa paralel gelişim gösterdiğini belirtmek mümkündür.

Hayvansal ürün değerinde en önemli pay % 42 ile büyük oranda inek sütünden oluşan sütte iken kırmızı et (% 23) ve özellikle son yıllarda tüketimi önemli derecede artan beyaz et (% 18) bunu takip etmektedir.

2008 yılında üretim azalmaları ve fiyat artışlarından kaynaklanan piyasa daralmaları gerçekleşmiş ve bazı hayvansal ürünlerin değerleri bir önceki yıla göre düşüş göstermiştir. En önemli düşüş (% 30) üretimi azalan deridedir. Kırmızı ette de % 12’ye yakın değer azalması gerçekleşmiştir. Kümes hayvanlarından elde ürünlerde ise değer artışı gerçekleşmiş buna

karşın canlı kümes hayvanları değerinde % 4 civarında azalma olmuştur. Bu da kümes hayvanlarında hayvansal ürünlerin fiyatının canlı hayvan fiyatına göre daha yüksek oranda arttığını ortaya koymaktadır. Nitekim 2008 yılında özellikle yumurta fiyatlarında önemli artışlar olmuş, beyaz fiyatlarında da talebe bağlı yükselmeler görülmüştür.

Tablo 39. Canlı hayvan ve hayvansal ürün değeri

	Değer (milyon YTL)				Değişim (%)
	2007	Pay (%)	2008	Pay (%)	
Canlı Hayvanlar					
Küçükbaş hayvanlar	5.521	22,4	5.644	22,1	2,2
Büyükbaş hayvanlar	16.916	68,6	17.685	69,3	4,5
Kümes hayvanları	1.935	7,8	1.865	7,3	-3,6
Diğer	294	1,2	327	1,3	11,3
Toplam	24.666	100,0	25.521	100,0	3,5
Hayvansal Ürünler					
Süt	9.066	39,5	10.035	42,2	10,7
Kırmızı et	6.299	27,5	5.574	23,4	-11,5
Deri	144	0,6	101	0,4	-30,3
Yapağı	132	0,6	115	0,5	-13,1
Kıl	4	0,0	4	0,0	-9,3
Tiftik	1	0,0	1	0,0	48,0
Beyaz et	4.035	17,6	4.200	17,6	4,1
Yumurta	2.252	9,8	2.509	10,5	11,4
Bal	953	4,2	1.234	5,2	29,5
Balmumu	35	0,2	43	0,2	23,9
İpek kozası	1	0,0	1	0,0	40,1
Toplam	22.922	100,0	23.817	100,0	3,9

Kaynak: TÜİK, 2009d

Bal, tiftik, ipek kozası gibi ürünlerdeki yüksek oranlı değer artışları, bu ürünlerin toplam hayvansal ürün değeri içerisindeki payları düşük de olsa dikkat çekicidir. Bu ürünlerin birim fiyatının yüksek olması üretim miktarı değişmese ya da düşük oranda azalsa bile toplam değer artmasına neden olmaktadır. Örneğin, 2008 yılında tiftik üretimindeki gerilemeye rağmen fiyatı % 81 gibi rekor düzeyde artmış, yaş ipek kozası üretimi değişmemesine rağmen fiyatları % 41 yükselmiş, bal da ise hem üretim artmış hem de fiyatlar % 18 artış göstermiş böylece her 3 üründe de fiyata bağlı olarak yüksek oranlı değer artışları oluşmuştur.

4.2.3. Hayvansal Üretimde Bölgesel Dağılım / Yoğunlaşma

Hayvansal üretimde de bitkisel üretimde olduğu gibi yüksek ya da çok yüksek oranlı yoğunlaşma vardır. Yoğunlaşma ana ve alt üretim dalları ile canlı hayvan türleri arasında farklılık göstermektedir. Kümes hayvanları ve ürünlerinde % 80-90 civarında olan yoğunlaşma oranı, büyük ve küçükbaş hayvanlar ile ürünlerinde % 50-60 arasındadır (Tablo 40). Küçük ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin kümes hayvancılığına göre daha yaygın olmasının yanısıra kümes hayvancılığında sözleşmeli üretim modelinin de sıklıkla uygulandığı büyük ölçekli entegre üretimin olması, bölgelere göre hayvansal üretimin dağılımında bu yetiştiricilik türleri arasında farklılaşmaya neden olmaktadır.

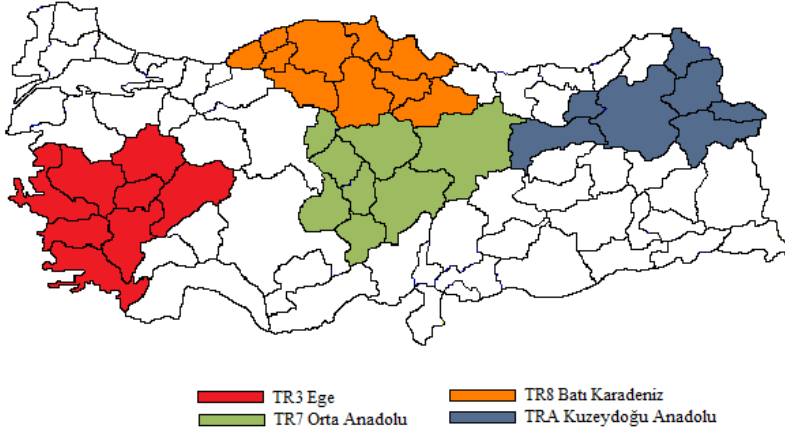
Tablo 38. Hayvansal üretimin ana ve alt ürün gruplarında bölgesel dağılımı ve yoğunlaşma 2008 (%)

	Toplam	Pay (%)	Bölgesel Dağılım (%)												Toplam	CR4 ⁽¹⁾
			TR1 İstanbul	TR2 Batı Marmara	TR3 Ege	TR4 Doğu Marmara	TR5 Batı Anadolu	TR6 Akdeniz	TR7 Orta Anadolu	TR8 Batı Karadeniz	TR9 Doğu Karadeniz	TRA Kuzeydoğu Anadolu	TRB Ortadoğu Anadolu	TRC Güneydoğu Anadolu		
Hayvan Sayısı (bin adet)			(%)													
Büyükbaş	10.946,2		0,6	9,1	15,0	6,0	6,1	8,0	9,5	13,3	4,4	14,7	7,4	6,0	100,0	52,5
Sığır	10.859,9	99,2	0,5	9,1	15,1	6,0	6,1	8,0	9,5	13,1	4,4	14,7	7,4	6,1	100,0	52,4
Küçükbaş	29.568,2		0,3	6,9	10,9	3,5	7,6	8,8	6,9	3,2	1,5	10,5	22,2	17,7	100,0	61,3
Koyun	23.974,6	81,1	0,3	6,3	10,1	3,6	8,4	5,7	7,9	3,5	1,7	12,0	23,2	17,2	100,0	62,5
Kümes hayvanları	249.043,7		0,5	11,0	20,5	41,2	8,4	6,0	2,6	5,1	0,2	1,0	1,4	2,2	100,0	81,1
Tavuk	244.280,4	98,1	0,6	11,1	20,5	41,5	8,5	6,0	2,6	5,1	0,2	0,8	1,3	2,0	100,0	81,6
Kovan Sayısı	4.889,0		0,9	5,4	20,6	4,6	3,2	16,0	5,2	6,9	14,8	6,1	9,3	7,1	100,0	60,7
Hayvansal ürünler (bin ton)			(%)													
Süt	12.243,0		0,7	12,7	17,4	6,3	6,2	9,6	8,7	10,7	4,3	10,1	8,4	4,9	100,0	50,9
İnek	11.255,2	91,9	0,7	13,1	18,0	6,6	6,1	9,6	8,8	11,4	4,6	10,1	7,2	4,0	100,0	52,6
Koyun	746,9	6,1	0,3	6,8	10,0	3,2	9,1	6,1	9,0	3,4	1,8	10,8	23,5	16,0	100,0	60,3
Sağılan Hayvan (bin adet)	15.751,6		0,4	8,4	11,7	4,4	7,8	8,7	8,1	5,7	2,6	10,8	18,5	13,0	100,0	54,0
İnek (bin adet)	4.080,2	25,9	0,7	10,1	15,1	6,0	5,5	8,8	8,7	12,8	5,1	13,1	8,4	5,7	100,0	51,1
Kırmızı et	482,5		2,6	12,5	21,4	9,7	10,3	10,0	8,0	6,7	2,6	3,1	5,0	8,2	100,0	54,2
Sığır	370,6	76,8	1,8	12,0	22,8	10,2	11,3	9,3	8,8	7,5	3,0	3,4	4,7	5,1	100,0	56,3
Kesilen Hayvan (bin adet)	8.099,8		4,4	13,5	18,0	8,3	7,8	10,4	5,4	4,9	1,6	2,2	5,6	17,9	100,0	59,8
Sığır (bin adet)	1.736,1	21,4	1,7	12,3	20,7	10,0	10,6	8,9	8,3	9,3	4,3	3,9	5,1	5,0	100,0	53,6
Beyaz et	1.123,1		0,6	17,5	16,4	54,0	2,0	2,3	0,6	4,0		0,4	1,8	0,3	100,0	91,9
Tavuk	1.087,7	96,8	0,0	18,0	15,7	54,5	2,0	2,4	0,6	4,2		0,4	1,8	0,3	100,0	92,4
Deri (bin baş)	8.758,6		4,4	13,6	17,8	8,3	7,8	10,2	5,4	4,9	1,6	2,2	5,7	18,1	100,0	59,7
Bal	81,4		0,9	4,8	20,0	4,2	2,7	16,9	5,3	5,7	18,2	6,5	8,9	6,0	100,0	64,0
Yumurta	13.190,7		1,2	11,2	30,6	8,9	21,5	3,3	8,5	10,5	0,7	0,7	1,3	1,7	100,0	73,8

Kaynak: TÜİK 2009d'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar

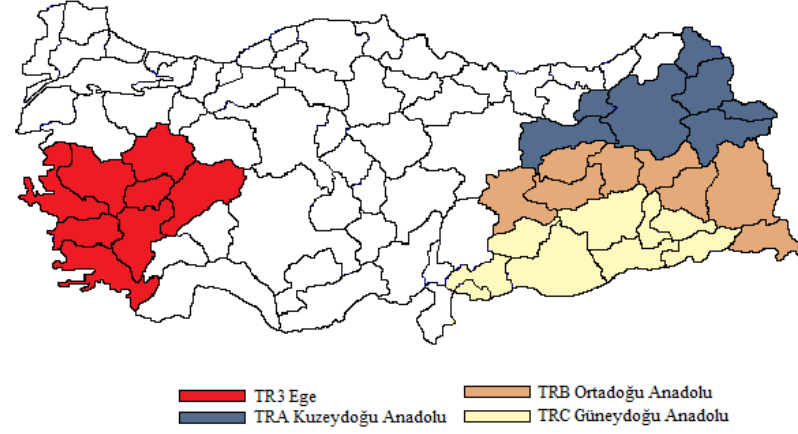
⁽¹⁾ Yoğunlaşma ölçümü ile ilgili açıklamalar için bkz Tablo 30

Şekil 4. Canlı büyükbaş hayvan sayısında en fazla paya sahip bölgeler

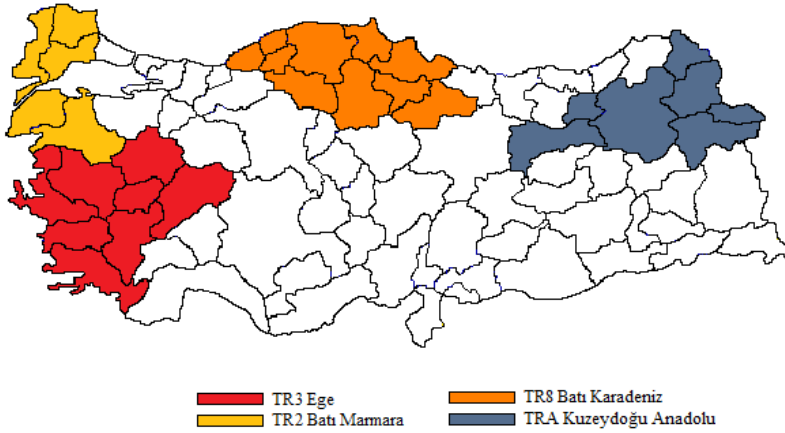
Kaynak: Tablo 38

Şekil 5. Canlı küçükbaş hayvan sayısında en fazla paya sahip bölgeler

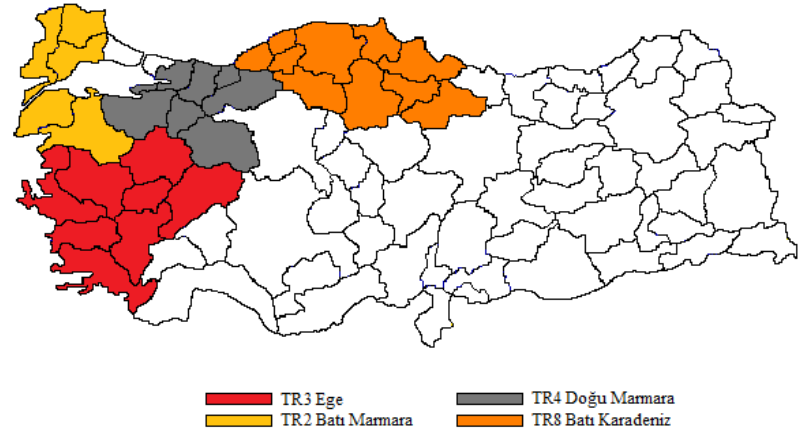
Kaynak: Tablo 38

Şekil 6. Süt üretiminde en fazla paya sahip bölgeler

Kaynak: Tablo 38

Şekil 7. Beyaz et üretiminde en fazla paya sahip bölgeler

Kaynak: Tablo 38

Bölgesel dağılımda dikkat çeken en önemli nokta hem canlı hayvan sayısında hem de hayvansal ürünlerde Ege ve Batı Marmara bölgelerinin paylarının yüksekliğidir. Ege bölgesinin bitkisel üretimde de benzer konumda olması bu bölgenin Türkiye tarımındaki önemini ortaya koymaktadır.

Toplam büyükbaş hayvan sayısının % 99'u sığırlardan oluşurken, bu hayvanların % 15'i Ege bölgesindedir. Ege'yi sırasıyla Kuzeydoğu Anadolu, Batı Karadeniz ile Orta Anadolu izlemektedir ve bu dört bölgenin toplam payı % 52'dir (Tablo 40, Şekil 4). Küçükbaş hayvan sayısında ise iklim ve coğrafik koşulların da uygunluğuna bağlı olarak doğu ve güneydoğuda yoğunlaşma görülmektedir (Şekil 5). Nitekim % 81'i koyunlardan oluşan toplam küçükbaş hayvan sayısının % 40'ı Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindedir.

Hayvansal ürünlerin üretiminde de sayısal dağılıma benzer bir yapı görülmekle birlikte farklılıklar da bulunmaktadır. Süt üretiminin % 92'si inek sütünden oluşurken bölgesel dağılımda en büyük paya sahip 4 bölgeden birinin, büyükbaş hayvan sayısındaki dağılımdan farklı olarak Batı Marmara olduğu görülmektedir (Şekil 5). Bu bölge toplam süt üretiminin % 13'üne sahipken, Ege bölgesinin payı % 17'dir. Her iki bölgede de hayvan başına süt veriminin diğer bölgelere göre daha yüksek seviyede olması üretim paylarını önemli ölçüde artırmaktadır.

Kırmızı et üretiminde bölgesel dağılımda hayvan sayısındakinden oldukça farklı bir durum sözkonusudur. Büyük ve küçükbaş hayvanların sayısal dağılımında kuzey, orta ve doğu bölgelerde yoğunlaşma varken kırmızı et üretiminin yarısından fazlası gıda sanayi işletmelerinin çoğunluğunun bulunduğu batı bölgeler ile Akdeniz'dedir.

Kümes hayvanlarının bölgelere dağılımında hem sayısal hem de bu hayvanlardan elde edilen ürünler açısından oldukça yüksek oranlı yoğunlaşma vardır. Hayvan sayısının % 41'i sadece Doğu Marmara'da bulunurken, bu bölgenin beyaz et üretimindeki payı % 54'tür. Üretimde en büyük paya sahip 4 bölgenin toplam payı ise % 90'ın üzerindedir. Bu bölgeler Doğu Marmara'nın yanısıra diğer batı bölgelerdir (Şekil 7). Beyaz et üretimindeki çok yüksek oranlı yoğunlaşmayı sağlayan temel faktör üretimin oldukça önemli bölümünün çoğunluğu Marmara ile Batı Karadeniz'de bulunan entegre tesislerde yapılmasıdır. Entegre tesisler kendi hayvanlarını kendileri yetiştirdiğinden ya da yakın bölgelerden sözleşmeli üretim yöntemi ile hayvan sağladıklarından kümes hayvanlarının sayısı da aynı bölgelerde yoğunlaşmaktadır.

Deri üretimi hayvan sayılarına bağlı olarak Ege ve Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşırken, bal ve yumurta üretimi ise Ege'de yoğunlaşmaktadır.

4.2.4. Hayvansal Üretim Yapan İşletmelerin Özellikleri

Türkiye'de hayvancılık ile ilgili istatistiklerde işletme düzeyinde bilgiye ulaşmak oldukça güçtür. TÜİK tarafından 2006 yılında yapılan yalnız hayvansal üretim ve hem bitkisel hem de hayvansal üretim yapan işletmelerle yapılan anket çalışmasıyla elde edilen sonuçlar bu açığı kapatma yolunda önemli bir adımdır. Bu araştırmanın sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir (TÜİK, 2009g).

- İşletmelerin sahip olduğu hayvanların % 59'u koyunlardan, % 28'i de sığırlardan oluşmaktadır.
 - Araştırmanın yapıldığı işletmelerdeki büyükbaş hayvan varlığının % 99'u sığırken, küçükbaş hayvan varlığının % 82'si koyundur.
 - Sığırların % 68'i, koyunların da % 75'i 12 aydan büyüktür.
-

- Kurban bayramında kesilen hayvanlar hariç, toplam kesilen hayvanların % 59'u koyun, % 24'ü sığır, % 17'si de keçidir.
- Süt üretiminin % 87'si inek sütü, % 9'u ise koyun sütüdür.
- İnek sütünün % 52'si mandırlara satılırken, bu oran koyun sütünde % 19, keçi sütünde % 42 ve manda sütünde % 38'dir. Öztüketim amacıyla kullanılan süt ise toplam üretimin % 32'si kadardır.
- Araştırma döneminde ölen hayvanların % 69'u 1 ay'dan küçük yaştaki hayvanlardan oluşmaktadır.

4.2.5. Hayvan Sayısı

İşletme genişliği

Büyükbaş hayvanı bulunan işletmelerin % 60'ı 1-4 hayvana sahipken bu işletmelerde bulunan hayvanların toplam büyükbaş hayvan sayısına oranı % 22'dir (Tablo 41). Bu da büyükbaş hayvancılıkta işletmelerin oldukça büyük bölümünde hayvan varlığının az, dolayısıyla sürü genişliğinin de çok küçük olduğunu göstermektedir. Toplam tarım işletmesi sayısının % 62'sinin hem bitkisel hem de hayvansal üretimi birlikte yaptığı ve çoğunlukla da bitkisel üretimin ana gelir kaynağı olduğu düşünüldüğünde uzmanlaşmış hayvancılık işletmeleri dışında kalan işletmelerde sürü genişliğinin küçük olması normal bir durum gibi görünmektedir. Bununla birlikte sürü genişliği işletmenin üretim çeşitliliğinin yanısıra üretici tercihleri, sermaye yapısı, fiziki koşullar, mera ve diğer olatma alanlarına yakınlığı gibi faktörlere de bağlıdır.

Tablo 41 İşletme genişlik gruplarına göre büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı 2006

Sürü genişliği (baş)	Büyükbaş		Küçükbaş	
	İşletme (%)	Hayvan (%)	İşletme (%)	Hayvan (%)
1-4	59,7	21,6	18,6	1,0
5-9	21,3	21,3	10,8	1,6
10-19	12,8	25,4	17,2	4,9
20-49	5,4	22,9	25,3	16,8
50-149	0,7	7,0	21,1	36,1
150-299	0,0	1,2	5,6	24,1
300 +	0,0	0,6	1,5	15,6

Kaynak: TÜİK, 2009c

Büyükbaş hayvancılık yapan işletmelerde 1-49 hayvanı bulunan işletmelerin toplam hayvan sayısının % 91'ine sahip olması ise bu işletmelerin uzmanlaşmış hayvancılık işletmeleri dahi olsa çok büyük ölçekli olmadığını göstermektedir. Bu tabloya göre çok büyük sürü genişliğine sahip olan işletmeler olarak değerlendirilebilecek olan 150 ya da daha fazla hayvana sahip işletmelerin toplam hayvancılık işletmelerinin % 0,05'ini oluşturması da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle işletme başına ortalama sığır varlığının 30 baş olduğu AB'ne olası üyelik gözönüne alındığında sürü genişliklerinin ve işletme ölçeklerinin küçük olmasının rekabet şansını büyük oranda düşürdüğü açıktır. Dolayısıyla özellikle ölçek

avantajına sahip besicilik ve süt sığırcılığı işletmelerinin yanısıra entegre büyükbaş hayvan tesislerinin sayısının artırılması şarttır. Son yıllarda hayvancılığa verilen desteklerdeki artışın yanısıra sanayi ölçeğindeki yatırımlarda görülen gelişim bu açıdan oldukça önemlidir.

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan işletmelerde, büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine göre daha büyük sürü genişliği vardır. İşletmelerin % 46'sı 20-149 hayvana sahipken toplam küçükbaş hayvan sayısının da % 60'ı bu işletmelerdedir (Tablo 41). 300 ya da daha fazla hayvana sahip işletmelerin oranının % 1,5 iken bu işletmelerin toplam hayvan sayısının % 16'sına sahip olması ise küçükbaş hayvancılıkta ölçek avantajının daha iyi durumda olduğunu göstermektedir. Bu yapı ile birlikte, AB'de işletme başına düşen koyun sayısının 105 olması Türkiye'nin mevcut avantajlarının rekabeti kolaylaştıracağı ama hala önemli adımlar atılması gerektiğini göstermektedir.

Keçi türleri başta olmak üzere küçükbaş hayvan sayısındaki azalma ise oldukça önemli bir sorundur. Bu sorunun çözümü için de halen devam eden ve uygun bölgelerde bulunan küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan ya da yapabilecek koşullara sahip üreticilere verimliliği yüksek ama Türkiye koşullarına uygun çeşitlerde hayvan dağıtımını da dahil olmak üzere büyük ölçekli besicilik işletmelerinin ya da entegre küçükbaş hayvancılık tesislerinin artırılmasına yönelik çalışmalar gereklidir.

Büyükbaş hayvanlar

Büyükbaş hayvanların neredeyse tamamı sığırlardan oluşmaktadır ve son yıllarda hayvan sayılarının önemli derecede azaldığına ilişkin yorumlar sıklıkla yapılmaktadır. Bu yorumlar doğru olmakla birlikte son yıllardaki artışlar dikkat çekicidir. 1990'lı yılların başlarında 12 milyon civarında olan sığır sayısı, 2000'li yılların başlangıcında 10 milyon altına düşmüştür. 2004 yılında başlayan artış trendi sayının 2008'de 11 milyona ulaşmasını sağlamıştır (TÜİK, 2009d, Tablo 42).

Tablo 42. Büyükbaş hayvan sayısının ırklarına ve türlerine göre dağılımı

	Sığır						Manda	Toplam	
	Kültür		Melez		Yerli				Toplam
	bin adet	%	bin adet	%	bin adet	%			bin adet
2004	2.109	20,9	4.395	43,6	3.565	35,4	10.069	104	10.173
2005	2.355	22,4	4.538	43,1	3.633	34,5	10.526	105	10.631
2006	2.772	25,5	4.694	43,2	3.405	31,3	10.871	101	10.972
2007	3.296	29,9	4.465	40,5	3.276	29,7	11.037	85	11.121
2008	3.555	32,7	4.455	41,0	2.851	26,2	10.860	86	10.946
Değişim (%)	50,9		-1,8		-21,5		3,2	-17,8	3,0

Kaynak: TÜİK, 2009d

Son yıllardaki artışla birlikte yerli ve melez hayvanların sayısında % 22 ve % 2 oranlarında azalmalar gerçekleşmiştir. Desteklemeye bağlı olarak suni tohumlama sayısındaki artış yüksek verime sahip kültür ırkı hayvanların sayısının 2004'ten bu yana % 51 oranında artmasını sağlamıştır. Bu durum, uzun yıllar Türkiye'nin hayvansal üretim yapısındaki en önemli sorun olan düşük verimli yerli ırkların ağırlıklı olduğu ırk bileşiminin ve verimliliğin artırılmasında oldukça etkilidir.

Manda sayısı ise incelenen dönemde % 18 azalmıştır. Bu durum büyük oranda manda ürünlerine olan taleple ilgilidir. Diğer yandan bu azalma, mandaların toplam büyükbaş hayvan sayısının oldukça küçük bir bölümünü oluşturmasından dolayı toplam hayvan sayısını etkilememektedir.

Tablo 43. Büyükbaş hayvan sayısının yaş grupları ile ırk ve cinsiyete göre dağılımı 2008 (%)

	< 12 ay		12 - 24 ay		24 + ay		
Sayı (bin baş)	2.656,8		2.898,9		5.304,2		
Pay	24,5		26,7		48,8		
	Erkek	Dişi	Tosun	Düve	İnek	Boğa	Öküz
Sayı (bin baş)	1.307,2	1.349,6	1.269,2	1.629,8	4.700,4	548,2	55,6
Kültür	34,4	35,2	27,5	32,9	34,6	20,6	12,3
Melez	40,4	40,4	43,7	41,7	40,6	39,6	35,2
Yerli	25,2	24,4	28,7	25,4	24,8	39,8	52,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009d

Sığırların yaş gruplarına göre dağılımında yarısının 24 aydan küçük hayvanlardan oluştuğu görülmektedir (Tablo 43). 24 aydan küçük hayvanların cinsiyete göre dağılımında önemli bir fark yok iken, % 40'ından fazlası melez ırktan oluşmaktadır. 24 aydan büyük hayvanların ise büyük bir çoğunluğu (% 88) inektir. Bu yüksek oranın nedeni, erkek hayvanların çoğunlukla nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla satılması, buna karşın ineklerin daha uzun süre elde tutularak süt üretiminde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Grup içerisinde kültür ve melez ırkların ağırlığının fazla olması da bu tür hayvanların süt veriminin yüksekliğine bağlıdır.

Küçükbaş hayvanlar

Küçükbaş hayvan sayısında da 1990-2001 döneminde % 34 azalma olmuş ve 51 milyon baştan 34 milyon başa gerilemiştir. Azalmada koyun popülasyonunun % 96'sını oluşturan yerli ırk koyunların sayısındaki düşüşün payı önemlidir. Aynı dönemde merinoslarda da azalma olmuş ancak bu azalma % 10 ile yerli ırk koyunlardakinin 1/3'ü kadar gerçekleşmiştir. Hayvan sayısındaki azalmada etkili faktörlerin başında aynı dönemde mera alanlarının 1,8 milyon ha azalması, dolayısıyla da daralan otlatma alanları gelmektedir. 2001 sonrasında ise alınan önlemlerle birlikte mera alanları 14,6 milyon ha'ya yükselmiştir (TÜİK, 2009d).

2000'li yıllarda yerli koyunların sayısı 24-25 milyon civarında seyrederken 2008 yılında 1,5 milyon baş civarında azalmıştır. Merinosların sayısı ise artmış ve 2008 yılı itibarıyla 1 milyonun üzerine çıkmıştır (TÜİK, 2009d, Tablo 44). Yerli koyunlardaki azalmanın büyük oranda özellikle küçükbaş hayvancılığın yoğun olduğu doğu ve güneydoğu bölgelerindeki kuraklıktan dolayı otlatma sahalarının daralması ve ekonomik kriz nedeniyle satılan ya da kesime giden hayvanlardan kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Küçükbaş hayvanların ortalama % 20'sini oluşturan keçi sayısında 1990'ların başından bu yana oldukça yüksek oranlı azalmalar olmuştur. 1991 yılında 11 milyon civarında olan keçi sayısı 2008'de % 48 oranında azalarak 6 milyonun altına düşmüştür (TÜİK, 2009d, Tablo 44). Keçi sayısındaki bu hızlı azalma ormanlık bölgelerde bulunan keçi popülasyonunun, ağaçlara zarar vermesi nedeniyle, azaltılmasına yönelik çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Keçi yetiştiriciliğinin uygun bölgelerde ve çevreye uyumlu şekilde yapılacak şekilde

yönlendirilmesi hem keçi yetiştiriciliğinin gelişmesini hem de çevreye olan zararlarının minimum seviyeye indirilmesini sağlayabilir.

Tablo 44. Küçükbaş hayvan sayısının ırklarına ve türlerine göre dağılımı

	2006		2007		2008	
	bin baş	%	bin baş	%	bin baş	%
Koyun						
Yerli	24.802	96,8	24.491	96,2	22.956	95,8
Merinos	815	3,2	971	3,8	1.019	4,2
Toplam	25.617	79,4	25.462	80,2	23.975	81,1
Keçi						
Kıl	6.434	96,8	6.095	97,0	5.435	97,2
Tiftik	210	3,2	191	3,0	158	2,8
Toplam	6.643	20,6	6.286	19,8	5.594	18,9
Genel toplam	32.260	100,0	31.749	100,0	29.568	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009d

Son yıllarda her yıl ortalama 500 bin baş azalan keçi sayısının gerekli önlemler alınmadığı takdirde gelecekte özellikle sayısı 1 milyondan 150 bine kadar gerileyen tiftik keçisi açısından çok olumsuz bir tabloya dönüşmesi kaçınılmazdır. Tiftik fiyatının düşük olması ve bu keçilerin süt veriminin azlığı sayısal azalmayı hızlandırmaktadır (DPT, 2007b). Tiftik keçisinin anavatanının Türkiye olması ve bu keçiden elde edilen ürünlerin geleneksel ya da özel ürün sınıfına girmesi konunun önemini açıklamaktadır. 2005 yılında tiftik keçisinin gen kaynaklarının korunması çalışmalarına dahil edilmesi tiftik keçisi yetiştiriciliği açısından oldukça önemlidir. Bu gibi çalışmalarla tiftik keçisi ve ürünleri üretiminin gelecekte artırılması sağlanabilir.

Diğer yandan, peynir başta olmak üzere keçi ve koyun ürünlerinin, bu ürünlerin tüketim seviyesi yüksek olan AB'ye üyelik durumunda, Türkiye'nin rekabet avantajlarının bulunduğu ürünler olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla uygun bölgelerde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği özendirilmelidir.

Kümes hayvanları

Kümes hayvanlarının % 98'i tavuklardan, tavukların da ortalama % 80'i et tavuğundan (broiler) oluşmaktadır. 2004-2008 döneminde yumurta tavuğu sayısı % 8 artışla birlikte 58 milyondan 63 milyona yükselmiştir. Et tavuğu sayısı ise % 24'lük azalmayla 180 milyona gerilemiştir (Tablo 45). Azalma özellikle ekonomik krizin etkili olduğu 2007 ve 2008 yıllarında gerçekleşmiştir. Ekonomik kriz dönemlerinde fiyatlardaki yükselme nedeniyle ortaya çıkan talep daralmasının yanı sıra, maliyetlerdeki artışa bağlı olarak arzda meydana gelen düşme kümes hayvanları yetiştiriciliğini olumsuz etkilemektedir. 2001 krizinde de benzer gelişimin olması ekonomik kriz ile kümes hayvanları yetiştiriciliği arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Tablo 45. KÜMES HAYVANLARI SAYISININ TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIMI

	Yumurta tavuğu		Et tavuğu (Broiler)		Toplam tavuk		Diğer		Genel toplam
	bin adet	%	bin adet	%	bin adet	%	bin adet	%	bin adet
2004	58.774	19,8	238.102	80,2	296.876	98,0	5.923	2,0	302.799
2005	60.276	19,0	257.221	81,0	317.497	98,3	5.420	1,7	322.917
2006	58.698	17,0	286.121	83,0	344.820	98,7	4.582	1,3	349.402
2007	64.286	23,9	205.082	76,1	269.369	98,5	4.180	1,5	273.548
2008	63.365	25,9	180.916	74,1	244.280	98,1	4.763	1,9	249.044

Kaynak: TÜİK, 2009d

Kümes hayvanları yetiştiriciliğindeki en önemli sorun damızlık temininde dışa bağımlılığın yüksek olmasıdır. Ayrıca aşı ve yem gibi bazı temel girdilerde de hammadde ya da ürün açısından dışa bağımlılık da sektörün gelişimini olumsuz etkileyen faktörlerdir. Özellikle AB ülkeleri başta olmak üzere artması beklenen ihracat açısından ele alındığında bu sorunların çözümü oldukça önemlidir.

4.2.6. Hayvansal Ürünler

Süt

Türkiye süt üretimi son 5 yıl içerisindeki % 15'lik artışla birlikte 12 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Aynı dönemde suni tohumlamadaki artışa bağlı olarak % 70 oranında artan kültür ırkı inek sütü üretimindeki yükselme toplam süt üretimindeki artışın en önemli nedenidir.

Toplam süt üretimi dikkate alındığında % 92'sinin neredeyse tamamı inek sütünden oluşan (% 99,7) büyükbaş hayvan sütlerinden sağlandığı görülmektedir. İnek sütünün % 48'i kültür ırkı hayvanlardan, % 40'ı da melez ırk hayvanlardan elde edilmektedir. Yerli ırk hayvanların inek sütü içerisindeki payı ise % 12'dir. Bu 3 inek ırkının üretim paylarını belirleyen faktör verimdir. Kültür ırkı ineklerde süt verimi 3,9 ton/yıl iken, bu rakam melez hayvanlarda yıllık 2,7 ton, yerli ırk hayvanlarda ise 1,3 ton'dur (Tablo 46).

Süt üretiminin % 8'i, sağılan hayvan sayısının % 74'üne sahip olan küçükbaş hayvanlardan sağlanmaktadır. Sayısal çokluğuna rağmen küçükbaş hayvan sütlerinin toplam üretimin oldukça küçük bölümünü oluşturması, 77 kg/yıl seviyesinde olan verimden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte küçükbaş hayvan sayısındaki azalma toplam küçükbaş hayvan sütü üretim miktarını geriletmektedir. 2004-2008 döneminde verimde değişiklik olmadığı halde sağılan hayvan sayısının % 6, üretimin de % 7 oranında azalması bu durumu ortaya koymaktadır. Küçükbaş hayvan sütlerinin %78'ini oluşturan koyun sütü üretimi de hayvan sayısındaki düşüşe bağlı olarak son 5 yıl içerisinde % 3 oranında azalmıştır.

Dondurma ve kaymak üretiminin yapıldığı keçi ve manda sütlerinin toplam süt üretimi içerisindeki payı düşüktür. Bununla birlikte geleneksel tip tüketim ürünlerinin elde edildiği bu sütlerin üretiminin artırılması hem yurtiçi piyasa hem de ihracat açısından önemlidir. Başta AB olmak üzere geleneksel ürünlere talebin ve ödeme gönüllülüğünün yüksek olduğu gelişmiş ülkeler bu tip ürünlerde önemli pazar avantajları sunmaktadır.

İnek sütü ve koyun sütü üretiminin bölgesel dağılımında hayvan sayısı ve verimliliğe bağlı olarak farklılık vardır. Süt üretiminin 2008 yılı itibarıyla % 45'i Ege (% 19), Batı Marmara

(% 14) ve Batı Karadeniz’de (% 12), yapılmaktadır. Orta Anadolu bölgesi büyükbaş hayvan sayısında yüksek paya sahipken süt üretiminde Batı Marmara’dan daha az paya sahiptir. Bu durum temel olarak verimden kaynaklanmakla birlikte sağılan hayvan sayısının Batı Marmara da daha fazla olması da bu bölgenin üretim payını artırmaktadır. Küçükbaş hayvan sütü üretiminin bölgesel dağılımında da hayvan varlığına göre yoğunlaşma vardır. Buna göre, üretimin % 22’sinin yapıldığı Ortadoğu Anadolu Güneydoğu Anadolu (% 16) ve Ege (% 11) ile birlikte toplam küçükbaş hayvan süt üretiminin yarısını sağlamaktadır.

Tablo 46. Hayvan türlerine göre sağılan hayvan sayısı (bin baş), süt üretimi (bin ton) ve verim⁽²⁾ (kg/baş/yıl)

			2004	2005	2006	2007	2008	% ⁽²⁾	
Küçükbaş	Koyun	Sayı	9.919	10.166	10.246	10.110	9.642	82,8	
		Süt	772	790	795	783	747	78,1	
		Verim	78	78	78	77	77		
	Keçi	Sayı	2.477	2.427	2.421	2.264	1.998	17,2	
		Süt	259	254	254	237	210	21,9	
		Verim	105	105	105	105	105		
Toplam	Sayı	12.396	12.593	12.667	12.374	11.640	73,9		
	Süt	1.031	1.044	1.048	1.020	956	7,8		
Büyükbaş	İnek	Kültür	Sayı	833	926	1.107	1.300	1.386	34,0
			Süt	3.231	3.596	4.295	5.051	5.381	47,8
			Verim	3.881	3.885	3.881	3.886	3.883	
		Melez	Sayı	1.700	1.717	1.799	1.699	1.665	40,8
			Süt	4.608	4.647	4.885	4.609	4.520	40,2
			Verim	2.711	2.706	2.715	2.713	2.715	
	Yerli	Sayı	1.343	1.355	1.282	1.231	1.029	25,2	
		Süt	1.770	1.783	1.687	1.620	1.354	12,0	
		Verim	1.317	1.316	1.316	1.316	1.315		
	Toplam	Sayı	3.876	3.998	4.188	4.229	4.080	99,2	
		Süt	9.609	10.026	10.867	11.279	11.255	99,7	
	Manda	Sayı	39	38	36	30	31	0,8	
Süt		39	38	36	30	31	0,3		
Verim		998	996	1.000	997	999			
Toplam	Sayı	3.915	4.036	4.224	4.260	4.112	26,1		
	Süt	9.649	10.064	10.904	11.310	11.287	92,2		
Toplam	Sayı	16.311	16.629	16.891	16.634	15.752			
	Süt	10.679	11.108	11.952	12.330	12.243			

Kaynak: TÜİK, 2009d, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ Verim hayvanın ırkı, yaşı, bakım, coğrafik koşullar vb birçok faktöre bağlı olarak değişmektedir. Burada basit olarak üretimin hayvan sayısına oranlanmasıyla bulunmuştur.

⁽²⁾ 2008’e göre hayvan sayısı ve süt üretimindeki pay.

Türkiye’de işlemeye uygun kalite ve yeterli miktardaki süt temininde hem mevsimsellikten hem de üretimden kaynaklanan sorunlar vardır. Suni tohumlama ile ineklerin doğum dönemleri tüm yıl süt verecek şekilde düzenlenebilir. Böylece hem miktar artışı hem de hammaddede süreklilik sağlanmış olur. Son yıllarda artırılarak devam eden suni tohumlama

destekleri bu açıdan önemli gelişim sağlamıştır. Kalite sorunu ise beslenme, sağım, taşıma gibi birçok faktörden kaynaklanmaktadır. Süt toplama merkezlerinin modernizasyonu, hijyenik şartlarda sağım, uygun nitelikteki tanklarla taşıma gibi teknolojik gelişimler kısa sürede uygulanabilir ve etkili olabilir. Ancak etkisi güçlü ve üretimi yönlendirici olabilecek yöntem süte verilen primlerin ve süt fiyatlarının somatik hücre sayısı, protein, yağ oranı gibi kaliteyi belirleyici faktörlere göre farklılaştırılmasıdır (TAŞDAN ve ark, 2009).

Kırmızı Et

2007 yılında yaşanan kuraklığa bağlı bitkisel üretimin azalması ve 2008 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte artan yem vb maliyetlere bağlı olarak tüm hayvancılık faaliyetlerinde görülen yavaşlama ya da gerileme kırmızı et üretiminde de kendisini göstermiştir. Üretim cephesinde görülen bu etkiye bir de artan gıda fiyatlarından dolayı oluşan talep daralması eklenince kırmızı et üretimi son 5 yıllık dönemde 2008 yılına kadar artarken TÜİK verilerine göre bu yılda bir önceki yıla göre % 16 oranında azalarak 482 bin tona gerilemiştir. Bu gerilemede toplam kırmızı et üretiminin % 77'sini oluşturan sığır etindeki azalmanın payı önemlidir (Tablo 47). Küçükbaş hayvan et üretiminde de aynı gelişim görülmüş ve 2004-2007 döneminde 80 bin ton'dan 142 bin ton'a yükselen üretim, 2008'de 110 bin ton'a düşmüştür.

Türkiye'nin toplam kırmızı et üretim miktarına ilişkin istatistikler arasında önemli derecede farklılık bulunmaktadır. Örneğin, TÜİK tarafından 2005 yılında 409 bin ton olarak verilen toplam üretim, FAO'ya göre 638 bin ton'dur (FAO, 2009). Aynı rakam TEAE tarafından ise 831 bin ton olarak tahmin edilmektedir (TEAE, 2005). İstatistikler arasındaki farklılığın temel kaynağı hesaplama yöntemleridir². Ancak bu farklılıklar sektörün sektörün izlenebilirliği ve sektöre yönelik politikaların belirlenmesi açısından önemli sorunlar yaratmaktadır.

Kesilen hayvan başına karkas ağırlıklar incelendiğinde küçükbaş hayvanlarda 17-18 kg/baş olan karkas ağırlığında önemli bir değişimin olmadığı, sığırlarda bu rakamın 2004-2008 döneminde 197 kg/baş'dan 213 kg/baş'a yükseldiği görülmektedir. Bununla birlikte Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Et ve Balık Kurumu ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nin işbirliği ile yürütülen TAR-ET projesi kapsamında karkas ağırlığı üzerinden kg başına verilen prim ödemesi uygulaması sonucunda karkas ağırlıklarının sığırlarda 270 kg/baş'a kadar yükseldiği saptanmıştır (TKKMB, 2008). Bu da desteklemenin yanısıra yetiştirme koşullarının iyileştirilmesi, teknoloji kullanımının artması, meraların genişletilmesi ve

² TÜİK tarafından yayınlanan istatistiklerde belediye mezbahaları ve diğer kayıtlı kesimhanelerde yapılan hayvan kesimleri ile kurban bayramı kesimleri veri kaynağı olarak kullanılırken kayıt dışı kesimler hesaba dahil edilmemektedir. IPARD raporuna göre kayıt dışı kırmızı et üretiminin % 40'a yakın olduğu (sığırlarda % 25'e, koyun ve keçilerde ise % 55'e) düşünüldüğünde bu durum toplam kırmızı et üretiminin oldukça önemli bir bölümünün resmi istatistiklere yansımadağını göstermektedir. Kayıt dışı kesimlerin kaynağı ise kurban bayramlarındaki toplu kesimlerin miktarının net olarak belirlenememesi ve kırsal kesimde yaşayanların besledikleri hayvanları kendi ihtiyaçları için kesmeleri olarak gösterilmektedir (IPARD, 2006a).

TÜİK hesaplamalarında kurban bayramlarında kesilen hayvan sayısı, Türk Hava Kurumu'na bağışlanan deri sayısı üzerinden tahminlenmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla kurban bayramı kesimlerinde elde edilen derilerin tamamının THK'na bağışlandığı kabul edilmektedir. Oysa TÜİK tarafından veri olarak kullanılan THK'na teslim edilen deri sayısı EBK tarafından 2,5 milyon civarında tahmin edilen kurban bayramı kesimlerinin oldukça altındadır (Saçlı, 2009). Bunların yanısıra TÜİK tarafından yapılan hesaplamada kullanılan kasaplık güç oranı ve karkas ağırlığı katsayılarının da gerçekleşmeyi yeterince yansıtamadığı yönünde eleştirilerde sıklıkla yapılmaktadır.

kalitesinin artırılması gibi çalışmalarla kırmızı et üretiminin önemli derecede artırılabilirliğini göstermektedir.

Tablo 47. Hayvan türlerine göre kesilen hayvan sayısı (bin adet), kırmızı et üretimi (bin ton) ve ortalama karkas ağırlığı (kg/baş)

		2004	2005	2006	2007	2008	Pay (%) ⁽¹⁾
Küçükbaş	Sayı	4.504	4.834	5.566	7.685	6.356	78,5
	Et	80	86	96	142	110	22,9
	Karkas ağırlığı	18	18	17	18	17	
Sığır	Sayı	1.857	1.630	1.751	2.004	1.736	21,4
	Et	365	322	341	432	371	76,8
	Karkas ağırlığı	197	197	195	216	213	
Diğer	Sayı	13	9	10	10	7	0,1
	Et	2	2	2	2	1	0,3
	Karkas ağırlığı	159	174	185	209	185	
Toplam	Sayı	6.374	6.474	7.327	9.699	8.100	100,0
	Et	447	409	439	576	482	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009d, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ 2008'e göre kesilen hayvan sayısı ve kırmızı üretimindeki pay.

Beyaz Et ve Yumurta

Türkiye kanatlı hayvan etleri (beyaz et) üretimi 1990'lı yıllardan günümüze oldukça önemli gelişim göstermiş ve 1990 yılında 217 bin ton olan üretim 2008'de 1,1 milyon ton'a yükselmiştir (TÜİK, 2009d, Tablo 48). Bu artışta sektörün kendi iç dinamiklerinin yanısıra artan talebin önemli payı vardır. Üretimdeki artış trendi ekonomik krizlerin ve 2005-2006 yıllarında görülen kuş gribi gibi hastalıkların olduğu dönemlerde kesintiye uğramıştır. Ancak sektör bu dönemleri çabuk atlatmış ve gelişimini sürdürmüştür.

Tablo 48. Kesilen kümes hayvanı sayısı (bin adet), beyaz et miktarı (ton) ve yumurta sayısı (milyon adet)

		2004	2005	2006	2007	2008	Pay (%) ⁽¹⁾
Tavuk	Sayı	512.239	538.900	495.566	604.836	617.986	99,4
	Et	876.774	936.697	917.659	1.068.453	1.087.681	96,8
Hindi	Sayı	4.182	4.417	1.747	3.620	3.454	0,6
	Et	37.623	42.709	17.062	31.467	35.451	3,2
Diğer	Sayı	18	2	4			
	Et	61	7	12			
Toplam	Sayı	516.438	543.320	497.317	608.456	621.439	100,0
	Et	914.458	979.412	934.732	1.099.920	1.123.132	100,0
Yumurta sayısı		11.056	12.052	11.734	12.725	13.191	

Kaynak: TÜİK, 2009d, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ 2008'e göre kesilen hayvan sayısı ve beyaz et üretimindeki pay.

Beyaz et üretiminin neredeyse tamamı tavuk etinden oluşmaktadır. Hindi eti üretiminde son 10 yılda, sağlıklı beslenme trendi başta olmak üzere tüketici tercihlerine bağlı talep artışı ile oluşan yükselme dikkat çekicidir.

Yumurta üretiminde son 5 yıllık dönemde 2006 yılı dışında gerileme olmamış ve 2008 yılı itibarıyla üretim 13 milyar adedin üzerine çıkmıştır. 2006'daki azalmanın nedeni ise 2005'in 4. çeyreğinde görülmeye başlanan kuş gribinin tüketici üzerindeki olumsuz etkisidir.

Teknoloji kullanımının ve gıda güvenliği kurallarının en sıkı uygulandığı sektörler arasında bulunan beyaz et sektöründe ölçek avantajına sahip, rekabet gücü yüksek entegre tesislerin yoğun olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. Toplam üretimin % 80'inden fazlasının bu tip tesislerde yapılması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır (IPARD, 2006b). Son yıllardaki gelişimle birlikte bu tesislerin önemli bir bölümünün kalite ve hijyen standartları oldukça yüksek olan AB piyasasına ihracat yapma hakkı elde etmiş olması sektörün rekabet gücünü göstermesi açısından önemlidir. Ancak yine de yem kaynaklı yüksek maliyet ve damızlık, aşı vb girdilerde yüksek dışa bağımlılık bu rekabet gücünü zayıflatmaktadır.

Diğer Ürünler

Türkiye arıcılıkta gen merkezleri arasındadır ve 2007 yılı itibarıyla 74 bin ton üretimi ile dünyanın 3. büyük bal üreticisidir. 2008 yılında ise üretim 81 bin tona yükselmiştir (FAO, 2009, Tablo 49). Çam balında ise Türkiye dünya üretiminin % 85'ini sağlamaktadır (DPT, 2007b). Ülkemizde 16,6 kg olan kovan başına verimin artırılması halinde üretimin daha da artırılması mümkündür. Ancak yıllık 1,0-1,5 milyon civarında olan ana arı ihtiyacına karşılık üretimin düşük olması önemli bir sorundur.

Arıcılık sadece bal üretimi ile değil domates yetiştiriciliğinde tozlanma amacıyla bombus arılarının kullanımı ile de önemli katkılar sağlamaktadır. Ancak bu amaçla kullanılan arı sayısında verilen desteklemeyle birlikte artış olmakla birlikte henüz istenen düzeye ulaşamamıştır.

Tablo 49. Bal, ipekböceği kozası ve deri üretimi

		2004	2005	2006	2007	2008
Arıcılık	Kovan (bin adet)	4.400	4.590	4.852	4.826	4.886
	Bal (bin ton)	74	82	84	74	81
İpekböceği	Açılan kutu (bin adet)	5	6	6	5	6
	Yaş koza (ton)	143	157	127	125	125
Deri (bin adet)	Koyun	4.266	4.493	5.169	6.885	6.051
	Keçi	595	719	841	1.293	802
	Sığır	2.009	1.780	1.913	2.179	1.897
	Diğer	15	10	11	11	8
	Toplam	6.885	7.002	7.934	10.367	8.759

Kaynak: 2009d

İpekböcekçiliği ve ipek üretimi de arıcılık gibi Türkiye için geleneksel üretim faaliyetlerinden birisidir. Ancak giderek azalan üretim ipekböcekçiliğinin gelişimini sınırlandırmaktadır. Bununla birlikte Türkiye AB üyesi olması durumunda Romanya'nın ardından 2. en büyük ipekböceği kozası üreticisi olacaktır. Bu da ipekböceği kozası üretiminin artması halinde

AB'deki mevcut pazar avantajının daha da güçleneceğini göstermektedir. Son yıllarda Diyarbakır gibi illerde yeni projelerin başlatılmış olmasının yanısıra uluslararası işbirliği çalışmaları üretimin artırılması açısından önemlidir. Üretimin yanısıra işlemede de önemli avantajlarımız bulunmaktadır. Örneğin, ipek halı ve kumaş ile dokuma sektörü önemli ihracat geliri sağlamaktadır.

Deri üretimi 2007 yılında 10 milyon'un üzerine çıkmış, 2008 yılında ise % 16 azalarak 9 milyon adedin altına düşmüş ancak yüksek seviyesini korumuştur. Gelişmiş deri işleme sektörüne sahip olan Türkiye önemli deri ihracat gelirine sahiptir. Ancak özellikle toplam deri üretiminin % 69'unu oluşturan koyun popülasyonundaki azalma sektörün büyümesini sınırlandırmakla birlikte gelecekte ithal deri talebinin artması olasılığını güçlendirmektedir.

5. Bölüm

Fiyat

Tarım ürünleri fiyatları, piyasa koşulları ya da tarımsal üretimin özelliklerinden kaynaklanan dışsal ve içsel faktörlere bağlı olarak değişim gösterebilir. Dışsal faktörler uluslararası piyasalardaki ya da üretici ve kullanıcı ülkelerdeki arz/talep durumu (özellikle de son yıllarda artan biyoyakıt talebi), petrol fiyatları, ticaret sınırlamaları (kotalar vb), küresel ısınma ve global mali piyasalardaki gelişimlerdir. İçsel faktörler ise ekim alanı ve verimlilik dahil olmak üzere üretim yapısındaki değişim, iklimsel değişimler (kuraklık, sel vb), girdi fiyatlarındaki değişim, gıda ve gıda dışı talep değişimleri, pazarlama yapısı ve spekülasyon hareketleridir (Kıymaz ve ark, 2008). Son birkaç yılda özellikle de 2007 ve 2008 yıllarında hem dünya hem de Türkiye tarım ürünleri piyasalarında küresel ısınma ve global ekonomik krizler başta olmak üzere sayılan bu faktörlere bağlı olarak önemli fiyat değişimleri gerçekleşmiştir.

5.1. Üretici Fiyatları

Türkiye’de 2005-2008 döneminde cari üretici fiyatlarındaki değişim incelendiğinde önemli derecede artışlar olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde 2005-2006 ve 2007-2008 yıllarındaki değişimlerin birbirinden farklı değerlendirilmesi gereklidir. 2005-2006 yılları piyasa koşullarının nispeten normal olduğu ve spesifik bazı ürünler dışında ekstrem değişimlerin yaşanmadığı bir dönem iken, 2007-2008 yılları Türkiye ile birlikte global düzeyde kuraklık ve ekonomik krizlerin olduğu bir dönem olmuştur. İncelenen ürünlerde 2005-2006 yıllarında fiyatlar ortalama olarak % 4,6 artarken, 2007-2008 yıllarında % 19,3 ile bir önceki döneme göre 3 katı kadar artmıştır (Tablo 50).

Sabit fiyat serisindeki (cari fiyatların enflasyon etkisinden arındırılarak elde edilen seri) artışlar incelendiğinde cari fiyatlardan daha düşük oranlı artışlar olduğu hatta 2005-2006’da fiyatların % 2,7 gerilediği görülmektedir. 2005 yılında artan tarımsal üretime ve stoklara bağlı olarak azalan fiyatların etkisi bu gerilemede önemli rol oynamıştır. 2007-2008 yıllarında ise sabit fiyatlar % 6,3 artmıştır.

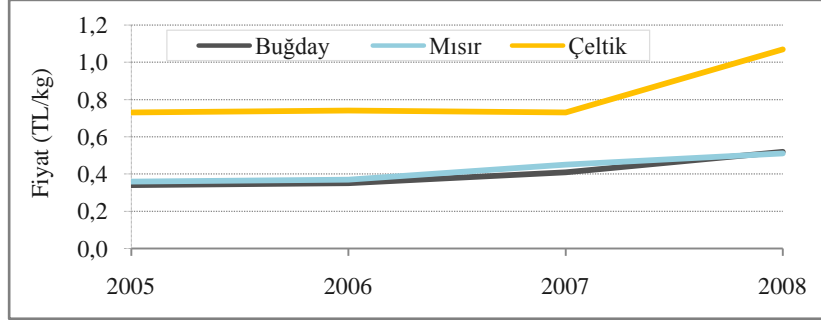
Tablo 50. Bazı tarım ürünlerinin üretici fiyatları (TL/kg)

	Cari Fiyat						Sabit Fiyat ⁽¹⁾					
	2005	2006	2007	2008	Değişim (%)		2005	2006	2007	2008	Değişim (%)	
					05-06	07-08					05-06	07-08
Buğday	0,34	0,35	0,41	0,52	2,9	26,8	0,27	0,26	0,28	0,32	-4,3	13,2
Arpa	0,29	0,28	0,34	0,46	-3,4	35,3	0,23	0,21	0,23	0,28	-10,2	20,7
Mısır	0,36	0,37	0,45	0,51	2,8	13,3	0,29	0,27	0,31	0,31	-4,4	1,1
Çeltik	0,73	0,74	0,73	1,07	1,4	46,6	0,58	0,55	0,50	0,66	-5,7	30,8
Çay (yaş)	0,49	0,55	0,61	0,70	12,2	14,8	0,39	0,41	0,42	0,43	4,4	2,4
Tütün	4,64	5,24	5,14	5,12	12,9	-0,4	3,70	3,89	3,54	3,14	5,0	-11,1
Ayçiçeği	0,52	0,52	0,65	0,86	0,0	32,3	0,41	0,39	0,45	0,53	-7,0	18,1
Nohut	0,93	1,11	1,24	1,27	19,4	2,4	0,74	0,82	0,85	0,78	11,0	-8,6
Kuru Fasulye	1,71	1,85	2,07	2,53	8,2	22,2	1,36	1,37	1,42	1,55	0,6	9,1
Taze Fasulye	0,94	1,05	1,33	1,44	11,7	8,3	0,75	0,78	0,92	0,88	3,9	-3,4
Kırmızı Mercimek	0,78	0,68	0,71	1,46	-12,8	105,6	0,62	0,50	0,49	0,90	-18,9	83,5
Yeşil Mercimek	1,15	1,09	1,26	1,51	-5,2	19,8	0,92	0,81	0,87	0,93	-11,8	7,0
Pamuk (kütlü)	1,25	1,32	1,28	1,38	5,6	7,8	1,00	0,98	0,88	0,85	-1,8	-3,8
Fındık	4,79	4,11	3,68	3,57	-14,2	-3,0	3,82	3,05	2,53	2,19	-20,2	-13,4
Portakal	0,42	0,47	0,59	0,70	11,9	18,6	0,33	0,35	0,41	0,43	4,1	5,9
Elma	0,72	0,81	0,98	1,09	12,5	11,2	0,57	0,60	0,67	0,67	4,6	-0,7
Kayısı	0,88	1,15	1,14	1,28	30,7	12,3	0,70	0,85	0,78	0,79	21,5	0,2
Domates	0,45	0,52	0,62	0,70	15,6	12,9	0,36	0,39	0,43	0,43	7,5	0,8
Süt	0,56	0,56	0,61	0,71	0,0	16,4	0,45	0,42	0,42	0,44	-7,0	3,9
Sığır eti	8,19	8,83	8,87	9,88	7,8	11,4	6,53	6,55	6,10	6,07	0,3	-0,6
Koyun eti	8,70	9,17	9,07	10,75	5,4	18,5	6,94	6,80	6,24	6,60	-2,0	5,8
Tavuk eti	2,36	2,35	3,18	3,02	-0,4	-5,0	1,88	1,74	2,19	1,85	-7,4	-15,2
Yumurta	0,14	0,13	0,17	0,19	-7,1	11,8	0,11	0,10	0,12	0,12	-13,6	-0,3
Ortalama					4,6	19,3					-2,7	6,3

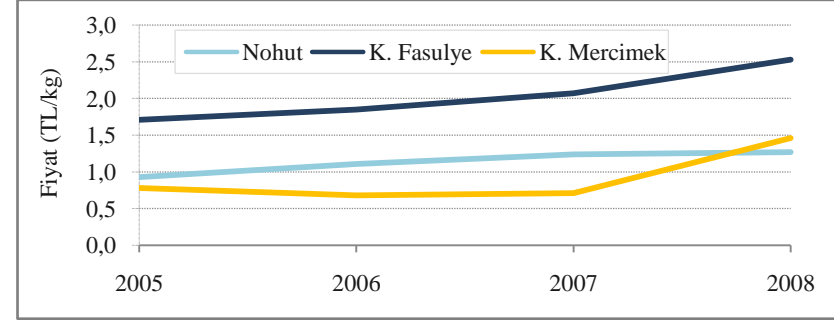
Kaynak: TÜİK, 2009b, TCMB, 2009, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ Deflatör olarak 2003=100 bazlı üretici fiyatları endeksi (tarım ve avcılık - yıllık ortalama) kullanılmıştır.

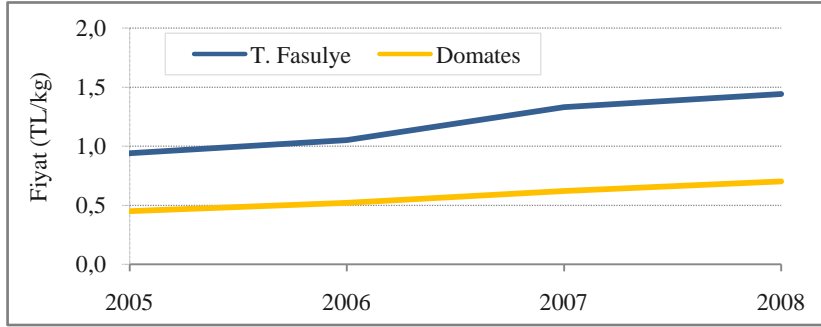
Grafik 11. Tahıl üretici fiyatlarının gelişimi

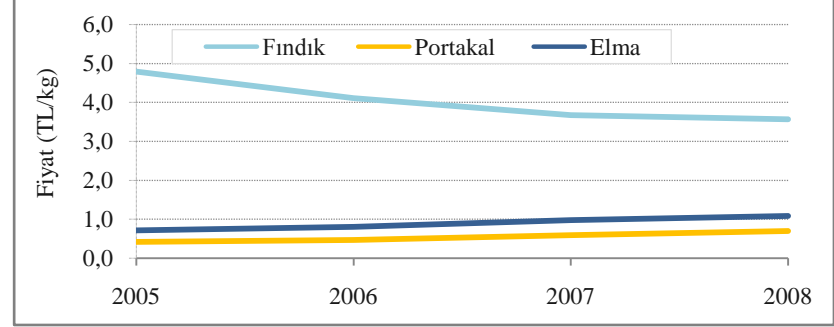
Grafik 12. Baklagil üretici fiyatlarının gelişimi

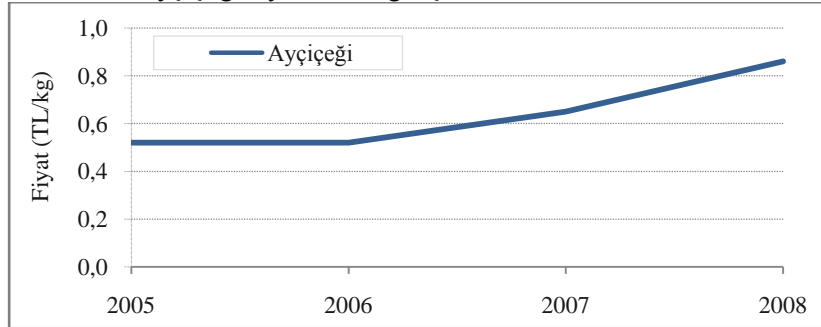
Grafik 13. Sebze üretici fiyatlarının gelişimi

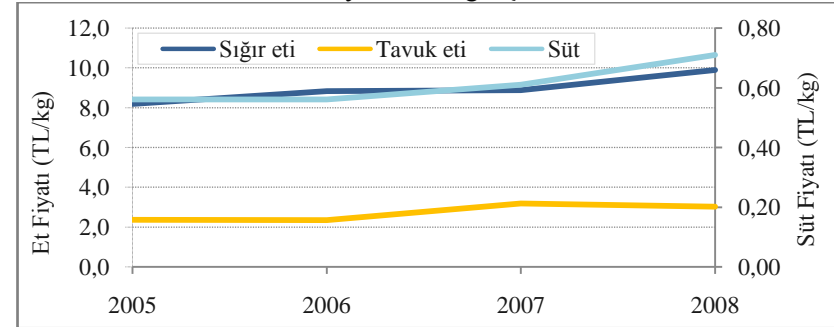
Grafik 14. Meyve üretici fiyatlarının gelişimi

Grafik 15. Ayçiçeği fiyatlarının gelişimi

Grafik 16. Süt ve et üretici fiyatlarının gelişimi

Kaynak: Grafik 11-16'nın kaynağı Tablo 50'dir (Cari fiyat serisi)

2005-2006 Dönemi

Üretimi azalan ve fiyatı % 30 artan kayısı dışındaki ürünlerde yüksek oranlı fiyat değişimleri olmamıştır. Bu dönemde kayısı dışındaki ürünler arasında fiyatı en fazla artan ürün % 19,4 ile üretimi azalan nohut iken, bazı ürünlerde fiyat gerilemeleri olmuştur (Tablo 50). Örneğin, üretim artışının olduğu fındık ve kırmızı mercimek fiyatları sırasıyla % 14,2 ve % 13,8 azalmıştır. Aynı yıllarda sabit fiyat serisinde de en yüksek oranlı artış kayısıdayken, birçok tarım ürününde cari fiyat serisinin tersine fiyat düşmeleri gerçekleşmiştir. Örneğin cari fiyat serisine göre buğday fiyatları % 2,9 artmışken, aynı fiyat sabit olarak % 4,3 gerilemiştir. Bu da buğday fiyatlarının cari olarak artmasına karşın sabit olarak, yani enflasyondan arındırıldığı durumda, düştüğünü göstermektedir. Benzer durum çeltik, pamuk, süt, koyun ve tavuk etinde de geçerlidir. Bazı ürünlerde ise cari seriye göre fiyat gerilemelerinin olduğu ürünlerdeki oransal değişim sabit fiyatlarda daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Örneğin, fındık fiyatı cari seriye göre % 14,2 gerilerken sabit seriye göre % 20,2 gerilemiştir.

2007-2008 Dönemi

Bu dönemde 2005-2006'dan farklı olarak yüksek oranlı fiyat değişimlerinin gerçekleştiği görülmektedir. Artışlar özellikle kuraklığa bağlı üretim azalması sonucu oluşan arz daralmaları ile global ekonomik krizin etkileriyle oluşurken, artan biyoyakıt talebine bağlı ihracat azalmaları, petrol fiyatları ve girdi (mazot, gübre) fiyatlarındaki yükselmelerin de etkisi oldukça önemlidir. Bu dönemde % 106 ile en yüksek oranlı fiyat artışı, 2008'de özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde devam eden kuraklık nedeniyle üretimi 3,6 milyon ton'dan 1,7 milyon ton'a düşen kırmızı mercimekte iken, çeltik fiyatları da % 46 oranında artmıştır (Grafik 11,12). Tüketicinin önemli bir bölümünün ithalatla karşılandığı çeltikteki fiyat artışı önemli ihracatçı ülkelerin uyguladığı ihracat kısıtlamalarından kaynaklanmaktadır. Aynı ürünlerde sabit fiyatlarda da daha düşük oranlı olmakla beraber benzer gelişim görülmüş ve kırmızı mercimek fiyatı 49 Ykr/kg'dan 90 Ykr/kg'a, çeltikte de 50 Ykr/kg'dan 66 Ykr/kg'a yükselmiştir.

Buğday ve arpada gerçekleşen % 27 ve % 35 oranındaki fiyat artışlarında uluslararası piyasalardaki yukarı yönlü fiyat hareketleri etkili olmuştur. 2007 kuraklığının etkileri ile hem Türkiye'de hem de önemli üretici ülkelerde azalan üretime paralel olarak stokların da azalmasının yanısıra pirinçte olduğu gibi bazı spekülasyon piyasası hareketleri de fiyatların yükselmesine neden olmuştur.

Sebze grubu ürünlerde taze fasulye fiyatlarında azalan üretime bağlı artışlar gerçekleşirken domates fiyatlarında önemli bir değişim görülmemiştir (Grafik 13). Fındık fiyatlarının hemen hemen bütün ürünlerdeki fiyat artışlarına karşın hem cari hem de sabit seriye göre gerilemesi artan üretime bağlıdır (Bkz Tablo 33). Portakal ve elma fiyatlarında ise üretime bağlı dalgalanmalar olmakla birlikte bu hareketler sabit fiyatlarda yüksek oranda değişim sağlamamıştır (Grafik14).

Önemli ölçüde arz açığı bulunan ayçiçeğinde üretici fiyatları 2005-2006 döneminde değişmemişken 2007-2008 döneminde cari seriye göre % 32, sabit seriye göre de % 18,1 oranında artmıştır. Bu artış azalan üretimden kaynaklanıyor gibi görünmekle birlikte yüksek ithalat düzeyinin bu etkiyi düşük seviyede tutması beklenir. Ancak bu yıllarda azalan dünya üretiminin, uluslararası piyasa fiyatlarını, 2006'da başlayan artış trendi ile birlikte 2008'de ortalama 772 \$/ton seviyelerine çıkarmış olması hatta fiyatın 2008 yılı içerisinde 928 \$/ton'a

kadar yükselmesi ithalat maliyetine bağlı olarak yurtiçi piyasa fiyatlarının da artmasına neden olmuştur (Grafik 15, Tablo 2).

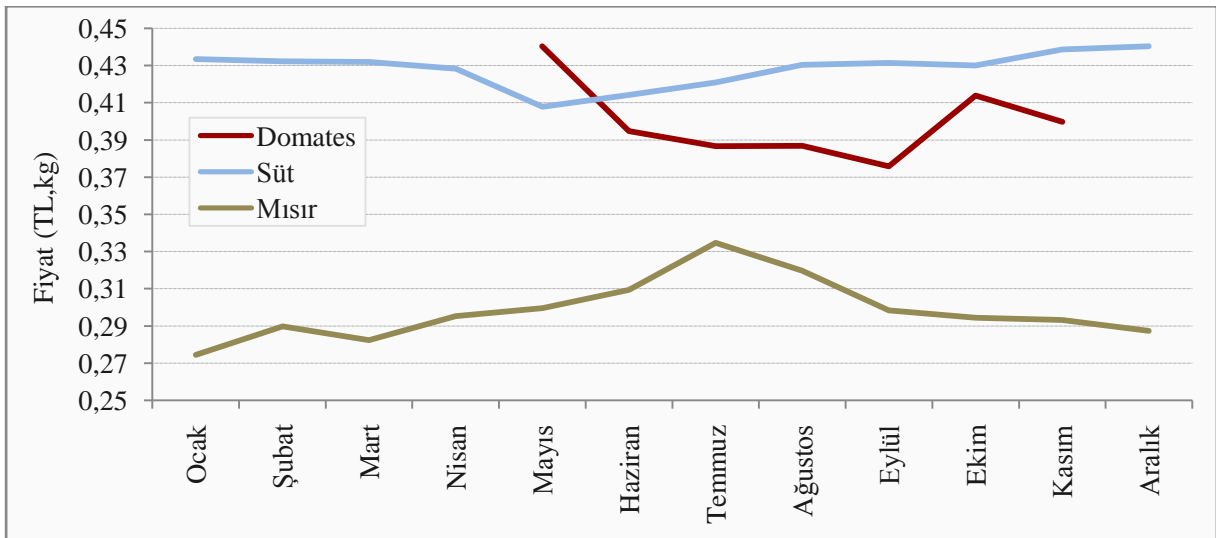
Hayvansal ürünlerde de bitkisel ürünlerde olduğu gibi 2005-2006 dönemine göre daha yüksek oranlı değişimler görülmüştür. Bu farklılığın temel nedeni hayvansal üretimdeki dalgalanmalardan çok bitkisel üretimdeki özellikle de hayvancılıktaki en önemli girdi olan yem hammaddelerindeki üretim ve fiyat hareketlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim 4.2. Hayvansal üretim başlıklı bölümde yeralan tablolara göre 2005'den bu yana hayvan sayılarında ya da hayvansal üretimde genel olarak çok yüksek oranlı değişimler gerçekleşmemiştir. İncelenen dönemde sabit fiyatlara göre en yüksek oranlı artış % 5,8 ile koyun etinde iken en yüksek oranlı azalma % 15,2 ile tavuk etindedir. Tavuk etinde yem maliyeti ve önemli derecede değişim göstermeyen üretime rağmen fiyatlarının gerilemesinde sektördeki rekabetin ve yüksek tüketici talebinin fiyat artışlarına karşı duyarlı olmasının etkili olduğu tahmin edilmektedir. Sığır ve yumurta fiyatları ise ortalama % 0,5 gibi oldukça düşük oranda azalmasına karşın değişmemiş olarak kabul edilebilir.

5.1.1. Fiyatlarda mevsimsel değişim

Tarım ürünlerinin fiyatları başta üretim olmamak üzere birçoğu daha önce sayılan faktörlere bağlı olarak değişim gösterebilir. Bu değişimler içerisinde karakteristik özellik olarak değerlendirilebilecek olanı üretime bağlı oluşan mevsimsel dalgalanmalarıdır (Grafik 17).

Mevsimsel fiyat dalgalanmalarının şiddeti üründen ürüne değişebilir. Örneğin, 2005-2008 döneminde mısır fiyatları yıl içerisinde ortalama % 22 oranında değişim (aylık sabit fiyatlarla ve minimum-maksimum fiyatlar arasındaki değişim) gösterirken, bu oran domateste % 17, sütte de % 8'dir.

Grafik 17. Tarım ürünlerinde mevsimsel fiyat dalgalanması ⁽¹⁾

Kaynak: TÜİK, 2009b, TCMB, 2009'dan elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar.

⁽¹⁾ 2005-2008 dönemindeki aylık cari üretici fiyatları, son yıllarda fiyatlarda önemli derecede değişime neden olan kuraklık, ekonomik kriz vb olayların etkisini ortadan kaldırabilmek için 2003=100 bazlı üretici fiyatları endeksi (tarım ve avcılık - aylık) ile sabit fiyatlara çevrilmiş ve bu fiyatların ortalaması ile grafik oluşturulmuştur. Domateste TÜİK verileri Mayıs-Kasım dönemini kapsadığından diğer aylara ilişkin hesaplamalar yapılamamıştır.

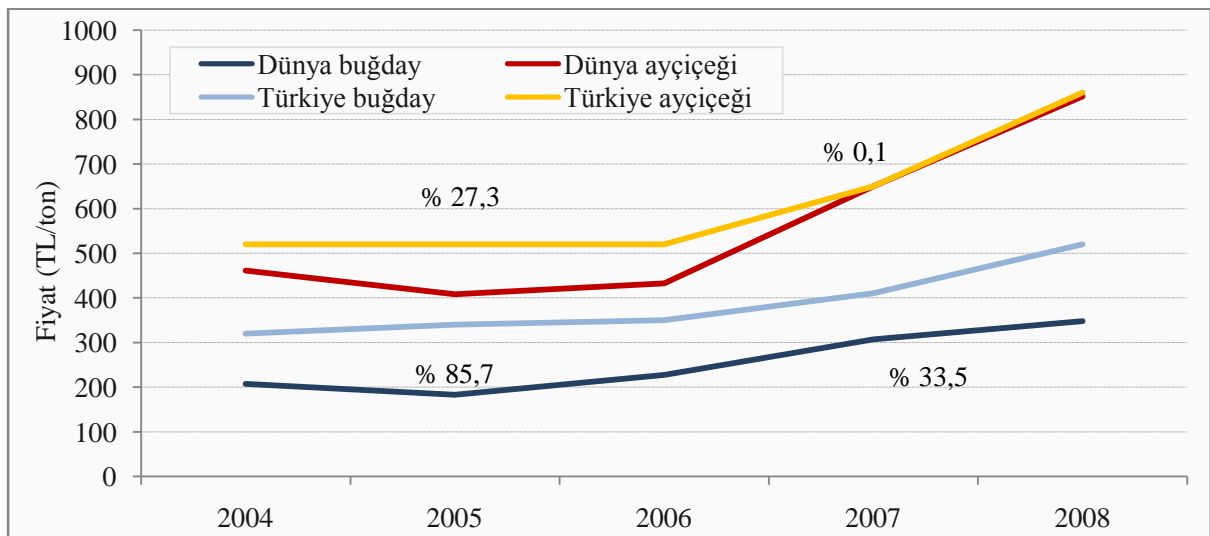
Dalgalanmaların dönemi de ürüne bağlıdır. Mısırdaki arzın düşük olduğu ve ürünün tarlada bulunduğu Nisan – Temmuz döneminde fiyatlar önemli derecede artış gösterirken, hasadın başladığı Ağustos ayı ile birlikte önemli derece düşmekte ve sonrasında arza bağlı olarak gelişim göstermektedir. Aynı durum domatese ise dönemsel olarak farklıdır. Domatesin sera üretiminin yüksek seviyede olduğu kış aylarının ardından Mayıs-Haziran aylarından itibaren büyük miktarda tarla domatesinin piyasaya girmesiyle birlikte fiyatlar önemli derecede düşmektedir. Sütte de fiyat üretime bağlı olarak değişmekle birlikte suni tohumlama ile doğumların yıl geneline dağıtılabilmesi ve ürünün işlenerek piyasada sürekli bulunabilir durumda olması fiyat dalgalanmalarının şiddetini azaltmaktadır.

5.1.2. Dünya ve Türkiye Fiyatları

Türkiye’de tarım ürünleri fiyatları uluslararası piyasa fiyatlarına paralel olarak gelişim göstermektedir. Bununla birlikte bu gelişim üretim, ithalat vb faktörlere göre ürünler arasında farklılık gösterebilir. Her iki fiyat serisi arasındaki temel farklılık ise genel olarak yurtiçi piyasa fiyatlarının dünya piyasa fiyatlarından yüksek olmasıdır. Bu farklılık oldukça yüksek oranlarda gerçekleşebilmektedir. Örneğin, 2005 yılında buğdayın yurtiçi piyasa fiyatı ile dünya fiyatı arasında % 86’ya varan oranda fark varken, incelenen dönemde bu fark % 34’ün altına da düşmemiştir (Grafik 18). Fiyatlar arasındaki farklılık üretimle ilgili olabildiği gibi dünya tarım ürünleri piyasalarındaki değişime de bağlıdır. Son yıllarda artan biyoyakıt talebine bağlı olarak artan fiyatlar buna örnektir. Ancak farklılığı yaratan temel neden yurtiçi üretimi koruma amaçlı olarak uygulanan yüksek oranlı gümrük vergileridir.

Gümrük vergileri sürekli olarak yüksek oranda uygulanmamakta üretim ve talep durumuna göre değiştirilmektedir. Arzın yüksek olduğu hasat dönemlerinde vergi oranı yükseltilecek yerli ürünün yüksek fiyattan satılması sağlanmakta dolayısıyla üreticinin kazancı dolaylı yoldan artırılmakta, arzın düştüğü dönemlerde de oran azaltılarak işleme endüstrisi başta olmak üzere kullanıcıların düşük maliyette ürün temin etmesi sağlanmaktadır.

Grafik 18. Dünya ve Türkiye tarım ürünleri fiyatları arasındaki farklılık (buğday ve ayçiçeği)

Kaynak: TÜİK, 2009b, FAO, 2009, TCMB, 2009’dan elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplama

Son yıllarda artan uluslararası piyasa fiyatları ayçiçeğinde olduğu gibi bazı ürünlerde yükselerek yurtiçi fiyatlara yaklaşmıştır. Türkiye ve dünya ayçiçeği fiyatları arasındaki fark 2005’de % 27 iken, 2007’de % 0,1’e gerilemiştir. Benzer durum buğday fiyatlarında da görülmektedir.

5.2. Tüketici Fiyatları

Üretici fiyatlarında olduğu gibi tüketici fiyatlarında da 2005-2006 ve 2007-2008 döneminin ayrı değerlendirilmesi gereklidir. Çünkü iki dönem arasında hammadde fiyatlarının yanısıra enerji ve işgücü başta olmak üzere işleme maliyetlerinde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bununla birlikte incelenen dönemde ve ürünlerde fiyatların genel seyri incelendiğinde üründen ürüne değişimle birlikte tüketici fiyatlarındaki ortalama değişimin genellikle üretici fiyatlarındakinden düşük olduğu, yönünün de farklı olabildiği görülmektedir (Tablo 51). Örneğin, üretici fiyatları 2005-2006 döneminde sabit fiyatlar ortalama % 2,7 gerilemiştir. Tüketici fiyatlarında ise üretici fiyatlarından daha düşük oranda gerçekleşmiştir.

2005-2006 Dönemi

Bu dönemde tüketici fiyatları incelenen ürünlerde cari fiyatlarda % 8,8, sabit fiyatlarda da % 1,2 artış göstermiştir. Bununla birlikte cari fiyatlarında artış görülen birçok ürünün sabit fiyatları % 0,7 ile % 14,3 arasında değişen oranlarda gerilemiştir. Cari fiyat artışının en yüksek olduğu ürün % 29 ile zeytinyağı iken, en düşük oranlı değişim fiyatı % 7,8 oranında gerileyen kırmızı mercimektir (Tablo 51). Sabit fiyatlardaki değişimde de oranları farklı olmakla birlikte bu ürünler için aynı durum geçerlidir.

2007-2008 Dönemi

2007-2008 döneminde üretim başta olmak üzere arzdan kaynaklanan sorunlar nedeniyle üretici fiyatlarında olduğu gibi tüketici fiyatlarında da önemli oranda değişim olmuştur. Bu değişim cari fiyatlarda % 18,1 iken, sabit fiyatlarda % 5,4’dür. Bu dönemde kuraklığın en fazla etkilediği ürünlerin başında gelen kırmızı mercimek fiyatları % 106 oranında artarak en yüksek oranda artışın olduğu ürün olmuştur. Makarna, bulgur, pirinç gibi ürünlerdeki fiyat artışlarının buğday ve çeltik üretici fiyatlarından daha yüksek artmış olması ise işleme maliyetlerinin önemli derecede arttığını ve bu durumun tüketicilere yansımalarını ortaya koymaktadır.

Meyve ve sebze fiyatlarında üretici fiyatlarındaki artışa karşın önemli derecede gerilemeler ya da nispeten düşük oranlı artışlar görülmüştür. Örneğin, cari fiyatlarla elmada %12,6 gerileyen fiyatlar domateste % 14,7, kayısıda da % 5,7 düşmüştür. Portakalda ise üretici fiyatlarındaki artıştan çok daha düşük oranlı artış olmuştur. Bu ürünlerin fiyatlarının sabit fiyatlar dikkate alındığında çok daha yüksek oranda azaldığı görülmektedir.

Tablo 51. Bazı tarım ve gıda ürünlerinin tüketici fiyatları (TL/kg)

	Cari Fiyat						Sabit Fiyat ⁽¹⁾					
	2005	2006	2007	2008	Değişim (%)		2005	2006	2007	2008	Değişim (%)	
					05-06	07-08					05-06	07-08
Ekmek	1,2	1,3	1,6	2,0	9,2	30,3	1,0	1,0	1,1	1,2	1,5	16,3
Bulgur	1,2	1,3	1,5	2,4	8,5	57,3	0,9	0,9	1,0	1,4	0,9	40,4
Pirinç	2,6	2,9	3,1	4,5	9,5	45,0	2,1	2,1	2,2	2,8	1,8	29,4
Makarna	1,1	1,2	1,5	2,0	13,0	39,7	0,9	0,9	1,0	1,3	5,1	24,7
Buğday Unu	1,1	1,1	1,3	1,6	3,7	23,8	0,9	0,8	0,9	1,0	-3,6	10,5
Portakal	1,0	1,1	1,4	1,6	6,7	8,3	0,8	0,8	1,0	1,0	-0,7	-3,3
Elma	1,1	1,2	1,9	1,7	14,8	-12,6	0,9	0,9	1,3	1,0	6,8	-22,0
Taze fasulye	1,4	1,7	2,4	2,0	20,9	-16,6	1,1	1,2	1,6	1,2	12,4	-25,6
K. Mercimek	2,0	1,9	2,0	4,2	-7,8	105,9	1,6	1,4	1,4	2,6	-14,3	83,8
Zeytin	7,1	7,8	8,0	8,7	9,6	8,9	5,7	5,8	5,5	5,3	1,9	-2,8
Zeytinyağı	8,1	10,4	9,9	10,8	29,0	9,3	6,4	7,7	6,8	6,6	19,9	-2,4
Ayçiçek yağı	2,9	3,1	3,5	5,4	4,8	54,9	2,3	2,3	2,4	3,3	-2,5	38,2
Pamuk	0,9	0,9	1,0	1,1	4,4	10,0	0,7	0,7	0,7	0,7	-2,9	-1,8
Çay	7,9	8,6	9,7	10,6	8,5	9,5	6,3	6,3	6,6	6,5	0,9	-2,2
Şeker (toz)	2,1	2,0	2,1	2,4	-1,0	14,0	1,6	1,5	1,4	1,4	-7,9	1,7
Süt	1,6	1,5	1,7	1,8	-3,9	6,4	1,2	1,1	1,2	1,1	-10,6	-5,0
Dana eti	11,6	13,4	13,8	15,3	15,8	10,9	9,2	9,9	9,5	9,4	7,7	-1,0
Koyun eti	10,7	11,3	11,4	12,8	6,0	11,8	8,5	8,4	7,8	7,8	-1,4	-0,2
Tavuk eti	3,1	3,3	4,3	4,4	6,4	1,2	2,5	2,5	3,0	2,7	-1,0	-9,7
Yumurta	0,1	0,2	0,2	0,2	15,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	7,3	-10,8
Domates	1,0	1,0	1,4	1,2	1,0	-14,7	0,8	0,8	1,0	0,7	-6,1	-23,9
Kayısı	0,3	0,3	0,4	0,3	18,5	-5,7	0,2	0,2	0,2	0,2	10,2	-15,9
Ortalama					8,8	18,1					1,2	5,4

Kaynak: TÜİK, 2009b, TCMB, 2009, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ Deflatör olarak 2003=100 bazlı üretici fiyatları endeksi (tarım ve avcılık - yıllık ortalama) kullanılmıştır.

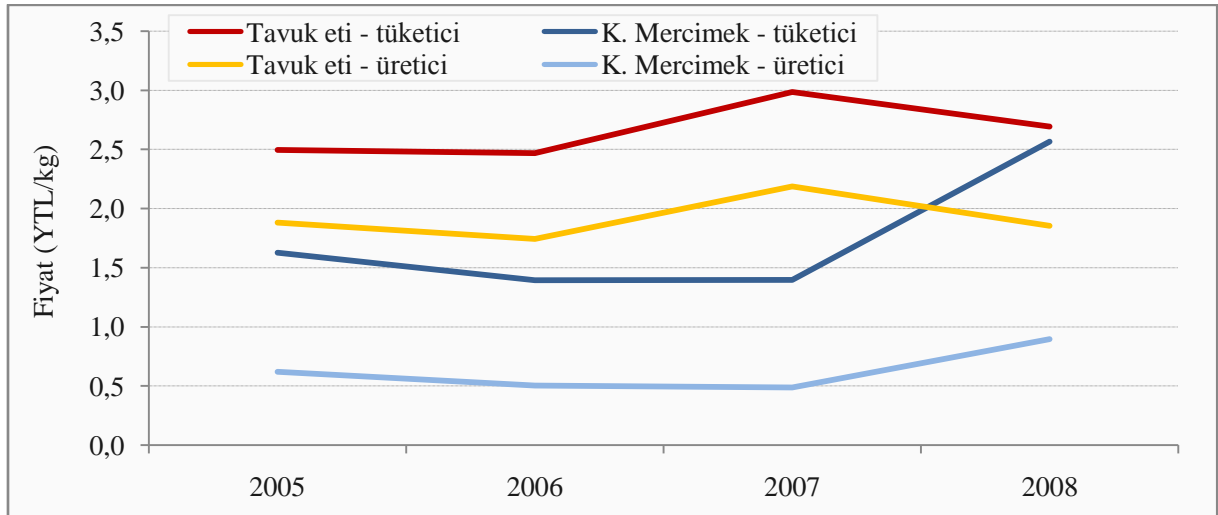
Ayçiçek yağında tüketici hem yurtiçi üretim hem de ithalat kaynaklı hammadde fiyatlarından dolayı fiyat artışı oldukça yüksek olmuştur. Zeytinyağında ise 2008'deki üretim artışından dolayı fiyat düşük seviyede değişmiştir. Pamuk, toz şeker ve çay fiyatlarında da cari olarak % 14'e varan artışlar gerçekleşmişken, sabit fiyatlarda çok düşük oranlı değişim olmuştur.

Hayvansal ürünlerde cari fiyat artışları olmasına karşın bu ürünlerin tamamının sabit fiyatlarının gerilemiş olması dikkat çekicidir. Örneğin, sığır eti fiyatı cari olarak % 10,9 artmışken sabit fiyatlara göre % 1,0 düşmüştür. Bu azalma yumurta ve tavuk etinde ise % 10 civarındadır.

5.3. Üretici ve Tüketici Fiyatları Arasındaki İlişki

Tarımsal ürünlerin büyük çoğunluğu işlenerek tüketilebildiğinden tüketici fiyatı işleme maliyetini de kapsamaktadır ve bu yönü ile üretici fiyatlarından oldukça yüksektir. Buğday üretici fiyatı 2008 yılında sabit fiyatlarla ortalama 32 Ykr/kg iken, makarna tüketici fiyatı 1,3 TL/kg'dır ve bu iki fiyat arasındaki fark buğday fiyatının 4 katı kadardır (Tablo 50 ve 51).

Grafik 19. Üretici ve tüketici fiyat farkı (2003=100 bazlı sabit fiyatlarla)

Kaynak: Tablo 50 ve Tablo 51

İşlenmiş veya birincil tarım ürünü niteliğindeki ürünlerin fiyatlarının üretici ve tüketici düzeyindeki farklılığını oluşturan en önemli faktör üretimden tüketime kadar geçen süreçte aracı sayısının fazla olması diğer bir deyişle pazarlama kanalının uzunluğudur. Herbir aracının alım ve satım fiyatları arasındaki tüm farklar toplanarak tüketici fiyatını önemli derecede yükselten bir etken haline gelmektedir. Buna bir de hangi düzeyde olursa olsun işleme maliyetleri eklendiğinde üretici ve nihai tüketici fiyatları arasındaki fark açılmaktadır. Dolayısıyla da tüketicinin ödediği fiyatın ancak küçük bir bölümü üreticiye yansımaktadır. Aracı sayısının azaltılması yani pazarlama kanallarının kısaltılması tüketici fiyatlarını düşürebilir. Bu aşamada pazarlama fonksiyonlarının araçlar değil de üretici örgütleri yoluyla yerine getirilmesi ise tüketici fiyatlarının daha yüksek oranda üreticilere yansımalarını ve böylece herhangi bir ek destekleme yapmadan üretici gelirlerinin artırılması sağlanabilir.

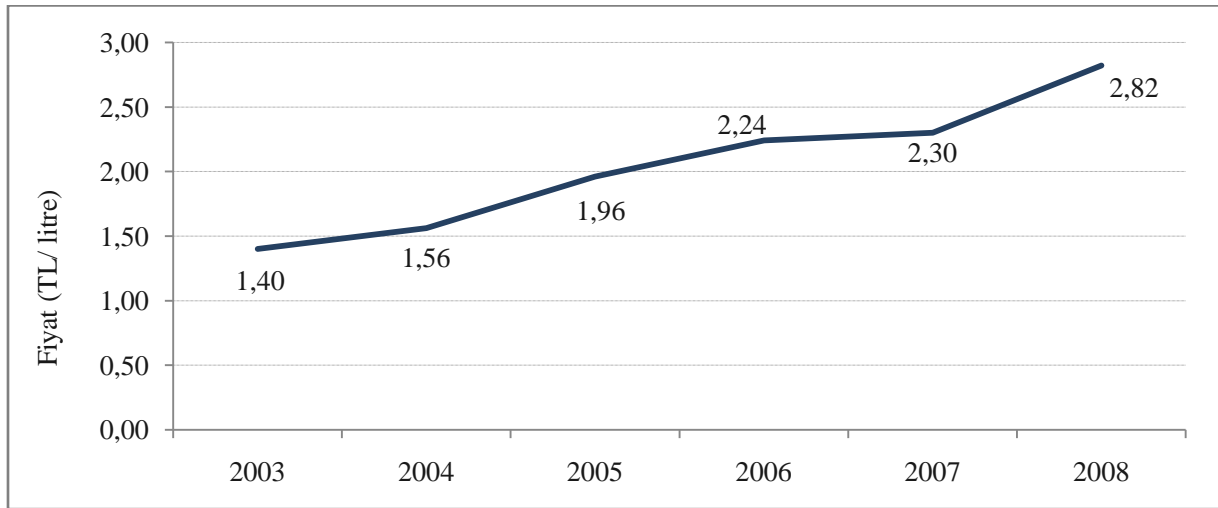
5.4. Girdi Fiyatlarındaki Gelişmeler

5.4.1. Mazot

Mazot tarımsal üretimde makine kullanımının artmasıyla birlikte maliyet içerisindeki ağırlığı giderek artan bir unsur haline gelmiştir. Mazot fiyatlarındaki yükselme bu ağırlığı daha da artırmaktadır.

Türkiye’de mazot fiyatları son yıllarda önemli derecede artış göstermiştir. 2003 yılında 1,40 TL/lt olan mazot fiyatı 2005’de 1,96 TL/lt’ye, 2008’de ise 2,82 TL/lt’ye yükselmiştir (Grafik 20). Buna göre, 2002-2008 döneminde fiyatlarda % 101 artmıştır. Aynı dönemde % 189 oranında artış gösteren ve dışa bağımlılığımızın çok yüksek olduğu ham petrol fiyatlarının yanısıra yüksek oranlı vergilerin bu artıştaki etkisi önemlidir.

Grafik 20. Mazot fiyatlarının gelişimi

Kaynak: TÜİK, 2009b

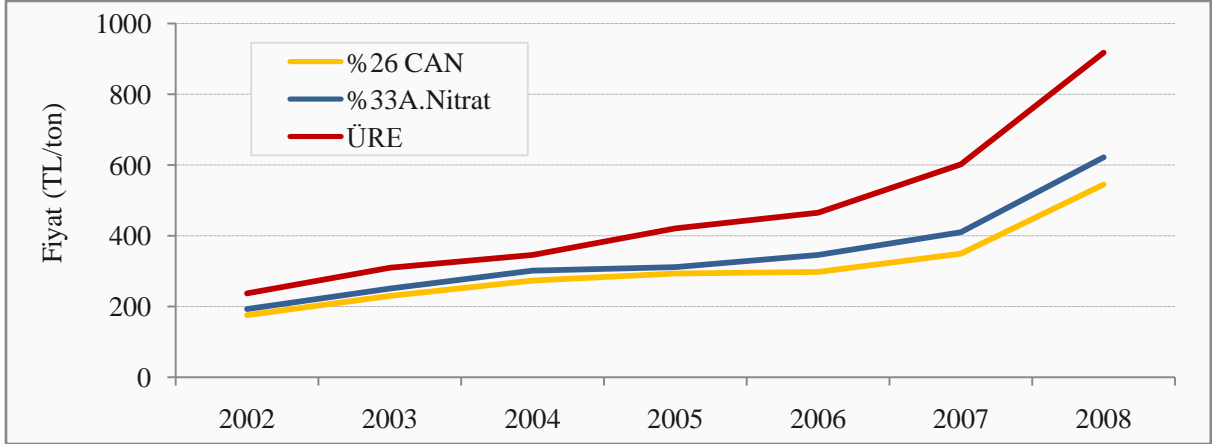
2003 yılından bu yana (2004 yılı haricinde) alan bazlı olarak uygulanmaya başlanan mazot desteği maliyet içerisinde yakıt masraflarının payını düşürmektedir. Tarımsal üretimde mazot masraflarını düşüren diğer bir etken de kırsal motorindir. Bu motorinin fiyatı katkı oranı yüksek olan diğer motorinlerden daha düşüktür. 2007’de iki motorin türü arasında % 6 oranında fiyat farkı varken, 2008’de bu oran % 4’e gerilemiştir. Oransal farklılık yüksek görünmemekle birlikte tarımsal üretimde kullanılan yakıt miktarının yüksekliği dikkate alındığında bu fark önemli olmaktadır.

5.4.2. Gübre

Gübreler bitkisel üretimde vazgeçilmez bir girdi olmakla birlikte hammadde açısından dışa bağımlılığımızın yüksek olduğu ürünlerdir. Bu bağımlılık giderek artan hammadde fiyatlarına bağlı olarak gübre fiyatlarında da artışa neden olmaktadır. Örneğin, en fazla kullanım miktarına sahip olan gübre türlerinde 2002 yılında ortalama 200 TL/ton civarında olan fiyatlar

özellikle 2006 yılından itibaren hızlı artış sürecine girmiştir. Artışlar 2008’de üre fiyatının 900 TL/ton’u aşmasını, diğer azotlu gübrelerde de 600TL/ton civarında oluşmasını sağlamıştır (Grafik 21). Dolayısıyla üretim kullanım miktarı ve ürüne göre değişmekle birlikte gübre masraflarının ürün maliyetleri içerisindeki payı da artmıştır.

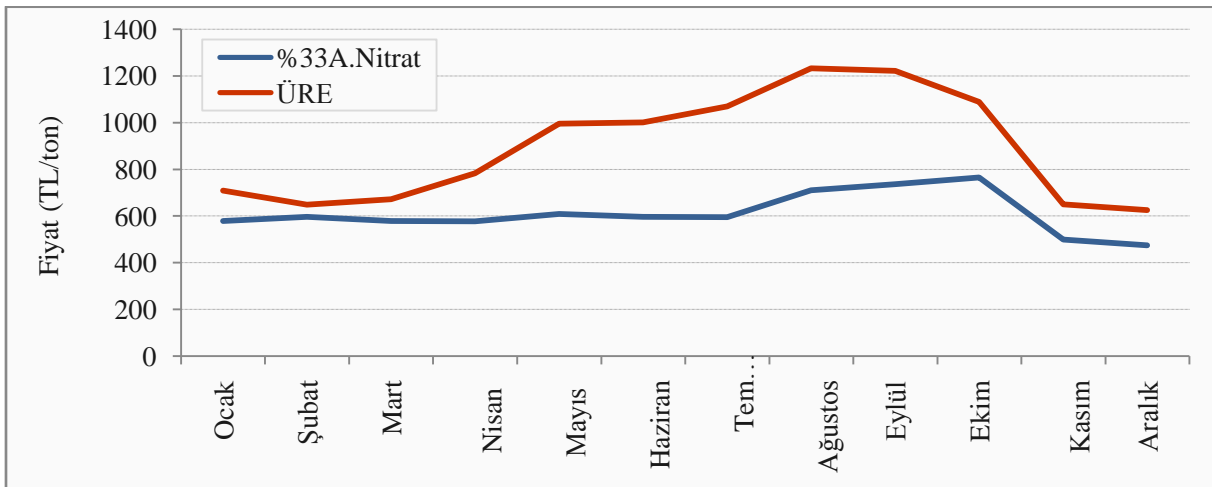
Grafik 21. Azotlu gübre fiyatlarının gelişimi

Kaynak: TKB, 2009

Gübre fiyatları yıl içerisinde çeşitler arasında farklılık göstermekle birlikte dalgalanmaktadır (Grafik 22). Bu dalgalanmalar tarımsal üretimin mevsimselliğine bağlıdır ve üretimin yoğunlaştığı dönemlerde artan gübre kullanımına bağlı olarak fiyatlar da artmaktadır. Örneğin, ürenin yıllık ortalama fiyatı 918 TL/ton iken bu fiyat Ağustos ayında 1.200 TL/ton’u aşmış, buna karşın kullanımın büyük oranda düştüğü Aralık ayında bu fiyattan % 50 daha aşağıda olan 600 TL/ton’a gerilemiştir. Amonyum nitrat (% 33) fiyatlarında da benzer gelişim görülmüştür. Ancak üre fiyatları yıl içerisinde % 60 oranında değişim gösterirken, üre fiyatlarında bu oran % 97 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 22. Aylara göre üre ve amonyum nitrat (% 33) fiyatları 2008

Kaynak:TKB, 2009

5.4.3. Yem

Yem fiyatlarında da diğer girdi fiyatlarında olduğu gibi önemli artışlar gerçekleşmiştir. Artış 2005-2008 döneminde besi ve süt yemlerinde % 60'a yaklaşırken, broiler (et tavuğu) yemlerinde % 42, yumurta tavuğu yemlerinde de % 48 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 52). Aynı dönemde hammadde fiyatlarının ise % 50 ya da daha yüksek oranda artmış olması yem fiyatlarındaki artışın buna bağlı olduğunu göstermektedir. Hammadde fiyatlarındaki artışın temel nedenleri son yıllarda gerçekleşen iklimsel faktörlere bağlı üretim azalmaları ve ekonomik krizdir. Dikkat çekici olan ise yem fiyatlarının hammadde fiyatlarından daha düşük oranda artmış olmasıdır.

Dünya ve Türkiye yem fiyatları karşılaştırıldığında birçok ülke fiyatları ile ülkemizdeki fiyatlar arasında çok yüksek oranlı farklılıklar olmadığı görülmektedir. Örneğin, 2008 yılında Hollanda'da 382 €/ton olan broiler yemi fiyatı Yunanistan'da 372 €/ton, Türkiye'de ise 370 €/ton'dur. Benzer durum yumurta tavuğu yemi fiyatlarında da olmakla birlikte ülkemizde fiyatlar bazı ülkelere göre oldukça düşüktür. Türkiye'de yumurta tavuğu yemi fiyatı 312 €/ton iken Yunanistan'da 449 €/ton'dur (EUROSTAT, 2009 ve TÜRKİYEMBİR verileri ile TEAE tarafından yapılan hesaplamalar). Yem fiyatlarındaki bu duruma karşın hayvansal üretimdeki düşük verimlilik Türkiye'de yemin birim üretim maliyetindeki payının diğer ülkelerden daha yüksek olmasına neden olmaktadır.

Tablo 52. Yem fiyatlarının gelişimi

	2005	2006	2007	2008	Değişim 2005-2008 (%)
Broiler	498	495	590	708	42,2
Yumurta tavuğu	401	415	495	594	48,1
Süt yemi	314	326	412	497	58,3
Besi yemi	300	313	400	478	59,3

Kaynak: TÜRKİYEMBİR, 2009

5.5. Ticaret Borsaları, TMO ve Vadeli İşlem Opsiyon Borsası fiyatları

5.5.1. Ticaret Borsaları, TMO

Ticaret borsalarında oluşan fiyatlar alıcı ve satıcıların bir araya gelerek karşılıklı olarak üzerinde anlaştıkları fiyatlardır ve bu yönü ile serbest piyasa fiyatları olarak değerlendirilebilirler. TMO fiyatları ise arz ve talep durumuna göre belirlenen, bir yönü ile de piyasadaki gelişimlere göre müdahale fiyatları olarak kullanılabilen fiyatlardır.

Mısır dışındaki ürünlerde borsa fiyatları genellikle TMO fiyatlarından daha yüksektir. Bu durum yıldan yıla değişmekle birlikte aradaki fark çok yüksek oranlı değildir. Her iki fiyat serisi dünya fiyatları ile karşılaştırıldığında buğday ve arpada dünya fiyatları ile yurtiçi fiyatlarının birbirine yakın seviyelerde olduğu ve paralel gelişim gösterdiği görülmektedir. Buna karşın mısır ve çeltikte 2008'e kadar yurtiçi fiyatlar lehine % 50 ye kadar olan fark mısırdaki bir miktar kapanmış, çeltikte ise neredeyse kalmamıştır. Fiyat farkı, etkisi daha önce açıklanan gümrük vergilerinden kaynaklanırken, bu farkın kapanmasının temel nedeni dünya

piyasalarındaki değişimdir. Mısır fiyatlarında biyoyakıt ve yem talebindeki yükselmenin yarattığı artış, pirinç fiyatlarında uzakdoğu ülkeleri başta olmak üzere önemli ihracatçı ülkelerdeki kısıtlamalardan dolayı oluşmuştur. Bu gelişime bağlı olarak dünya pirinç fiyatları 2008’de 2007’ye göre % 107 artış göstermiştir (Tablo 53). Aynı yıllarda yurtiçi piyasalarda da önemli fiyat değişimleri olmuş ve borsa fiyatlarındaki artış TMO fiyatlarındaki artıştan daha yüksek oranlı gerçekleşmiştir.

Tablo 53. Buğday, arpa, mısır ve çeltik borsa, TMO ve dünya fiyatları (TL/kg) ⁽¹⁾

		2005	2006	2007	2008	Değişim 2007-2008 (%)
Buğday	Borsa	0,34	0,42	0,46	0,57	22,4
	TMO	0,35	0,38	0,43	0,50	17,6
	Dünya	0,21	0,29	0,34	0,45	29,8
Arpa	Borsa	0,22	0,24	0,34	0,44	26,8
	TMO	0,25	0,27	0,32	0,40	25,0
	Dünya	0,25	0,29	0,34	0,45	29,8
Mısır	Borsa	0,29	0,35	0,42	0,43	3,4
	TMO	0,26	0,35	0,42	0,43	2,4
	Dünya	0,13	0,17	0,21	0,29	36,3
Çeltik	Borsa	0,66	0,60	0,72	0,93	30,1
	TMO	0,72	0,72	0,75	0,87	16,0
	Dünya	0,39	0,45	0,44	0,91	107,2

⁽¹⁾ Buğday için, Türkiye: Anadolu kırmızısı sert buğday, Dünya: Fob, ABD No:2 kışlık sert buğday
Arpa için, Türkiye: Yemlik arpa, Dünya: Fransız yemlik arpa
Mısır için, Türkiye: Dane mısır, Dünya: FOB, ABD No:2 sarı mısır
Pirinç için, Türkiye: Çeltik, Dünya: FOB, Tayland, Beyaz pirinç

Kaynak: TEAE, 2009b

5.5.2. Vadeli İşlem Opsiyon Borsası

Vadeli işlem borsaları ya da piyasaları, gelişmiş ülkelerde örnekleri çok olan ve vadeli sözleşmeler vb üzerinden risk yönetimi sağlayan, bu yolla da fiyat belirsizliklerine karşı korunma imkanı sağlayabilen pazarlama organlarıdır. Dünyadaki en iyi örneklerden biri fiyatları, uluslararası tarım ürünleri piyasalarında referans olarak kabul edilen CBOT’dur (Chicago Board of Trade). Türkiye’de bu tip bir borsa kurma çalışmaları 1999’da başlamış ve 2002’de İzmir’de kurulan Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası (VOB), 2005 yılında işlem yapmaya başlamıştır. VOB’da ileri tarihli altın ve döviz bazlı sözleşmeler gibi buğday (Anadolu kırmızısı sert buğday) ile pamuk (Ege standart 1 pamuk) sözleşmeleri de işlem görmektedir. Böylece bu ürünler birer yatırım aracı haline dönüşmektedir.

Herhangi bir tarımsal ürüne ait sözleşme yazılabilmesi için asgari olarak üretim ve tüketiminin sürekli olması, belirli bir ekonomik değere sahip olması, fiyatının serbest rekabet şartlarında belirleniyor olması, fiyat hareketleri nedeniyle bir risk oluşturması ve standardize edilebiliyor olması gerekir (ÇETİNKAYA, 2005). Bu açıdan bakıldığında mısır vb başka ürünler de VOB’da işlem görebilir.

Tablo 54. VOB’da oluşan fiyatlar ile ticaret borsalarında oluşan fiyat gerçekleştirmeleri ⁽¹⁾

Vade	Sözleşme tarihi											
	Pamuk						Buğday					
	Oca. '07	Haz. '07	Eyl. '07	Oca. '08	Haz. '08	Eyl. '08	Oca. '07	Haz. '07	Eyl. '07	Oca. '08	Haz. '08	Eyl. '08
Mart	2007	2,18					0,48					
	2008		2,57	2,57	2,05			0,57	0,57	0,57		
	2009					2,90	2,90					
Mayıs	2007	2,28					0,49					
	2008		2,57	2,55	2,13			0,58	0,58	0,58		
	2009					2,97	2,97					
Tem.	2007	2,39	2,29				0,49	0,49				
	2008			2,79	2,22	2,27			0,58	0,58	0,52	
	2009					2,95						
Eylül	2007							0,51	0,51			
	2008									0,61	0,64	0,64
	2009											
Ekim	2007	2,54	2,42	2,42			0,51					
	2008				2,36	2,60	2,60					
	2009											
Aralık	2007	2,58	2,58	2,47			0,54	0,54	0,54			
	2008				2,35	2,50	2,50			0,63		0,55
	2009											
Gerçekleşen fiyatlar ⁽²⁾												
Mart	2007			2,00							0,45	
	2008			2,25							0,65	
	2009			2,00							0,52	
Mayıs	2007			2,00							0,44	
	2008			2,40							0,60	
	2009			2,10							0,52	
Tem.	2007										0,46	
	2008										0,55	
	2009										0,52	
Eylül	2007			2,05							0,45	
	2008			2,00							0,52	
	2009											
Ekim	2007			2,00							0,50	
	2008			2,05							0,53	
	2009											
Aralık	2007			1,80							0,49	
	2008			1,80							0,52	
	2009											

Kaynak: VOB, 2009

(1) Sözleşme tarihine ait ayların 15'i ya da buna en yakın tarihli fiyatlar

(2) Vade tarihine göre pamukta İzmir Ticaret Borsası, buğdayda Polatlı Ticaret Borsası fiyatları alınmıştır

VOB'da ürünler fiziki olarak alınıp satılmamakta, bu ürünlere ait vadeli sözleşmeler alınıp satılmaktadır. Yatırımcıların karları ya da zararları sözleşme tarihindeki fiyat ile vade sonundaki fiyat arasındaki farkla oluşmaktadır.

Vadeli fiyatların üreticiler ve kullanıcılar açısından önemli fonksiyonları bulunmaktadır. Üreticilerin gelecekte oluşması muhtemel fiyatı önceden tahmin edebilmeleri, ekecekleri ürüne karar vermelerinde yönlendirici olabilmektedir. Kullanıcılar ise fiyat artışı riskine karşı

hareket edebilmekte ve sözleşme alım satımından elde ettikleri karlar ile ürün alım maliyetlerini düşürebilmektedirler.

VOB ve ticaret borsalarındaki fiyatlar karşılaştırıldığında VOB'daki fiyat seviyesinin genellikle daha yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, Haziran 2007 tarihli sözleşme ile Mart 2008 için belirlenen pamuk vadeli fiyatı (taşıma dahil) 2,57 TL/kg iken, Ege Ticaret Borsasında gerçekleşen fiyat 2,25 TL/kg'dır. Benzer şekilde Ocak 2008 tarihli sözleşme ile 0,63 TL/kg olarak belirlenen Aralık 2008 buğday vadeli fiyatı, Konya Ticaret Borsası'nda 0,52 TL/kg olmuştur.

Eylül 2007 tarihli sözleşme ile 2008 Temmuz için 0,58 TL/kg olarak belirlenen fiyat, Haziran 2008 tarihli sözleşme ile 0,52 TL/kg'a düşmüş olması ise fiyatların hasat zamanına göre artıp azaldığını göstermektedir.

5.6. Pariteler

Ürün-ürün paritelerine göre buğday ile mısır, pamuk, süt ve tavuk eti arasındaki paritede artış varken incelenen diğer ürünlerde azalış vardır. Örneğin, 2007 yılında 1,00 kg buğday ile 0,91 kg mısır alınabilirken, 2008 de 1,02 mısır alınabilmiştir. Buğday ve kırmızı mercimek paritesi ise aynı yıllarda 0,58 kg'dan 0,36 kg'a gerilemiştir (Tablo 55). Bu da kırmızı mercimek fiyatlarındaki artışın buğday fiyatlarındakinden daha yüksek oranlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 55. Ürün-ürün ve ürün-girdi pariteleri ⁽¹⁾

Ürün - Ürün Paritesi	Ürün - Ürün Paritesi		Ürün - Girdi Paritesi	Ürün - Girdi Paritesi	
	2007	2008		2007	2008
Buğday/Mısır	0,91	1,02	Buğday/Gübre	1,17	1,02
Buğday/Ayçiçeği	0,63	0,60	Buğday/Mazot	0,18	0,18
Buğday/Çeltik	0,56	0,49	Çeltik /Gübre	2,09	2,10
Buğday/K.Mercimek	0,58	0,36	Çeltik /Mazot	0,32	0,38
Buğday/Pamuk	0,32	0,38	Mısır/Gübre	1,29	1,00
Buğday/Süt	0,67	0,73	Mısır/Mazot	0,20	0,18
Buğday/Et	0,05	0,05	Pamuk/Gübre	3,66	2,71
Buğday/Tavuk eti	0,13	0,17	Pamuk/Mazot	0,56	0,49

Kaynak: TÜİK üretici fiyatları veritabanında elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar

⁽¹⁾ Ürün-gübre paritesinde % 26 AN gübresinin fiyatı, ürün-ürün paritesinde de üretici fiyatları kullanılmıştır.

Ürün-girdi paritelerindeki değişim, gübre fiyatlarındaki yüksek oranlı artışın paritelerin ürünler aleyhine gelişmesine neden olduğunu göstermektedir. 2007-2008 döneminde buğday gübre paritesinin 1,13'den 1,02'ye, pamuk gübre paritesinin de 3,66'dan 2,71'e gerilemiş olması bu durumu ortaya koymaktadır. Ürün-mazot paritelerinde ise ürünlere göre farklılık vardır. Çeltik-mazot paritesi 0,32'den 0,38'e yükselirken, mısır-mazot paritesi 0,20'den 0,18'e gerilemiştir. Bu da 2007-2008 yılları arasındaki çeltik fiyat artışının mazot fiyat artışından daha yüksek oranlı olduğunu, bunun mısırdaki tersine gerçekleştiği anlamına gelmektedir.

6. Bölüm

Dış Ticaret

6.1. Dış Ticaret Hacmi

Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaret hacmi 2004'den bu yana genel dış ticaret hacmine paralel artış göstermiştir (Tablo 56). Buna göre incelenen dönemde tarım ürünleri dış ticaret hacmi yaklaşık iki kat artarak 13 milyar \$'dan 25 milyar \$'a yaklaşmış, toplam dış ticaret hacmi de benzer oranda artarak 334 milyar \$'a ulaşmıştır. Dış ticaret hacmi içerisinde tarım ürünlerinin payı ise % 7,8'den % 7,3'e gerilemiştir. Bu durum diğer sektörlerin ticaret hacmindeki artışın tarım sektöründekinden daha yüksek oranlı olduğunu göstermektedir.

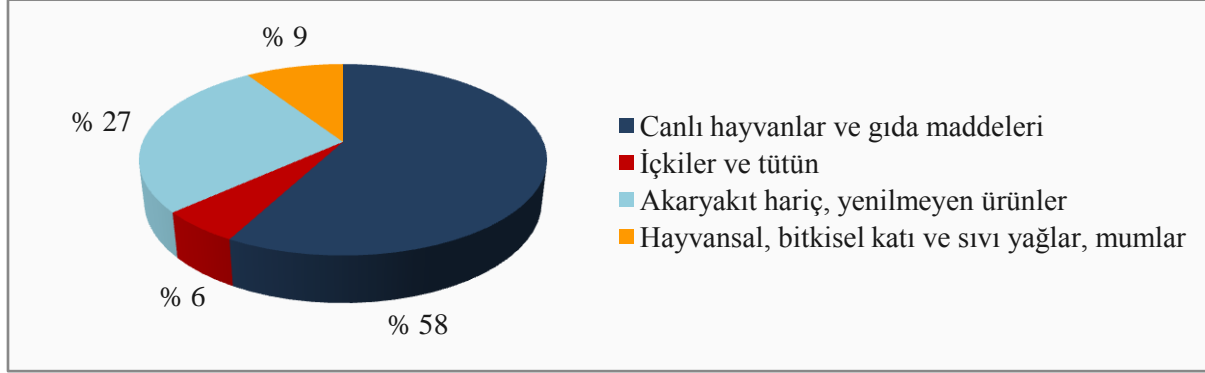
Tablo 56. Türkiye'nin toplam ve tarım ürünleri dış ticaret hacmi (SITC Rev 3, milyon \$)

	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Hacmi	
	Genel	Tarım	Genel	Tarım	Genel	Tarım
2004	63.167	6.501	97.540	6.059	160.707	12.560
2005	73.476	8.309	116.774	6.480	190.251	14.789
2006	85.535	8.633	139.576	7.286	225.111	15.919
2007	107.272	9.769	170.063	9.813	277.334	19.582
2008	131.966	11.466	201.960	13.037	333.926	24.504

Kaynak: TÜİK, 2009b

Tarım ürünleri dış ticaret hacminin bileşiminde en önemli grubun % 58 ile gıda maddeleri olduğu görülmektedir (Grafik 23). Bu grubun ardından tarımsal hammaddelerden oluşan akaryakıt hariç yenilmeyen maddeler grubu (% 27) gelmektedir.

Grafik 23. Tarım ürünleri dış ticaret hacminin bileşimi (2008)

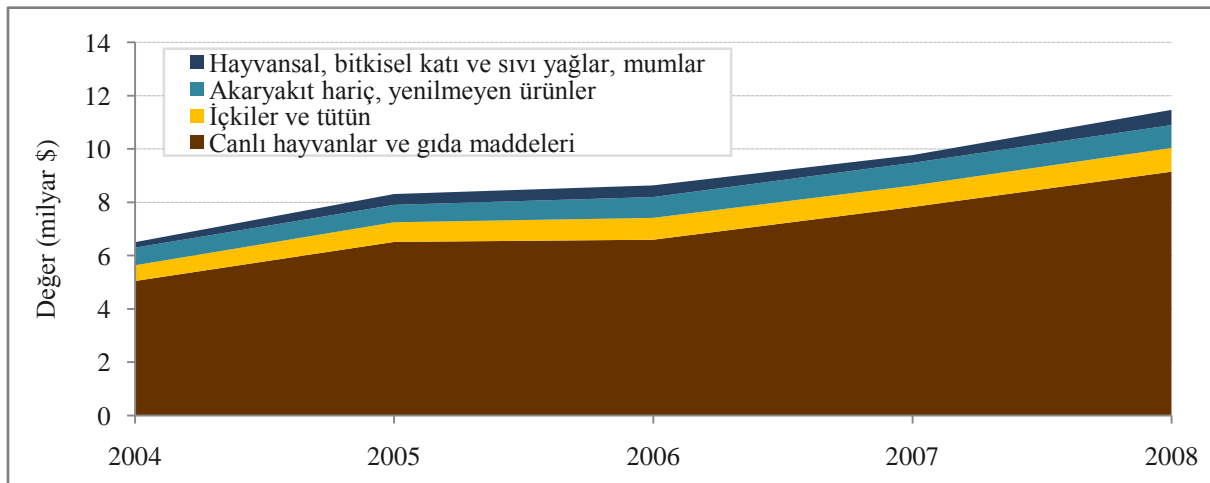

Kaynak: Tablo 56

6.2. İhracat

İhracat ağırlıklı tarım ürünleri dış ticareti uzun yıllar Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisinde oldukça önemli paylara sahip olmuştur. Ancak 1980'li yıllarla birlikte miktar ve değer olarak büyümesine karşın diğer sektörlerdeki gelişimin daha hızlı olması, tarım sektörünün bu payının azalmasına neden olmuştur. 2008 yılı itibarıyla tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı % 8,7 dir ve 2007'ye göre % 0,4 gerilemiştir. Bu oransal azalmaya karşın değer olarak 1,7 milyar \$ artarak bugüne kadarki en yüksek değeri olan 11,5 milyar \$'a yükselmiştir (Grafik 24).

Grafik 24. Tarım ürünleri ihracatının gelişimi ve bileşimi

Kaynak: Tablo 57

Tablo 57. Tarım ürünleri dış ticaretinin gelişimi ve bileşimi (SITC Rev 3, milyon \$)

	2004	2005	2006	2007	2008
Hacim					
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	6.862	8.128	8.324	10.905	14.171
İçkiler ve tütün	861	1.035	1.116	1.158	1.347
Akaryakıt hariç, yenilmeyen ürünler	4.100	4.475	5.109	6.400	6.713
Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	737	1.150	1.370	1.119	2.273
Toplam	12.560	14.789	15.919	19.582	24.504
İhracat					
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	5.044	6.512	6.595	7.822	9.147
İçkiler ve tütün	591	736	820	805	891
Akaryakıt hariç, yenilmeyen ürünler	660	654	781	853	858
Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	205	405	438	290	570
Toplam	6.501	8.309	8.633	9.769	11.466
İthalat					
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	1.818	1.616	1.730	3.084	5.024
İçkiler ve tütün	270	299	296	353	456
Akaryakıt hariç, yenilmeyen ürünler	3.439	3.821	4.328	5.547	5.855
Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	532	745	933	829	1.702
Toplam	6.059	6.480	7.286	9.813	13.037
Denge					
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	3.227	4.896	4.865	4.738	4.123
İçkiler ve tütün	321	438	524	451	434
Akaryakıt hariç, yenilmeyen ürünler	-2.779	-3.166	-3.547	-4.694	-4.997
Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	-326	-339	-495	-539	-1.132
Toplam	3.227	4.896	4.865	4.738	4.123

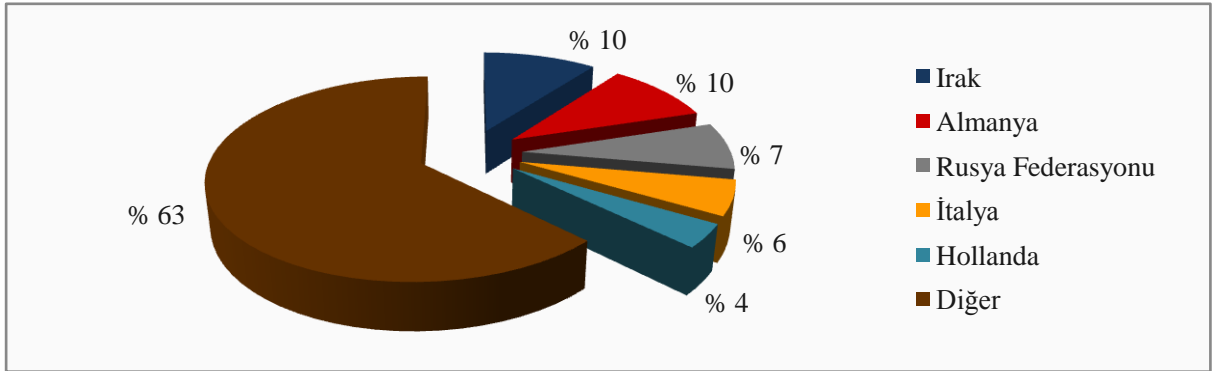
Kaynak: TÜİK, 2009b

İhracatta en önemli mal grubu canlı hayvanlar ve gıda maddeleridir. 2008 yılı itibarıyla bu ana grup toplam tarım ürünleri ihracatının 9,1 milyar \$ ile % 80'ine sahiptir ve bu oransal önemini geçmiş yıllarda da korumuştur. Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünlerin grup içerisindeki payı % 9 iken, meyve ve sebzeler % 58, hububat ve ürünleri de % 15 paya sahiptir. Hububatlarda un ve makarna, meyve ve sebzelerde ise taze/kuru meyveler en önemli ihraç ürünleridir.

İçkiler/tütün grubu ile akaryakıt hariç yenilmeyen maddeler grupları, yıldan yıla sıralaması değişmekle birlikte diğer önemli ihracat gruplarıdır. 2008 yılında bu iki grubun ihracat değeri sırasıyla 891 milyon \$ ve 858 milyon \$'dır. Hayvansal ve bitkisel yağlar grubunun ihracat değeri ise 570 milyon \$ dır.

İhracatın ülkelere göre dağılımı incelendiğinde, en önemli ülkelerin Türkiye'nin geleneksel pazarları olarak gösterilebilecek olan Irak ve Almanya olduğu görülmektedir. Her iki ülkenin de toplam tarım ürünleri ihracatından aldığı pay % 10'dur (Grafik 25). Bu ülkelerin ardından Rusya Federasyonu, İtalya ve Hollanda gelmektedir. AB ise % 40 (4,6 milyar \$) ile ihracat içerisinde en önemli paya sahip ülke grubudur. 2008 yılı itibarıyla Irak'a ihracatı yapılan en önemli ürün grubu hububat ve ürünleri iken, Almanya için meyve ve sebzelerdir.

Grafik 25. İhracatın ülkelere göre dağılımı 2008

Kaynak: Tablo 58

Serbest bölgelerin tarım ürünleri dış ticaretinden aldığı % 26 oranındaki pay bu bölgelerin de dış ticaret açısından önemli yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bölgelerden yapılan tarım ürünleri ihracatının % 15'i Ege Serbest Bölgesi'nden yapılmışken, Atatürk Havalimanı ve İstanbul Deri Serbest Bölgelerinin her birinin payı % 13'dür.

6.2. İthalat

Tarım ürünleri ithalatı 2008 yılında 2007 yılına göre % 33 oranında artarak 13 milyar \$'a ulaşmıştır (Grafik 26). Tarım ürünlerinin toplam ithalat içerisindeki payı ise mutlak değer artışına paralel olarak % 5,8'den % 6,5'e yükselmiş olmakla birlikte 1990'lı yıllara göre önemli derecede gerilemiştir.

Tablo 58. Tarım ürünleri dış ticaretinin ülkelere göre dağılımı 2008 (SITC Rev 3)

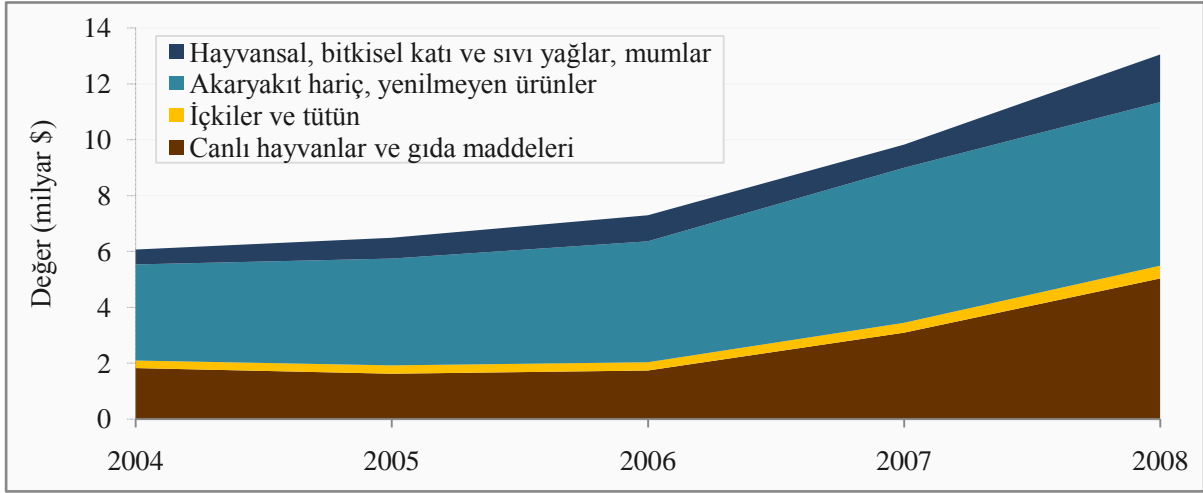
Ülke	Değer (bin \$)	Pay (%)
İhracat		
Irak	1.183.008	10,3
Almanya	1.129.835	9,9
Rusya Federasyonu	870.157	7,6
İtalya	644.985	5,6
Hollanda	431.808	3,8
A.B.D.	422.451	3,7
Fransa	406.535	3,5
İngiltere	355.467	3,1
Belçika	285.661	2,5
Suudi Arabistan	258.584	2,3
Diğer	5.477.754	47,8
Toplam	11.466.245	100,0
İthalat		
A.B.D.	2.085.968	16,0
Rusya Federasyonu	1.035.186	7,9
Ukrayna	883.132	6,8
Arjantin	703.522	5,4
Malezya	571.097	4,4
Almanya	503.310	3,9
Endonezya	461.175	3,5
Kazakistan	454.263	3,5
Kanada	427.932	3,3
Brezilya	396.413	3,0
Diğer	5.515.485	42,3
Toplam	13.037.483	100,0
Denge (Net Fazla)		
Irak	1.169.484	
Almanya	626.525	
İtalya	310.871	
Suudi Arabistan	253.565	
Suriye	228.048	
Denge (Net Açık)		
A.B.D.	-1.663.517	
Arjantin	-692.059	
Ukrayna	-650.445	
Malezya	-553.864	
Kazakistan	-411.158	

Kaynak: TÜİK, 2009b

İthalattaki artış büyük oranda yurtiçi talebin yurtiçi üretimle karşılanamadığı ürünlerden kaynaklanmaktadır. Bu karşılama oranının yüksek olması öncelikle istenen bir durum olmakla birlikte ithalatın artışı mutlak olumsuz bir durum olarak değerlendirilmeyebilir. Çünkü ithal edilen hammadde ya da ara mamul niteliğindeki ürünler işlenerek bunlara katma değer

kazandırılmakta ve bir kısmı da ihraç edilerek döviz girdisi sağlanabilmektedir. Diğer yandan, soya gibi ithalatı çok yüksek olan ürünlerin yurtiçinde üretilmesi başka ürünlerin alanlarının dolayısıyla da üretiminin azalması demektir. Bu da bir ürünün ithalatının azaltılması amaçlı üretim artışının başka bir ürünlerdeki ithalat riskini artırabileceğini göstermektedir. İthalatı azaltabilecek olan temel faktör ise alan genişlemesinden çok verim artışının sağlanmasıdır.

Grafik 26. Tarım ürünleri ihracatının gelişimi ve bileşimi

Kaynak: Tablo 57

İthalatın ana mal gruplarına dağılımında en büyük payın % 45 ile hammadde niteliğindeki akaryakıt hariç yenilmeyen ürünlere ait olduğu görülmektedir. Bu ana grup içerisinde en fazla paya (% 35) sahip alt grup ise dokuma elyafı vb dir. Bu gruptaki ithalat büyük oranda tekstil ve konfeksiyon sanayinde kullanılan pamuktan kaynaklanmaktadır. 1,3 milyar \$'lık ithalat değeri ile yağlı tohumlar da diğer önemli alt gruptur.

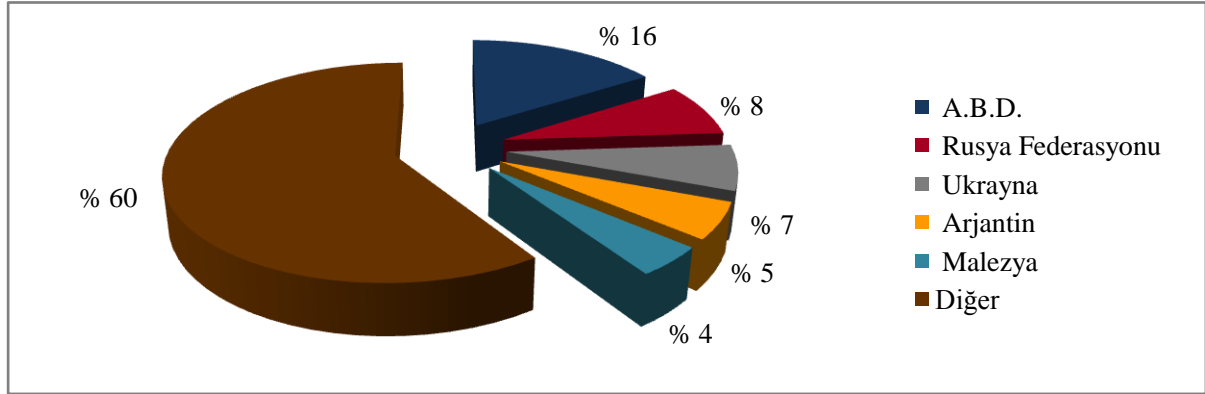
Son yıllarda ithalatta en yüksek oranlı artış canlı hayvanlar ve gıda maddeleri ana grubunda gerçekleşmiştir. 2006-2008 döneminde grubun ithalatı % 190 oranında artmıştır. Yüksek oranlı bu artışa neden olan en önemli faktör, 2007 yılında yaşanan kuraklık sonucu buğday başta olmak üzere hububat grubu ürünlerin üretiminde yaşanan azalmadır. Nitekim, 2006'da 212 milyon \$ olan hububat ve ürünleri ithalatı 2008'de de 2,2 milyar \$'a yükselmiştir.

Yağlı tohumlar ile yağ Türkiye'nin arz açığı olan en önemli ürün gruplarından ve bu açık ancak ithalat ile karşılanabilmektedir. 2008 yılında 2007'ye göre 2 kat artış gösteren bitkisel ve hayvansal yağlar ithalat değeri 1,5 milyar doları bitkisel yağlardan oluşmak üzere toplam 1,7 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu rakama yağlı tohumlar da eklendiğinde grubun ithalatı 3 milyar \$'la toplam tarım ürünleri ithalatının % 23'üne ulaşmaktadır.

Tarım ürünleri ithalatının oldukça küçük bir bölümünü oluşturan içki/tütün grubunun 2008 yılı ithalat değeri 456 milyon \$'dır. Bunun 392 milyon \$'ı da büyük bölümü sigara üretiminde harmanlamada kullanılan yaprak tütünlerden oluşmaktadır.

İthalatın ülkelere göre dağılımında ABD (% 16), Rusya Federasyonu (% 8) ve Ukrayna (% 7) en önemli paya sahip ülkelerdir (Grafik 27). ABD'den ithalatı yapılan en önemli ürünler dokuma elyafı vb ürünler ile yem ve hammaddeleridir. Rusya Federasyonu'ndan ağırlıklı olarak hububat ve mamulleri, Ukrayna'dan da bitkisel yağlar ve fraksiyonlarının ithalatı yapılmıştır.

Grafik 27. İthalatın ülkelere göre dağılımı 2008

Kaynak: Tablo 58

AB'nin tarım ürünleri ithalatındaki payı % 25'dir. AB'den yapılan ithalatta ülkelere göre ürünlerin ağırlıkları değişmektedir. Örneğin, Almanya'dan en yüksek değerde ithalatı yapılan ürün grubu dokuma elyafı vb iken, Fransa ve İtalya'dan hububat ve ürünleri, Bulgaristan'dan ise yağlı tohumların ithalatı yapılmaktadır.

Serbest ticaret bölgelerinden yapılan tarım ürünleri ithalatı 1,3 milyar \$ iken, bu ithalatın % 19'u Ege, % 14'ü ise Samsun Serbest Bölgesi'nden yapılmaktadır.

6.3. Dış Ticaret Dengesi

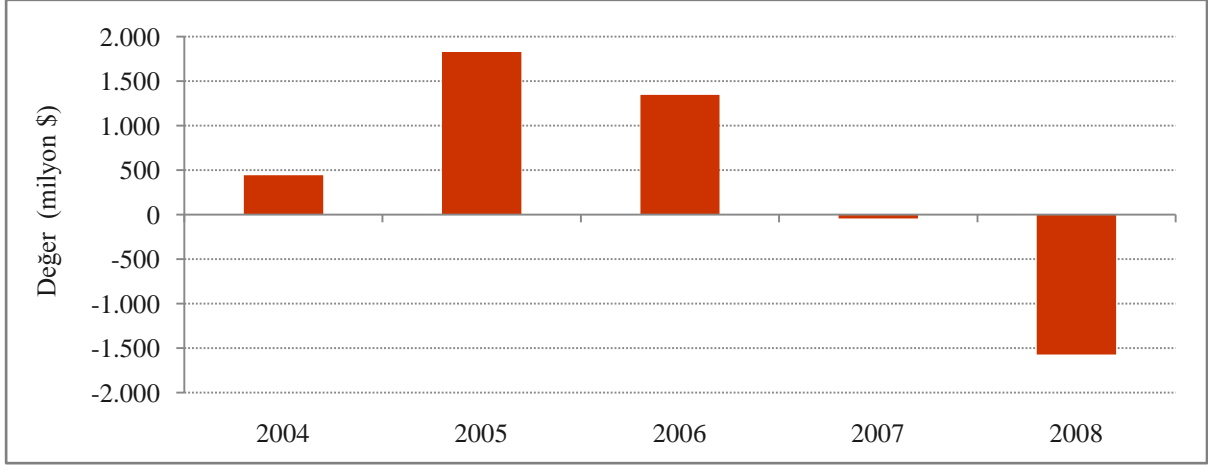
Türkiye 2000'li yıllara kadar net tarım ürünleri ihracatçısı iken, 2000'li yıllarla birlikte artan ithalatına bağlı olarak bazı yıllarda net ithalatçı konuma geçmiştir (Grafik 28). Bu durum ithalat/ihracat arasındaki makasın ithalat lehine gelişim gösterdiğini, hatta bu negatif gelişimin dış ticaret açığının 1.571 milyon \$ ile rekor düzeye ulaştığı 2008 yılında artarak devam ettiğini göstermektedir.

2008 yılında dış ticaret açığının büyümesine neden olan ana nedenler,

- ✓ 2007 yılında yaşanan kuraklık ve gecikmeli etkisi nedeni ile talep karşısında yetersiz kalan üretim ve stok gibi faktörlere bağlı ithalat talebinin artışı,
- ✓ Global ekonomik krizin tarım ürünleri piyasalarına yüksek düzeydeki fiyat artışları olarak yansması ve uluslararası piyasalardaki pazar daralmasıdır.

Ancak 2009 yılı ile birlikte döviz kurlarındaki değişim, iklimsel faktörlerin normalleşmesi ile tarımsal üretimdeki artış beklentisi gibi faktörlere bağlı olarak dış ticaret açığının azalması ve tarım sektörünün tekrar dış ticaret fazlası vermesi beklenebilir.

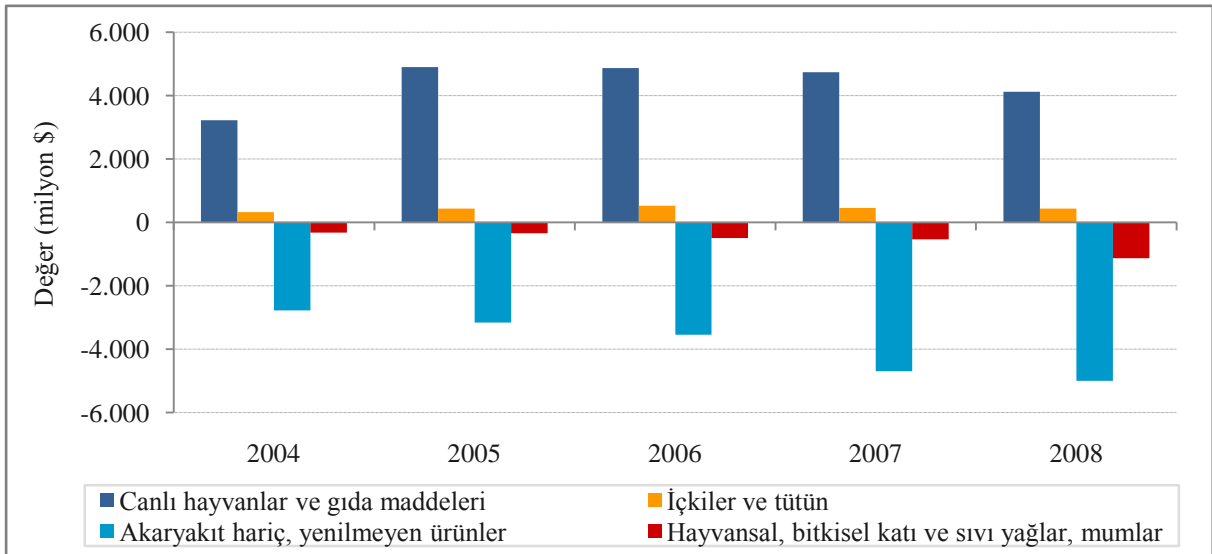
Grafik 28. Tarım ürünleri dış ticaret dengesi

Kaynak: Tablo 55

Genel dış ticaret dengesi ise tüm dönem boyunca ve giderek artan değerde negatif seyir izlemiştir. Bu durum, Türkiye'nin tarım dışı sektörlerde önemli derecede dış ticaret açığı verdiğini, buna karşın tarım ürünleri ticaretinde iklimsel faktörler gibi kontrol edilemeyen bazı faktörlere bağlı gelişimin olduğu birkaç dönem dışında dış ticaret fazlasına sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye açısından tarım ürünlerinin çoğunlukla genel dış ticaret açığını azaltıcı etkisi olduğu söylenebilir.

Grafik 29. Tarım ürünlerinde ürün gruplarına göre dış ticaret dengesi

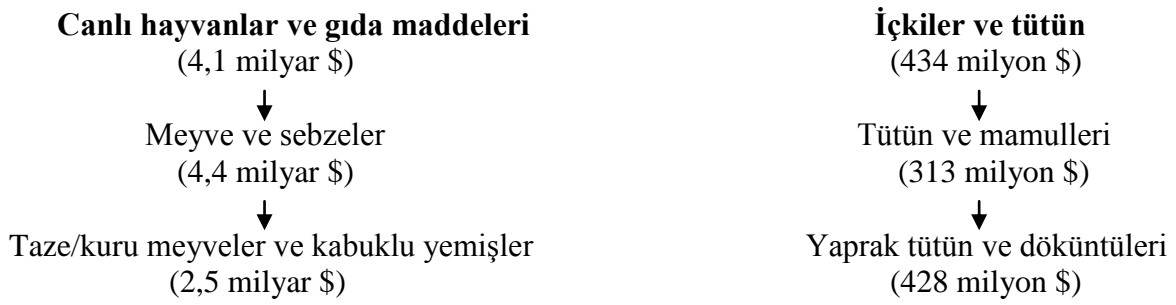

Kaynak: Tablo 57

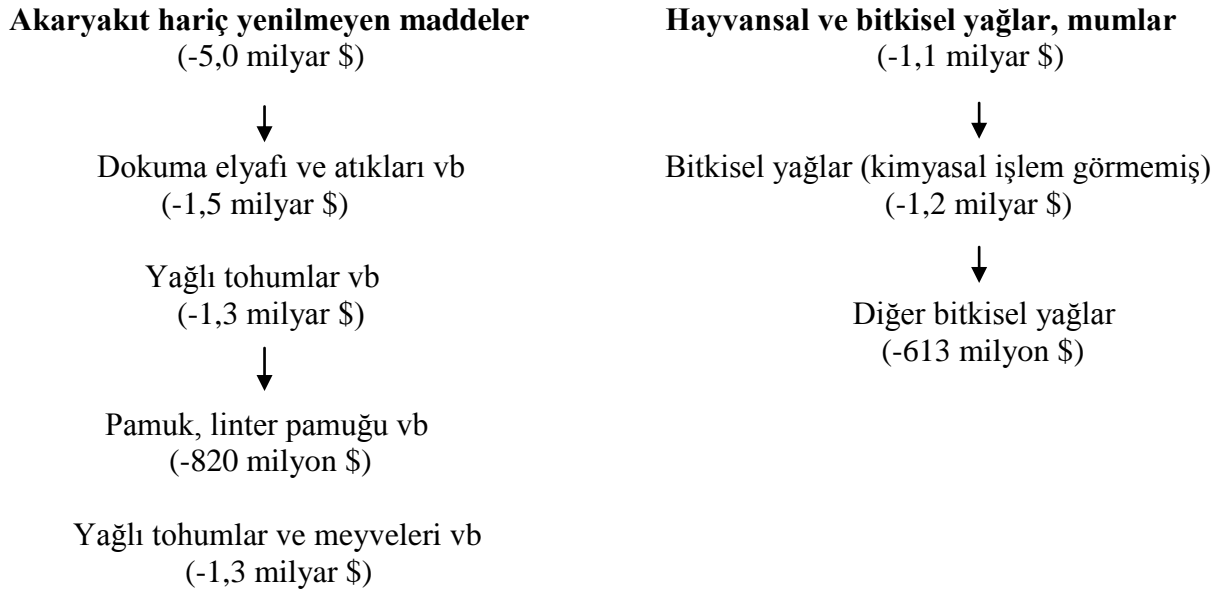
Katma değeri yüksek işlenmiş tarımsal ürünlerin ihracatının artması başta olmak üzere ticareti geliştirebilecek olan ve sektör dışı faktörlerin etkisini azaltabilecek olan yeni pazarlara yönelim ve ürün farklılaştırma, ihracat finansmanı ve kolaylıkları/ödemeleri vb önlemler bu etkiyi güçlendirebilir.

Gruplar itibarıyla dış ticaret dengesi incelendiğinde canlı hayvanlar/gıda maddeleri ile içki/tütün gruplarının sürekli dış ticaret fazlası verdiği, akaryakıt hariç yenilemeyen maddeler ile bitkisel/hayvansal yağlar gruplarının ise dış ticaret açığına neden olduğu ortaya çıkmaktadır (Grafik 29).

Gruplar itibarıyla en yüksek dış ticaret fazlasına sahip alt gruplar ile 2008 yılı dış ticaret fazlası değerleri aşağıdadır.

Gruplar itibarıyla en yüksek dış ticaret açığına sahip alt gruplar ile 2008 yılı dış ticaret açığı değerleri aşağıdadır.

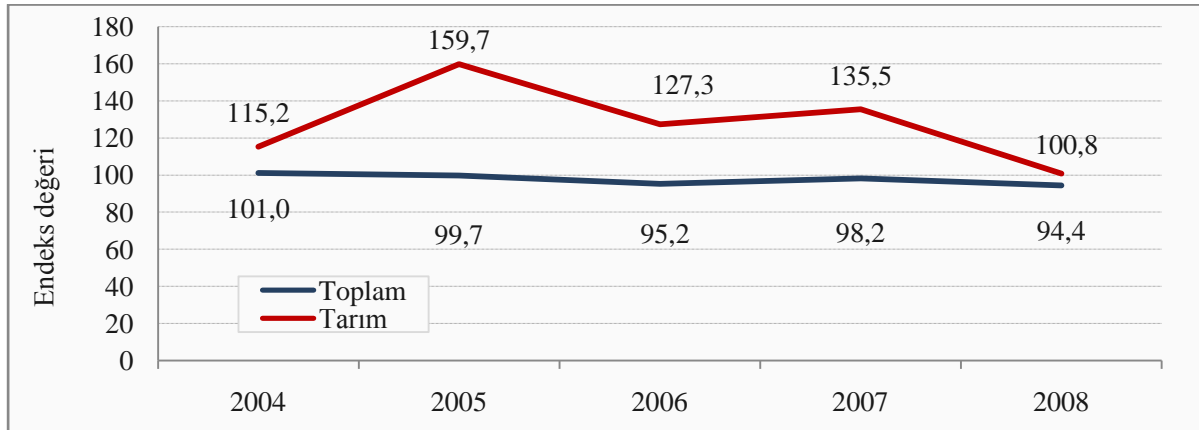
Ülke ve bölge bazında dış ticaret dengesinde ABD ile yapılan ticarete Türkiye 1,6 milyar \$ dış ticaret açığına, AB ve serbest bölgelerden yapılan ticarete ise sırasıyla 1,3 milyar \$ ve 1,7 milyar \$ dış ticaret fazlasına sahiptir.

6.4. Dış Ticaret Hadleri ve Gelir Etkisi

Ülkelerin dış ticaret işlemlerinden doğan kayıp ve kazançlarının tespit edilmesinde kullanılan çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Bunlar arasında yeralan dış ticaret hadleri³ (DTH) en fazla kullanılan yöntemlerdendir. Ancak DTH, dış ticaret dengesini gösteren ve oran ifade eden rakamlar olarak ele alınmaktadır. Bu yönü ile ticaretten doğan kazanç ve kayıpların boyutunun ölçülmesinde ve ifade edilmesinde yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla DTH'nin oran değil, bir değer olarak ifade edilebilmesi gereklidir. Bu durumda DTH'nin, dış ticaret fiyatları gibi bir deflatörle deflate edilmesi gerekmektedir ki bu, ticaret hadleri değişiminin gelir etkisi⁴ olarak ifade edilmektedir (Arısoy, 1997).

Türkiye'nin hem toplam hem de tarım ürünleri DTH, 2004'ten bu yana artan ithalata bağlı olarak negatif bir gelişim göstermiştir. Tarım ürünleri DTH bu azalmaya karşın halen 100'ün üzerindedir ve Türkiye tarım ürünleri DTH açısından hala avantajlı konumdadır (Grafik 30). 2007 ve 2008 yıllarında artan ithalatın 2009 ve sonrasında azalması durumunda bu avantajlı konumunu daha da geliştirmesi beklenebilir.

Grafik 30. Toplam ve tarım ürünleri DTH

Kaynak: TÜİK verileri (ISIC Rev 3'e göre 2003=100 bazlı ihracat ve ithalat değer indeksleri) ile yapılan hesaplamalar

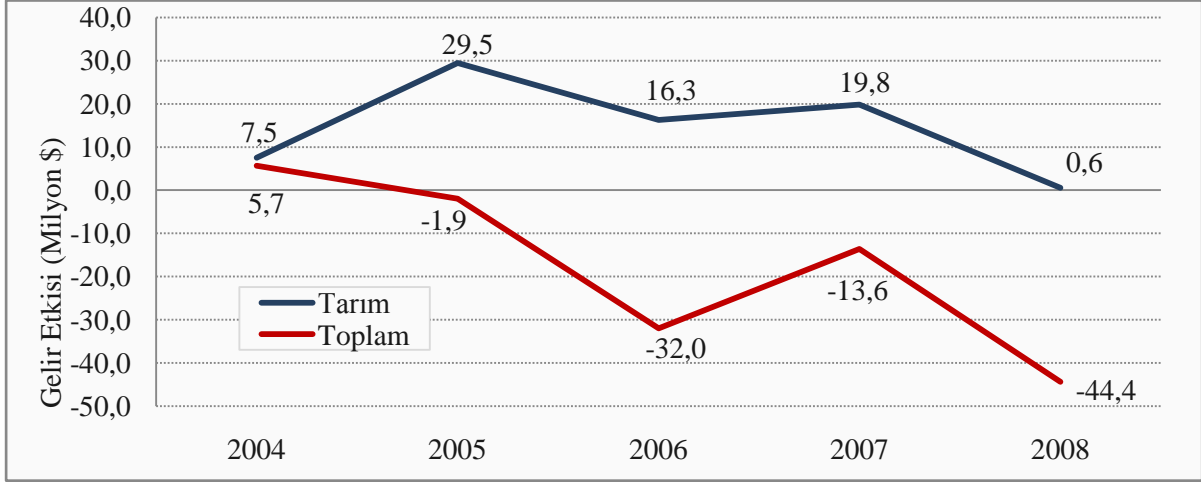
DTH'lerinin gelir etkisi incelendiğinde Türkiye'nin toplam dış ticaret açısından dezavantaja sahip olduğu görülmektedir. 2003-2008 döneminde toplam DTH'den doğan gelir etkisi - 86 milyon \$ olmuştur (Grafik 31). Toplam DTH gelir etkisinin en yüksek olduğu yıl

³ DTH, ihrac edilen bir birim mala karşılık ithal edilecek mal miktarını gösteren ve bu yönü ile bir ülkenin dış ticaretindeki gelişmelerin incelenmesinde gözönünde tutulan, bunun yanısıra dış ticaret fiyatlarındaki gelişmeleri ifade eden bir kavramdır. DTH en basit şekliyle, ihracat fiyat indeksinin, ithalat fiyat indeksine oranlanmasıyla elde edilir (Balıkçıoğlu, 1988; Karluk, 1998). DTH 100'ün üzerinde ise 100'ün üzerinde ise ülke lehine (pozitif) gelişim, altındaysa ülke aleyhine (negatif) gelişim vardır.

⁴ DTH'nin gelir etkisinin hesaplanmasında çok sayıda yöntem kullanılabilir. "Nicholson Yöntemi" bunlar arasında en fazla kullanılanlardan bir tanesidir ve hesaplamalarda bu yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemde cari ihracat geliri karşılığında, baz yılında ve cari yılda, baz yılı fiyatlarıyla satın alınabilecek ithalat büyüklükleri karşılaştırılmaktadır. Dolayısıyla ticaret hadlerindeki gelişmelere bağlı olarak ikincisinin daha büyük olması halinde reel milli gelirden bir artış, ilkinin büyük olması halinde ise reel milli gelirden bir düşme söz konusu olacaktır (Arısoy, 1997).

- 44,4 milyon \$ ile global finansal krizin etkisi ile uluslararası piyasalarda yüksek oranlı fiyat dalgalanmalarının olduğu 2008’de gerçekleşmiştir.

Grafik 31. Genel ve Tarım Ürünleri Dış Ticaret Hadleri

Kaynak: TÜİK verileri (ISIC Rev 3’e göre 2003=100 bazlı ihracat ve ithalat değer indeksleri) ile yapılan hesaplamalar

2003-2008 döneminde tarım ürünleri DTH’den doğan gelir etkisi ise toplam 73,6 milyon \$’dır ve bu etki dönem boyunca pozitif gelişim göstermiştir. Etkinin en yüksek olduğu yıl ise tarımsal üretimde önemli derecede artışın gerçekleştiği 2005’dir.

Tüm bu veriler tarım ürünleri dış ticaretinin halen Türkiye açısından önemli olduğunu ve son yıllarda artan ithalatına bağlı olarak dış ticaret dengesinde görülen negatif gelişime karşın genel dış ticaret dengesini düzeltici etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. DTH ve bunların gelir etkisi de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 2009 ve sonrası dönemde 2007-2008 yıllarında gerçekleşen kuraklık ve global kriz gibi faktörlerin tekrarlanmaması durumunda bu etkilerin daha da artması beklenebilir.

7. Bölüm

Destekleme

7.1. Amaçları ve Etkilerine Göre Tarımsal Destekler

Tarımsal üretimin desteklenmesi ve üretimde sürekliliğin sağlanmasının yanısıra tarımsal yapının iyileştirilmesi tarımsal desteklerin ana amaçlarındandır. Bu ve benzeri amaçlarına bağlı olarak desteklerin tarımsal üretime ve tarımsal yapıya olan etkileri de farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır (Tablo 59). Desteklemelerin en önemli etkileri üretici gelirlerini artırmak iken bir diğeri de yarattıkları piyasa etkisi ile birlikte vergi gelirleri yoluyla milli gelire katkıda bulunmalarıdır.

Tarımsal desteklemelerin diğeri önemli etkileri de şunlardır;

- ✓ Gıda güvenliğinin/güvencesinin sağlanması,
- ✓ Üretimin kayıt altına alınması,
- ✓ İnsan ve hayvan sağlığının korunması,
- ✓ Gen kaynaklarının korunması,
- ✓ Çevrenin korunması vb.

Tarımsal desteklemeler AB uyum süreci ve DTÖ müzakereleri açısından da oldukça önemlidir. Bu önemine bağlı olarak destekleme sisteminin AB tek ödeme sistemi ve DTÖ kuralları ile uyumlaştırılmasının gerekliliği sıklıkla üzerinde durulan konulardır.

7.2. Desteklemelerin Dağılımı

2000 yılından itibaren değışen destekleme stratejisi ile birlikte desteklenen ürün sayısında ve desteklerin çeşitliliğinde önemli değışim olmuştur. Doğrudan Gelir Desteğı (DGD) ve mazot-

Tablo 59. Amacı ve etkilerine göre destekler

Bitkisel Üretim Destekleri ve Genel Destekler					
Destek Türü	Üretim Etkisi			Gelir Etkisi	
DGD					√
Mazot					√
Gübre					√
Fark Ödeme Sistemi		√			√
Telafi Edici Ödemeler		√			√
Yem Bitkileri Ödemeleri		√			√
ÇATAK					√
Sertifikalı Tohum		√			√
Kooperatif Projeleri		√			√
Kırsal Kalkınma Destekleri		√			√
Tarım Sigortaları					√
Sertifikalı Fidan		√			√
Çay Budama Desteği		√			√
AR-GE		√			√
Hayvancılık Destekleri					
Destek Türü	Desteğin Amacı				
	Üretimi ve Verimi Artırmak	Üretimi Kayıt Altına Almak	Hayvan Kayıt Sistemini Oluşturmak	Halk Sağlığını Korumak	Gen Kaynaklarını Korumak ve Geliştirmek
Süt Desteği	√	√			
Et Desteği	√	√			
Su Ürünleri Desteği	√	√			
Hastalıklardan Ari İşletme Desteği				√	
Aşı Desteği				√	
Gıda Güvenliği Desteği				√	
Hayvan Kimlik Sistemi Desteği			√	√	
Büyükbaş Hayvan Hastalıkları Tazmin Desteği				√	
Hayvan Gen Kaynakları Desteği			√		√
Damızlık Saf Irk, Gebe Düve Desteği	√				
Suni Tohumlama Desteği	√	√	√	√	
Suni Tohumlamadan Doğan Buzağı Desteği	√		√		
Sağım Hijyeni ve Süt Kalitesi	√			√	
Islah Amaçlı Küçükbaş Hayvan Yet. Bir. Desteği			√		√
Tiftik Üretimi Desteği		√			√
Arcılık	√	√			√
İpekböcekçiliği	√	√			√

Kaynak: TEAE ve ilgili TKB uzmanlarının görüşleri.

gübre gibi diğer alan bazlı destekler ile hayvancılık destekleri bu dönemdeki destekleme stratejisinin en önemli bileşenleridir. Kapsamı genişletilen yem bitkileri desteği, hayvancılık desteklerinde AB’de olduğu gibi tek ödeme sistemine geçiş çalışmalarının yanısıra sigorta ve

kuraklık ödemeleri gibi destekler ise son yıllarda bu stratejideki değişimin tarımsal yapıya ve günün koşullarına göre devam ettiğini göstermektedir.

Tarımsal desteklerin toplam tutarı 2007-2008 yıllarında 5,5 milyar TL'den % 5,6 artışla birlikte 5,9 milyar TL'ye yükselmiştir. Desteklerin % 60'ından fazlası alan bazlı destekler ile prim desteklerinden oluşan fark ödemesi sistemine dahil ürünlere yapılan ödemelere aittir (Tablo 60). Aynı yıllarda bazı birim destek miktarlarında yurtiçi piyasaları da etkileyen global kriz, üretim başta olmak tarımsal yapıdaki değişim, ürün fiyatları ve 2009 yılı bütçe kısıntılarından kaynaklanan değişen oranlı artış ve azalışlar görülmektedir (Tablo 61).

Tablo 60. Destekleme ödemeleri ⁽¹⁾

	2007		2008		Değişim '07/'08 (%)	2009 ⁽²⁾
	Değer (milyon TL)	Pay (%)	Değer (milyon TL)	Pay (%)		Pay (%)
Alan bazlı destekler ve DGD⁽³⁾	2.462	44,4	1.953	33,4	-20,7	31,2
DGD	1.641	66,7	1.138	58,3		
Mazot	479	19,4	473	24,2		44,1
Gübre	342	13,9	342	17,5		55,9
Fark ödemesi	1.782	32,2	1.647	28,1	-7,6	38,8
Kütlü Pamuk Desteği	828	46,5	648	39,3		35,0
Buğday Desteği	300	16,9	591	35,9		36,5
Yağlık Ayçiçek Desteği	203	11,4	141	8,6		11,7
Diğer	451	25,3	267	16,2		16,8
Hayvancılık	723	13,0	1.330	22,7	84,1	24,4
Yem Bitkileri Üretim	404	56,0	676	50,8		34,5
Süt Desteği	177	24,6	310	23,3		21,2
Su Ürünleri Desteği	28	3,8	93	7,0		11,2
Diğer	113	15,6	251	18,8		33,1
Tarım reformu hizmetleri	24	0,4	34	0,6	38,4	0,3
Tarımsal sigorta hizmetleri	32	0,6	55	0,9	74,7	1,0
Telafi edici ödemeler	85	1,5	80	1,4	-4,8	0,2
Kırsal kalkınma	80	1,4	109	1,9	36,8	2,0
Kuraklık	264	4,8	549	9,4	107,6	0,1
Diğer	90	1,6	93	1,6	2,9	2,0
Toplam	5.542	100,0	5.850	100,0	5,6	100,0

Kaynak: TKB, 2009

⁽¹⁾ Ödeme miktarları bir önceki yılın ürünleri için yapılan fiili destekleme ödemelerini ifade etmektedir. Örneğin, 2008 yılında ödenen destekler 2007 yılı ürünü için yapılmıştır. Diğer yandan, başvurular ve ödemelerin kayıtlara geçişindeki dönemsellikten dolayı diğer kaynaklardaki rakamlar ile farklılıklar olabilir.

⁽²⁾ Yayının hazırlandığı dönemde 2009 yılı destekleme ödemeleri devam ettiğinden mutlak rakamlar verilmemiştir. Oransal değerler de Haziran 2009 tarihi itibarıyla yapılan ödemeler üzerinden hesaplanmıştır.

⁽³⁾ DGD 2009 yılından geçerli olmak üzere kaldırılmıştır.

2007 ve 2008 yıllarında alan bazlı desteklerin % 60 ya da daha fazlası DGD'den oluşurken, toplam ödeme miktarı DGD'ye bağlı olarak % 21 azalmıştır. 2009 yılında DGD'ye son verilmesi ile birlikte gübre ve mazotun alan bazlı destekler içerisindeki oransal payları önemli

derecede artmıştır. Birim üretim maliyetlerindeki en önemli masraf kalemleri arasında yer alan mazot ve gübreye dekar başına verilen destekler yoluyla yapılan üreticilere yapılan katkı önemlidir.

Gübre desteği ödemelerinin, 2009 yılında (2008 yılı ürünü için yapılan ödemeler) bir önceki yıla göre % 70'den fazla arttığı görülmektedir. Gübre fiyatlarına bağlı olarak ürüne göre değişen birim destekleme miktarlarındaki yükselme bu artışı sağlamıştır. Birim destekleme miktarları 2007 yılı ürünü için 1,43 TL/da ile 3,00 TL/da arasında iken, 2008 yılı ürünü için 2,70 TL/da ile 5,4 TL/da arasındadır. Her iki yılda da en yüksek gübre desteği arz açığı bulunan yağlı tohumlardır.

2008 yılı itibarıyla 1,6 milyar TL ile tarımsal desteklerin % 28'ini oluşturan ve kilogram başına verilen primlerden oluşan fark ödeme sistemindeki toplam destekleme tutarı 2009 yılında önemli derecede artmıştır. Fark ödemelerinde en yüksek ödeme payına sahip ürün % 39 ile pamuktur. Bunu sırasıyla buğday ve yağlık ayçiçeği izlemektedir.

Son yıllarda hayvancılık desteklerinde tek ödeme sistemi çalışmalarını da dahil olmak üzere görülen değişim üretim üzerinde beklenen etkiyi sağlaması halinde hayvancılıkta yapısal dönüşümü sağlayabilecek niteliktedir. Bu dönüşüme yardımcı olabilecek diğer hayvancılık destekleri ise yem bitkileri desteklemeleri, et ve süt primleri, suni tohumlama, gıda güvenliği, alet-makine yatırımları, hastalıktan arı işletmelerin kurulması gibi başlıklarda yapılan desteklemeler ile birim destekleme miktarlarında üretici örgütlerine üyeliğe ek ödeme yapılmasıdır.

2008 yılında hayvancılık desteklemelerinde % 84 gibi çok yüksek oranlı artış görülmektedir. Bu artış ile birlikte toplam ödeme tutarı da 1,3 milyar TL'ye ulaşmıştır. Hayvancılık destekleri içerisinde en önemli pay yem bitkilerine aittir. Yem bitkilerinde en yüksek birim destekleme miktarı 103,5 TL/da ile sulu koşullarda yetiştirilen yoncada iken en düşük miktar 27 TL/da ile tek yıllık bitkiler ile kuru koşullarda yetiştirilen silajlık mısırdadır.

Süt teşvik primi hayvancılık desteklemeleri içerisinde % 20'den fazla paya sahiptir. Bu destek özellikle üretilen sütün kayıt altına alınmasında oldukça etkili olmuştur. Bununla birlikte primin kalite kriterlerine göre çeşitlendirilmesi üretilen sütün hem miktar hem de kalite artışını sağlamadaki etkinliğini artırabilir.

TAR-ET projesine bağlı olarak Doğu ve Güneydoğu illeri başta olmak üzere besiciliğin yaygın olduğu illerde uygulanan et teşviği ise karkas ağırlığı artışı başta olmak üzere verimliliği önemli derecede artırmıştır. 2008 yılı itibarıyla et teşviği olarak toplam 1 milyon TL ödeme yapılmıştır.

2007 yılında yaşanan kuraklığın ardından verilen kuraklık destekleri tarımsal üretimde devamlılığın sağlanması ve üretici zararlarının telafi edilebilmesi için önemli bir uygulamadır. 2008'de toplam 549 milyon TL kuraklık ödemesi yapılmıştır. Benzer şekilde poliçe miktarının % 50'si kadar verilen tarım sigortaları desteği de üreticileri risklere karşı korumaktadır ve 2008 yılında bu destek için toplam 80 milyon TL ödeme yapılmıştır.

Tablo 61. Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008		
HAYVANCILIK DESTEKLEMELERİ					
1	Yem Bitkileri (Dekar)	Yonca (sulu)	130	103,5	
		Yonca (kuru)	80	63	
		Korunga	80	67,5	
		Tek Yıllıklar	50	27	
		Silajlık Tek Yıllıklar	55	40,5	
		Silajlık Mısır (sulu)	60	40,5	
		Silajlık Mısır (kuru)		27	
		Yapay Çayır-Mera	100	67,5	
2	Süt Teşvik Primi (Litre)	Örgütlü Üreticiler	0,055	0,036	
		Diğer	0,03		
3	Arıcılık	Kovan Başı Ödeme (Adet)		4,5	
		Birlik (Adet)	15		
		Diğer (Adet)	7,5		
		Balda Kalite (Birlik Üyesi) (Kg)	0,6		
		Balda Kalite (Diğer) (Kg)	0,3		
		Bombus (Koloni)	50	45	
4	Aşı Desteği (Baş)	Şap (Büyükbaş)	%80 üzeri	0,75	0,675
			%80 altı	0,5	
		Şap (Küçükbaş)	%80 üzeri	0,5	0,45
			%80 altı	0,25	
		Sığır Brucellosisi (S-19 Genç)	1	1,35	
		Koyun Brucellosi (Rev-1 Genç)	0,5	0,45	
Veba (PPR), Çiçek ve Şarbon	0,25				
5	Su Ürünleri (Kilogram)	Çipura-Levrek	0,85	0,765	
		Alabalık	0,65	0,585	
		Yeni Türler	1	0,9	
		Midye	0,1	0,09	
		Yavru (adet)	0,05	0,045	
6	Hayvan Başı Ödeme (Baş)	Damızlık Düve	Belgeli	550	
			Sertifikalı	275	
		Suni Tohumlama	Kalkınmada Öncelikli	36	
			Diğer	26	
		Suni Tohumlamadan Doğan Buzağı	Soykütüğü	140	
			Önsoykütüğü	80	

Tablo 61 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI			2007	2008	
HAYVANCILIK DESTEKLEMELERİ					
6	Hayvan Başı Ödeme (Baş)	Sağım Hijyeni ve Süt Kalitesi (İşletme)	Sağım Üni. ve Soğ. Tankı	40%	
			Gübre Çukuru	40%	
		Sığır Anaç			225
		Sığır Anaç Soykütüğü			45 TL ilave
		Sığır Anaç Hastalıklardan Ari		50	45 TL ilave
		Manda (Baş)			225
7	Hayvan Gen Kaynakları (Baş)	Küçükbaş Koyun, Keçi		5	9
		Büyükbaş		350	324
		Küçükbaş		60	58,5
		Arı (kovan)			4,5
		Geliştirme Amaçlı Küçükbaş	Taban	30	
	Elit	35	31,5		
8	Tiftik Üretimi Desteği (Kilogram)	Oğlak Tiftiği		9	9
		Ana Mal (İnce, İyi, Sıra, Hafif)		8	8,1
		Tali		6	6,3
9	İpekböceği Üretimi Desteği (Kilogram)	Tohum (Kutu/Kg)		20	18,9
		Damızlık Koza		13	12,6
		I. Sınıf Koza		9,5	9
		II. Sınıf Koza		8,25	8,1
		III. Sınıf Koza		7	7,2
		Çepez		5	5,4
10	Gıda Güvenliği	Büyükbaş (Baş)		1,25	1,188
		Küçükbaş (Baş)		0,3	0,288
		Tavuk (1.000 Adet)		2	1,89
		Çıkma Tavuk (500 Adet)		2	1,89
		Hindi (1.000 Adet)		12,5	11,88
		Devekuşu (Baş)		1	0,945
		Ördek (Adet)			1,89
Tavşan (Baş)		0,15	0,144		
11	Et Teşviği (Kilogram)	TARET Proje İlleri		1	0,9
12	Hayvan Kimlik Sistemi (Baş)	Kayıt, Küpe		2	
SERTİFİKALI TOHUM, FİDE VE FİDAN DESTEKLERİ					
1	Sertifikalı Tohumluk Kullanımı (Dekar)	Triticale, arpa, çavdar, yulaf, Fiğ, korunga		3	2,7

Tablo 61 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	
SERTİFİKALI TOHUM, FİDE VE FİDAN DESTEKLERİ				
1	Sertifikalı Tohumluk Kullanımı (Dekar)	Buğday	5	4,5
		Yonca		
		Susam, kolza, aspir	4	3,6
		Nohut, kuru fasulye, mercimek	6	5,4
		Çeltik, yer fıstığı	8	7,2
		Patates	20	18
2	Sertifikalı meyve/asma fidanı/ fidesi (Dekar)	Virüsten ari meyve fidanı ile bahçe tesisi	300	180
		Narenciye, yarı bodur ve tam bodur meyve fidanı ile bahçe tesisi ve narenciye bahçelerinde aşılama ile çeşit değiştirme	250	135
		Diğer meyve türleri ile bahçe ve bağ tesisi	200	108
		Zeytin (Gemlik hariç) fidanı ile bahçe tesisi		90
		Zeytinde Gemlik çeşidi fidanı ile bahçe tesisi	45	36
		Sertifikalı Antepfıstığı anacı ile bahçe tesisi	50	27
3	Sertifikalı Tohum Üretimi (Kilogram)	Buğday, Arpa, Triticale, Yulaf, Çavdar		0,126
		Çeltik		0,27
		Nohut, Mercimek, Kuru Fasulye		0,45
		Patates		0,099
		Soya		0,315
		Kanola		1,08
		Aspir		0,504
		Susam		0,54
		Yerfıstığı		0,72
		Yonca	1,5	1,35
Korunga, Fiğ	0,5	0,45		
	Diğerleri	0,25		
MAZOT DESTEĞİ (Dekar)				
1	Süs bitkileri, Özel Çayır, Mera ve Orman emvali ürün alanları		1,8	
2	Sebze, Meyve alanları	1,8		
3	Hububat, Yem bitkileri, Baklagiller, Yumru bitkiler	2,88	2,925	
4	Yağlı Tohumlu bitkiler ve Endüstri Bitkileri alanları	5,4	5,4	
KİMYEVİ GÜBRE DESTEĞİ (Dekar)				
1	Süs bitkileri, Özel Çayır, Mera ve Orman emvali ürün alanları	1,43	2,7	
2	Sebze, Meyve alanları	1,43	3,825	
3	Hububat, Yem bitkileri, Baklagiller, Yumru bitkiler	2,13	3,825	
4	Yağlı Tohumlu bitkiler ve Endüstri Bitkileri alanları	3	5,4	

Tablo 61 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008
PATATES SİĞİLİ TELAFİ EDİCİ ÖDEME (Dekar)		110	110
FARK ÖDEMELERİ (Kilogram)			
1	Yağlık Ayçiçeği	0,2	0,189
2	Kütlü Pamuk	Sertifikalı	0,348
		Sertifikasız	0,27
3	Soya Fasulyesi	Sertifikalı	0,264
		Sertifikasız	0,207
4	Kanola	0,22	0,207
5	Mısır	0,067	0,036
6	Aspir	0,22	0,23
7	Zeytinyağı	0,11	0,21
8	Buğday	0,035	0,045
9	Arpa, Çavdar, Yulaf	0,025	0,036
10	Çeltik	0,06	
11	Kuru fasulye		0,09
12	Nohut		
13	Mercimek		
14	Yaş Çay	0,08	0,1017
DİĞER TARIMSAL DESTEKLER (Dekar)			
1	Organik Tarım	DGD + 3 TL	
2	İyi Tarım		18
3	Toprak Analizi	DGD + 1 TL	2,25
4	Bombus Desteği (Koloni)		45
5	Alternatif Ürün (Tütün)		108
6	ÇATAK		54,00-121,50
AR-GE (Proje)		Projeye Göre Değişmektedir	
Faiz İndirimli Tarımsal Krediler (%)		Konuya Göre Değişmektedir	
Kırsal Kalkınma Yatırımları (Proje)		Projeye Göre Değişmektedir	
Tarım Sigortası Primi Desteği		Police Miktarının % 50'si	

Kaynak: TKB, 2009

7.3. Desteklemelerde TMO'nun Rolü

TMO uzun yıllar bir devlet kuruluşu olarak hububat başta olmak üzere tarım ürünleri piyasalarında yer almıştır. Bununla birlikte açıkladığı destekleme fiyatları ve alımları yolu ile bazı ürünlerde en önemli piyasa belirleyicisi olmuş, bazı ürünlerde de tek alıcı olması nedeniyle tekel konumuna gelmiştir. Ürün piyasalarındaki bu konumu, desteklemelerle oluşan bütçe yükleri nedeniyle çoğu zaman TMO'nun varlığının ya da işleyişinin tartışılmasına neden olmuştur. 2002 yılında yapılan değişiklikle birlikte TMO destekleme alımlarına son vererek oldukça önemli bir değişim geçirmiştir. Ancak bu durum TMO'yu piyasadan çekmemiş ve en önemli piyasa oyuncusu olma fonksiyonunu değiştirmemiştir.

2002'den itibaren TMO piyasa regülasyonuna yönelik olarak, alım miktar ve fiyatları ile aşırı dalgalanmaları önleyecek satış fiyat ve politikaları, Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile verilen yetki çerçevesinde belirlemektedir (TMO, 2009). Piyasa regülasyonu görevi TMO'nun açıkladığı fiyatlar üzerinden yaptığı alımların, destekleme alımlarından müdahale alımlarına dönüşmesine, bununla birlikte alımların fonksiyon ve işleyişinin de değişmesine neden olmuştur.

7.4. OECD Ülkelerinde Tarımsal Desteklerin Etkileri ve Türkiye ile Karşılaştırma

OECD tarafından üye ülkelerde uygulanan tarım politikalarının üretici ve tüketici üzerindeki etkilerini ölçmek için "Üretici Destek Tahmini (ÜDT) / *Producer Support Estimate (PSE)*" ve "Tüketici Destek Tahmini (TüDT) / *Consumer Support Estimate (CSE)*" hesaplamaları yapılmaktadır. ÜDT, tarım destek politikalarının amacına, üretim ve gelir etkisine bakılmaksızın, tüketici ve vergi verenlerden, üreticilere yapılan transferlerin yıllık parasal değeridir ve çiftlik eşliğindeki toplam üretim değeri ile ölçülür. TüDT ise tüketicilerden veya tüketicilere yapılan transferlerin yıllık toplam parasal değeridir. TüDT pozitifse tüketicilere negatifse tüketicilerden üreticilere transfer yapıldığı anlamına gelir (TUSİAD, 2005, OECD, 2009).

OECD hesaplamalarına göre Türkiye'de 2007 yılı itibarıyla çiftlik eşliğindeki fiyatlarla toplam tarımsal üretim değeri 75,2 milyar TL iken 2008 yılında bu rakamın 80,4 milyar TL'ye yükseldiği tahmin edilmektedir. Bununla birlikte pazar fiyat desteği hesaplanan ürünlerin bu değer içerisindeki oranının % 58 olduğu belirtilmektedir. Aynı oran AB'de % 74 iken OECD ortalaması % 69'dur (Tablo 62). Bu da Türkiye'de pazar fiyat desteği verilen ürünlerin toplam tarımsal üretim değeri içerisindeki oranının OECD ortalamasından ve gelişmiş ülkelere daha düşük olduğu anlamına gelmektedir.

ÜDT (PSE) incelendiğinde 2008 yılı itibarıyla OECD ortalaması % 21 olan % ÜDT'nin Türkiye'de % 25 olduğu tahmin edilmektedir. % ÜDT üreticilerin elde ettiği gelirin ne kadar oranının desteklerden geldiğini göstermektedir ve buna göre 2008'de üretici gelirinin % 25'i desteklerden kaynaklanmıştır. 2007 yılında ise aynı oran % 19 olarak gerçekleşmiştir. Bu da 2008 döneminde üretici gelirlerinde desteklerin payının arttığını ortaya koymaktadır. Bununla

birlikte, Türkiye’de bu pay AB ve OECD ortalamasından çok daha yüksek değildir, hatta 2007’de bunların da altındadır.

Tablo 62. OECD Tarımsal Destek Tahminleri ⁽¹⁾

	Türkiye		AB		OECD	
	(Milyar TL)		(Milyar €)		(Milyar \$)	
	2007	2008 ⁽²⁾	2007	2008 ⁽²⁾	2007	2008 ⁽²⁾
Toplam üretim değeri (çiftlik fiyatı ile)	75,2	80,4	323,3	347,2	1.023,7	1.104,8
Pazar fiyat desteği hesaplanan ürünlerin toplam tarımsal üretim değeri içindeki payı (%)	58	58	74	74	69	69
Üretici destek tahmini ÜDT (PSE)	15,3	21,2	98,7	102,9	260,0	265,5
% ÜDT	19	25	25	25	22	21
Tüketici destek tahmini TüDT (CSE)	-6,9	-15,1	-33,2	-34,8	-118,2	-108,0
% TüDT	-10	-18	-10	-10	-12	-10

Kaynak: OECD, 2009

⁽¹⁾ PSE, CSE, NPC, NAC, TSE gibi destek tahmini ölçümleri ile ilgili geniş açıklama için bkz. TÜSİAD, 2005 ve OECD, 2009

⁽²⁾ Geçici

TüDT açısından ele alındığında ise destekleme ile tüketicilerden üreticilere doğru transfer yapıldığı görülmektedir. Bu durum AB’de ve OECD genelinde de aynıdır. Türkiye’de tüketicilerin ödediği her 100 TL’nin 10 TL’si desteklemeler yoluyla tarım kesimine transfer edilirken, OECD ortalaması ve AB’de de bu rakam aynıdır. Bu da Türkiye’de tüketicilerin, tarıma yapılan transferlerin % 10’unu finanse ettiğini diğer bir deyişle vergilendirildiğini göstermektedir. Aynı oranın 2008 yılında ise % 18’e yükseldiği tahmin edilmektedir.

Tablo 63. Üretici tek ürün transferleri (%)

	Türkiye		AB		OECD	
	2007	2008 ⁽¹⁾	2007	2008 ⁽¹⁾	2007	2008 ⁽¹⁾
Buğday	27,4	49,0	3,4	0,5	6,0	7,0
Mısır	42,6	13,6	23,2	2,0	4,0	2,0
Ayçiçeği	31,0	20,1	0,0	0,0	8,0	4,0
Şeker	52,3	46,4	47,0	42,8	43,0	36,0
Süt	2,6	0,6	0,3	0,6	12,0	5,0
Yumurta	8,2	30,8	-2,4	-0,3	3,0	4,0

Kaynak: OECD, 2009

⁽¹⁾ Geçici

OECD tarafından tarım ürünlerine yapılan desteklere ilişkin diğer bir ölçüm de Tek Ürün Transferleridir (TÜT / Single Commodity Transfers – SCT). TÜT’de PSE ile aynı şeyi ifade etmekle birlikte farklı olarak hesaplandığı üründe sadece o ürüne özel desteklemeleri dikkate almaktadır. Örneğin, 2007 yılında buğday üreticilerinin buğday üretiminden elde ettiği gelirin % 27,4’ü bu ürüne özel transferlerden ya da desteklemelerden kaynaklanırken, aynı oran

mısırdaki % 42,6'dır (Tablo 63). AB'de ise bu oranlar sırasıyla % 3,4 ve % 2,0 iken OECD ortalaması % 6,0 ve % 4,0'dır. Dolayısıyla Türkiye'de buğday ve mısır üreticilerinin bu ürünlerin üretiminden elde ettikleri gelirin önemli bölümü ürüne özel desteklemelerden kaynaklanırken, diğer OECD ülkelerinde ve AB'de genel desteklerden kaynaklanmaktadır. Şekerdeki yüksek TÖT oranı ise hem Türkiye'de hem de diğer OECD ülkelerinde şeker üretiminin ürüne özel politikalarla desteklendiğini göstermektedir

KAYNAKLAR

- ARISOY, E., 1997, Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi, Dış Ticaret Dergisi, Temmuz 1997 Sayı:6, <http://www.dtm.gov.tr>
- BALIKÇIOĞLU, F., 1988, Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmeler ve Gelir Etkisi 1970-1985, İGEME, Ankara.
- ÇETİNKAYA, E., 2005, Tarımsal Ürünlere Dayalı Vadeli İşlem Sözleşmeleri, <http://www.vob.org.tr>
- DELLAL, İ., ÖZAT, H.E., ÖZÜDOĞRU, T., 2007. Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri, Çalışma Raporu, TEAE Yayın No:163, Ankara.
- DPT, 2007a. Gıda Güvenliği, Bitki ve Hayvan Sağlığı Özel İhtisas Komisyon Raporu, 9. BYKP-ÖİK Raporları, Yayın No: DPT:2711-ÖİK:664, Ankara, <http://www.dpt.gov.tr>
- DPT, 2007b. Hayvancılık Özel İhtisas Komisyon Raporu, 9. BYKP-ÖİK Raporları, Yayın No: DPT:2717-ÖİK:670, Ankara, <http://www.dpt.gov.tr>
- DPT, 2009. Temel Ekonomik Gelişmeler Nisan 2009, <http://www.dpt.gov.tr>
- DSİ, 2009. DSİ Genel Müdürlüğü İnternet Sitesi, <http://www.dsi.gov.tr>
- ERASLAN, İ.H., ŞELLİ, F., 2006. Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü, Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar, Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği, İstanbul.
- EUROSTAT, 2008. Agricultural Statistics Main Results 2006-2007, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- EUROSTAT, 2009. EUROSTAT Tarım İstatistikleri Veritabanı, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- FAO, 2009. FAOSTAT, <http://faostat.fao.org>
- Hazine Müsteşarlığı, 2009. Hazine Müsteşarlığı Kayıtları, Ankara.
- IPARD, 2006a. Kırmızı Et Sektör Raporu, <http://www.tarim.gov.tr>
- IPARD, 2006b. Kanatlı Eti Sektör Raporu, <http://www.tarim.gov.tr>
- İGEME, 2009a. Organik Tarım Sektör Raporu, <http://www.igeme.org.tr>
- KARLUK, S.R., 1998, Uluslararası Ekonomi, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- KIYMAZ, T., SAÇLI, Y., 2008. Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler, DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: DPT: 2767, Ankara.
- KHGM, 2005. Türkiye'de Üretilen Tarım Ürünlerinin Üretim Girdileri Rehberi, Aktaran: DELLAL, İ., ÖZAT, H.E., ÖZÜDOĞRU, T., 2007. Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri, Çalışma Raporu, TEAE Yayın No:163, Ankara.
- KKGM, 2009. Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü İstatistikleri, <http://www.kkgm.gov.tr>
- KOÇ, A., TANRIVERMİŞ, H., BUDAK, F., GÜNDOĞMUŞ, E., İNAN, İ.H., KUBAŞ, A., ÖZKAN, B., 2001. Türk Tarımında Kimyasal İlaç Kullanımı: Etkinsizlik, Sorunlar ve Alternatif Düzenlemelerin Etkileri, TEAE Yayın No:63, Ankara.

OECD, 2009. Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation 2009, <http://www.oecd.org>

SAÇLI, 2009. Türkiye’de Tarım İstatistikleri, Gelişimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri, DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: DPT: 2792, Ankara.

TAŞDAN, K., İRİBOY, S., ÇELİKER, A., GÜL, U., İÇÖZ, Y., BERKUM, S., 2009. Turkish Dairy Sector Analysis, Sectoral Analysis: Dairy, Tomato, Cereal, Poultry, Editors: DELLAL, İ., BERKUM, S., TEAE Yayın No: 171, Ankara.

TCMB, 2009. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://www.tcmb.gov.tr>

TEAE, 2005. Et Durum ve Tahmin 2004/2005, TEAE Yayın No: 131, <http://www.aeri.org.tr>

TEAE, 2008. Ekonomik Göstergelerle Türkiye’de Tarım, TEAE Yayın No: 167, Ankara.

TEAE, 2009a. Tarımsal Girdi Fiyatlarındaki Gelişmeler Bülteni, Mayıs 2009, Ankara

TEAE, 2009b. Tarım Ürünleri Fiyat Veritabanı.

TKB, 2009. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Kayıtları, Ankara.

TKKMB, 2008. Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Kayıtları, Ankara

TMO, 2009. 2008 Yılı Hububat Raporu, Ankara.

TÜİK, Çeşitli Yıllar, Tarımsal Yapı, Ankara

TÜİK, 1994. 1991 Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.

TÜİK, 2004. 2001 Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.

TÜİK, 2009a. İşgücü İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009b. Veri Tabanları, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009c. Tarımsal İşletme Yapı Araştırması 2006, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009d. Tarım İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009e. Dış Ticaret İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009f. Tarımsal İşletmeler Bitkisel Üretim Araştırması 2006, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜİK, 2009g. Tarımsal İşletmeler Hayvansal Üretim Araştırması 2006, <http://www.tuik.gov.tr>

TÜRKİYEMBİR, 2009. Türkiye Yem Sanayicileri Birliği Kayıtları, Ankara.

TÜSİAD, 2005. DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı, Yayın No: TÜSİAD-T / 2005-06 / 397, İstanbul.

USDA, 2009a. PSD Veritabanı, <http://www.usda.gov>

USDA, 2009b. GAIN Reports, <http://www.usda.gov>

VOB, 2009. Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası İnternet Sitesi, <http://www.vob.org.tr>